

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

КУЦ ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 811.161.2'367

**СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ ІЗ
ЧОТИРИВАЛЕНТНИМИ ПРЕДИКАТАМИ**

Спеціальність: 10.02.01- українська мова

Д и с е р т а ц і я
на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник:
 доктор філологічних наук,
 професор ГОРОДЕНСЬКА К.Г.

КИЇВ – 2003

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ I. Валентність і семантико-синтаксична структура елементарного речення	15
1.1. Природа семантико-синтаксичної категорії валентності.....	15
1.2. Предикат як конститутивний компонент семантично елементарного речення.....	29
1.3. Субстанціальні компоненти в семантично елементарному реченні	39
1.4. Проблема семантичної структури речення в лінгвістиці.....	48
Розділ II. Семантико-синтаксична структура речень із чотиривалентними предикатами руху, переміщення	57
2.1. Лексико-семантична характеристика чотиривалентних дієслів руху, переміщення.....	57
2.2. Типи семантико-синтаксичної структури речень із чотиривалентними дієслівними предикатами руху, переміщення	66
2.3. Словотвірна структура чотиривалентних дієслів руху, переміщення	72

2.4.	Облігаторні та факультативні субстанціальні компоненти чотиривалентних предикатів руху, переміщення	86
2.5.	Співвідношення семантичної і формально-граматичної структур в елементарному двоскладному реченні	97
2.6.	Між'ярусна кореляція в структурі односкладних речень	103
2.7.	Прислівні другорядні члени в структурі речень із чотиривалентними предикатами руху, переміщення.....	113
2.8.	Детермінантні другорядні члени в структурі речень із чотиривалентними предикатами руху, переміщення.....	121
Розділ III.	Семантико-синтаксична організація речень із чотиривалентними предикатами конкретної фізичної дії.....	128
3.1.	Лексико-семантична характеристика чотиривалентних дієслів конкретної фізичної дії.....	128
3.2.	Типи семантико-синтаксичної структури речень із чотиривалентними предикатами конкретної фізичної дії	133
3.3.	Словотвірна структура чотиривалентних дієслів конкретної фізичної дії	144
3.4.	Облігаторні та факультативні субстанціальні компоненти чотиривалентних предикатів конкретної фізичної дії	153
3.5.	Між'ярусні співвідношення структурних компонентів елементарних двоскладних речень	156
3.6.	Кореляція компонентів семантико-синтаксичного і формально-граматичного рівнів односкладних речень	162
3.7.	Прислівні другорядні члени в структурі речень із чотиривалентними предикатами конкретної фізичної дії	169
3.8.	Детермінантні другорядні члени в структурі речень із чотиривалентними предикатами конкретної фізичної дії	176

Висновки.....	183
Список використаної літератури.....	191
Список використаних джерел.....	211
Додатки.....	212

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку синтаксичної теорії увагу українських мовознавців привертають проблеми синтаксичної семантики, закономірності репрезентації семантичної структури речення формально-граматичними засобами. Це зумовлено розглядом речення як багаторівневої, ієрархічно організованої одиниці, структурні елементи якої перебувають у взаємозв'язку і взаємодії. Виділяють власне-семантичний, семантико-синтаксичний, формально-граматичний та комунікативний рівні речення [43: 7 – 8]. Конститутивну роль у його формуванні відіграє предикат, що детермінує кількісний і якісний характер непередикатних компонентів, субстанціальних синтаксем із власне-предметним значенням, і специфіку передаваних ними семантико-синтаксичних відношень. Властивість предиката визначати певну кількість позицій, які заповнюють відповідні іменникові компоненти, називають його семантико-синтаксичною валентністю [38: 41]. Валентна сполучуваність структурних елементів речення зумовлена сумісністю лексичних значень цих компонентів. А.П.Загнітко зазначав, що валентність можна розглядати у двох площинах:

власне-семантичній та формально-граматичній, причому перша відбиває здатність предикатного слова прогнозувати кількість партнерів та їхні якісні характеристики, тобто унеможлиблює реалізацію незаповнених позицій іншими партнерами. Визначальними у відборі контекстних партнерів є семантичні ознаки сумісності або несумісності поєднуваних партнерів, які мотивовані позамовними реаліями [73: 276]. Цієї думки дотримується і Т.Є.Масицька, наголошуючи на тому, що семантико-синтаксична валентність відображає той факт, що ознакові слова як єдині носії валентності (йдеться, насамперед, про дієслова) вимагають певних контекстних партнерів (іменників) з відповідними ознаками і не потребують контекстних партнерів з іншими семантичними ознаками [116: 10 – 11].

Семантико-синтаксична категорія валентності є міжрівневою мовною величиною, оскільки перебуває на перетині синтаксису, морфології, лексики і словотвору. Це спричинює системний підхід в її дослідженні та зумовлює неоднозначне розв'язання проблеми валентності, яка в останні роки набуває все більшої актуальності.

В історії розвитку досліджень, присвячених теорії валентності, можна виділити кілька етапів. Спочатку проблема валентності мовних одиниць постала як загальнотеоретична. Варто зазначити, що поняття валентності в лінгвістиці порівняно нове, воно ввійшло в науковий обіг на початку ХХ століття під впливом граматики залежностей Л.Теньєра, хоч саме явище валентності в його загальному витлумаченні використовували в граматиці й раніше. У межах першого етапу становлення теорії валентності М.Д.Степанова за Г.Гельбігом окреслила три стадії. Першу репрезентують праці І.Гейзе, О.Бехагеля, які поділили дієслова на “абсолютні” й “відносні”, тобто суб'єктні й об'єктні. Друга визначилася у зв'язку з положенням К.Бюлера про здатність одного класу слів відкривати “порожні місця” для слів іншого класу. Він, зокрема, наголошував, що “слова певного класу відкривають круг себе одне або кілька вакантних місць (Leerstellen), які повинні бути заповнені словами інших класів” [38: 158]. Третя стадія

пов'язана насамперед з ім'ям французького лінгвіста Л.Теньєра, який обґрунтував це поняття першим у західноєвропейському мовознавстві в праці “Основы структурного синтаксиса”. Він трактував валентність як властивість дієслова вимагати певну кількість актантів, причому конститутивним компонентом речення є лише дієслово [163: 117, 250]. Його ідеї розвивали Г.Брінкман [182], Й.Ербен [183], Г.Гельбіг [186], Л.Вейсгербер [188; 189], В.Юнг [185] та інші, які вивчали валентність, спираючись на дієслово та його роль у побудові речення [160: 17 – 18; 51: 17].

У російську лінгвістику поняття “валентність” увів уперше С.Д.Кацнельсон, який у статті “Про граматичну категорію” (1948 р.) зазначав, “що повнозначне слово в кожній мові не є словом взагалі, а словом з конкретними синтаксичними потенціями, що уможливають вживання його лише строго визначеним способом, зумовленим рівнем розвитку граматичних відношень у мові. Цю властивість слова певним чином реалізовуватися в реченні та вступати в певні комбінації з іншими словами можна було б назвати його синтаксичною валентністю” [92: 126].

На другому етапі проблема валентності постала у зв'язку з пильною увагою мовознавців до класифікації предикатів, причому в центрі досліджень перебувають не лише дієслова. Подальший розвиток теорія валентності отримала в працях Ч.Філмора [171; 184], У.Чейфа [172], Б.А.Абрамова [1], Т.П.Ломтева [111; 112], В.В.Богданова [26], Т.Б.Алісової [4; 5], О.І.Москальської [125; 126], В.Г.Адмоні [2; 3], Н.М.Арват [10 – 13] та інших. М.Д.Степанова виділила дві тенденції в розвитку лінгвістики цього періоду: 1) розширення меж використання теорії валентності, бо вона вже не обмежується сполучувальними потенціями дієслова; 2) спроба поєднати формально-кількісну валентність (кількість “учасників”) із змістом висловлення [159: 16].

Для третього етапу характерне дослідження теорії валентності на матеріалі конкретних мов. В українському мовознавстві вивченню її різних аспектів і пов'язаній з нею семантико-синтаксичній структурі речення

присвячені праці І.Р.Вихованця [38; 42; 43], А.П.Загнітка [69 – 76], К.Г.Городенської [43; 53; 54], Й.Ф.Андерша [7; 9], М.Я.Плющ [138; 139], О.І.Леути [108; 109], Г.Г.Рогачової [145], Т.Є.Масицької [116], О.Г.Межова [120], В.А.Тимкової [164], І.А.Пасічник [134] та інших. В останні роки помітною стала тенденція до розгляду валентності на матеріалі одиниць різних рівнів мови, зокрема словотворчих морфем тощо. Так, А.Ф.Лосєв зазначав, що валентність є “здатністю мовного елемента отримувати певне значення (функцію) у зв’язку зі своїм контекстом, чи це окремий звук, чи об’єднання звуків у єдину морфему, чи то об’єднання морфем у цілісну лексему, чи в окреме слово, чи то об’єднання слів у ціле речення, чи одиниці ще складніших зв’язків...” [114: 410].

Вивчення семантико-синтаксичної категорії валентності як синтагматичної сполучуваності мовних одиниць ґрунтується на прагненні сучасної лінгвістики дослідити системний характер функціонування мови. У зв’язку з цим слід визначити співвідношення між поняттями “валентність”, “сполучуваність”, “дистрибуція”, “контекст”. В українському мовознавстві одні дослідники, зокрема М.П.Кочерган, сполучуваність трактують як поєднуваність мовних одиниць у мовленні, валентність – як потенційну сполучуваність, тому що остання охоплює не тільки валентні, а й невалентні (узуальні й оказіональні) зв’язки [167: 586 – 587]. Інші, передусім І.Р.Вихованець та А.П.Загнітко, валентність вважають складником сполучуваності, тобто поняття сполучуваності значно ширше, воно охоплює всю систему семантико-парадигматичних і семантико-синтаксичних зв’язків, значення валентності є частковою величиною цієї розгалуженої сфери функціонування мовленнєвих одиниць [38: 41; 69: 102].

Н.Л.Іваницька, вивчаючи склад і властивості синтаксичних компонентів, а також їхнє місце в синтаксичній структурі речення, використовує термін “сполучуваність” у значенні “лексико-синтаксичної особливості повнозначних слів, що виявляється в утворенні набору

підпорядкованих словоформ, який залежить від умов реалізації синтаксичних зв'язків відповідних граматичних розрядів слів” [86: 98].

М.П.Кочерган, досліджуючи лексичну сполучуваність на загальному фоні “слово і контекст” і розмежовуючи лексико-синтаксичну (набір і умови реалізації синтаксичних зв'язків слова, сполучуваність певних граматичних розрядів слів) і лексико-фразеологічну сполучуваність (набір і умови реалізації лексичних поширювачів слова, які зумовлюються його індивідуальною семантикою), зазначав, що “для визначення лексико-синтаксичної сполучуваності достатньо знати, до якого граматичного класу належить слово. Сама граматична характеристика слова вказує на його сполучуваність з іншими розрядами слів” [99: 29].

На сполучуваність слів і, отже, на реалізацію повнозначними словами їхньої семантики впливає частиномовна належність, морфологічний склад (особливо наявність префіксів), відношення мотивованості речення, тобто лексико-граматичні ознаки [86: 98], однак сполучуваність зумовлена передусім семантичними характеристиками мовних одиниць. Вивчення сполучувальних параметрів слів спричинило поділ їх на: 1) слова, що автономно виражають значення, не потребуючи для цього додаткової конкретизації залежними від них словами; 2) слова, які здатні реалізувати свій значеннєвий потенціал лише в поєднанні з іншими словами [97: 62]. Отже, сполучуваність об'єднує компоненти, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю й не зумовлені нею, ґрунтуючись на їхній семантичній кореляції.

Дистрибуцією називають узагальнену сукупність усіх оточень, у яких зустрічається одиниця мови, на відміну від оточень, у яких вона зустрічатися не може. Контекстом є мовне оточення або ситуація, де вживається лінгвістична одиниця [167: 139, 251].

Для дослідження проблеми валентності важливим є встановлення кількості й особливостей функціонування облігаторних і факультативних субстанціальних компонентів, які однаково передбачені семантико-

синтаксичною валентністю предиката, однак розрізняються комунікативною значущістю. Облігаторним компонентам властиве лексичне вираження на формально-граматичному рівні, причому через їхню відсутність синтаксична конструкція втрачає граматичну й семантичну завершеність. Факультативні компоненти не представлені лексично, оскільки не передбачені метою спілкування. Реалізація максимальної кількості місць, відкритих правобічною валентністю предиката, є показником його облігаторної валентності, а неповне, часткове, або нульове вираження субстанціальних синтаксем на формально-граматичному рівні речення характерне для факультативної валентності. Облігаторна та факультативна валентності предиката є складниками семантико-синтаксичної категорії валентності.

Услід за І.Р.Вихованцем, А.П.Загнітком та іншими лінгвістами, ми вважаємо семантично елементарним реченням те, яке складається з предиката й породжених його семантико-синтаксичною валентністю субстанціальних компонентів з конкретним предметним значенням. Наявність у структурі речення вторинних предикатних синтаксем (адвербіальних, атрибутивних, модальних), що представляють у згорнутому вигляді інше семантично елементарне речення, а отже, не зумовлених валентністю предиката основного, базового, речення засвідчують процес ускладнення семантичної структури [37: 129 – 141; 74: 286 – 287; 124: 10]. Отже, семантично елементарне речення складається з однієї валентної рамки предиката, а семантично неелементарне репрезентують дві і більше.

Виконані праці засвідчують, що в українському мовознавстві основну увагу було зосереджено на вивченні валентного потенціалу різних типів предикатних слів. О.І.Леута в дисертаційному дослідженні “Семантико-синтаксична структура речень з дієслівними предикатами стану в сучасній українській літературній мові” [108] подав комплексний аналіз змістової та структурної організації простих речень з дієслівними предикатами стану в українській мові. Він охарактеризував стан як дієслівну семантичну категорію й виділив відповідну лексико-граматичну групу дієслів стану,

вказавши водночас на валентнісні характеристики і типи реалізації структурних схем речень, сформованих дієсловами стану, їхні структурно-морфологічні варіанти, фактори, що впливають на асиметрію синтаксичної та семантичної структур речення. Дисертаційна праця В.В.Гумовської “Семантико-синтаксична структура речень з дієсловами думки в сучасній українській мові” [61] присвячена дослідженню валентнісних характеристик дієслівних предикатів із значенням думки, визначенню їхніх морфолого-синтаксичних та лексико-семантичних реалізацій, структурно-семантичних типів речень із цими предикатами. Т.Є.Масицька в дисертаційному дослідженні “Семантико-синтаксична валентність дієслова” [116] охарактеризувала валентність як особливу дієслівну категорію, відзначила взаємодію в ній семантичного та формально-граматичного змісту, вирізнила валентні класи дієслів (одно- – семивалентні предикати) та окреслила їхнє субстанціальне оточення і його морфологічне вираження. І.А.Пасічник у дисертаційній роботі “Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників” [134] системно проаналізувала семантико-синтаксичну валентність предикативних прикметників на тлі дієслівної валентності, виділила й охарактеризувала семантичні групи прикметникових предикатів та типи семантично елементарних речень, породжених ними, встановила специфіку залежних субстанціальних компонентів, насамперед із суб’єктною й об’єктною семантикою. В.А.Тимкова в дисертації “Двоскладні речення з предикатами якості в українській мові” [164] розмежувала одновалентні й двовалентні предикати якості, визначила їхнє субстанціальне оточення, типи семантико-синтаксичних структур, сформованих предикатами якості, встановила специфіку облігаторних і факультативних іменникових компонентів. Н.М.Попович у дисертаційній роботі “Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові” [140] подала комплексне дослідження речень із числівниковим і числівниково-іменниковим компонентом на формально-граматичному та семантико-синтаксичному рівнях у сучасній українській мові. Вона з’ясувала роль

числівника як спеціалізованого морфологічного засобу вираження предиката кількості, визначила семантичні різновиди предикатів кількості та особливості їхньої числівникової і нечислівникової реалізації, здійснила семантичну диференціацію суб'єкта кількісної ознаки, установила зв'язок між семантичними різновидами предиката та суб'єкта кількості, особливості ускладнення суб'єктної синтаксеми предикатним значенням кількості, дослідила параметри використання числівникових компонентів у ролі керованих другорядних членів речення та особливості числівникового наповнення позицій детермінантів.

Отже, у центрі уваги українських мовознавців були переважно предикати стану, дієслівні й недієслівні, і меншою мірою – предикати дії, причому це здебільшого маломісні одиниці. Предикати з середньою й максимальною валентністю окреслено дуже загально. Вони потребують всебічного й ґрунтовного аналізу на принципах теорії валентності.

Особливий різновид становлять чотиривалентні предикати. До них належать дієслова зі значенням руху, переміщення та конкретної фізичної дії. Ці предикати цікаві насамперед тим, що їхнє субстанціальне оточення характеризується різноманітним семантичним наповненням і що вони мають свої особливості в реалізації облігаторних і факультативних субстанціальних компонентів. Чотиривалентні дієслівні предикати посідають проміжне становище між предикатами з максимальною й мінімальною валентністю, оскільки, “переходячи з вищої сходинки сполучуваності на нижчу, ми спостерігаємо поступове збільшення породжувальних дієслів. Виявляється певна закономірність: що більшої кількості іменників вимагає дієслово, то менша кількість цих дієслів” [42: 114].

Дієслова руху, переміщення й конкретної фізичної дії були об'єктом дослідження в різних аспектах, зокрема в лексико-семантичному та стилістичному [168; 131; 133], формально-граматичному [45] і словотвірному [46; 62; 67; 107]. Однак у сучасному українському мовознавстві немає досліджень реченнєвотвірного потенціалу чотиривалентних дієслівних

предикатів, що ґрунтується на їхньому валентному оточенні. Саме цим зумовлена **актуальність теми** “Семантико-синтаксична структура речень із чотиривалентними предикатами”, якій присвячена виконана дисертаційна робота.

Зв’язок дослідження з науковими програмами, темами. Напрямок дисертаційного дослідження відповідає науковій проблемі кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, де виконано роботу, – “Лінгводидактичний опис функціонування української мови”. У широкому плані дисертація ґрунтується на принципах категорійної граматики української мови, теоретичні засади якої досліджують в Інституті української мови НАН України.

Предметом дослідження є проблема формування семантико-синтаксичної структури речення у зв’язку з валентністю дієслівних предикатів.

Об’єктом дослідження є семантико-синтаксична структура речень, зумовлена валентністю чотиривалентних дієслівних предикатів.

Мета роботи – вивчити закономірності формування семантико-синтаксичної структури речень на основі чотирьох валентностей дієслівних предикатів у сучасній українській літературній мові.

Відповідно до мети необхідно розв’язати такі основні **завдання**:

1. З’ясувати зв’язок категорії валентності з семантико-синтаксичною структурою речення;
2. Виділити й охарактеризувати семантичні групи чотиривалентних дієслівних предикатів;
3. Установити закономірності реалізації облігаторних і факультативних субстанціальних компонентів у семантико-синтаксичній структурі речення;

4. Дослідити семантико-синтаксичну структуру елементарних речень, зумовлених чотиривалентними дієсловами із семантикою руху, переміщення;
5. Проаналізувати семантико-синтаксичну структуру елементарних речень, сформованих чотиривалентними дієсловами із значенням конкретної фізичної дії
6. Виявити особливості прислівних керованих другорядних членів у структурі речень із чотиривалентними дієсловами руху, переміщення і конкретної фізичної дії;
7. Вказати на специфіку детермінантних другорядних членів у структурі речень із чотиривалентними предикатами;
8. Визначити співвідношення між семантичним і формально-граматичним рівнями речень, породжених чотиривалентними предикатами дії.

Джерела фактичного матеріалу. Матеріалом дослідження стали близько 600 чотиривалентних дієслів, дібраних методом суцільної вибірки із Словника української мови в 11-ти томах (К., 1970 – 1980) і взятих у прямому значенні, та прості елементарні речення, змодельовані автором відповідно до валентностей цих дієслів. Використання змодельованих одиниць зумовлено їхньою мінімальною структурною достатністю, що дає змогу чіткіше дослідити закономірності їхнього формування. Ілюстративним матеріалом до тематичних груп дієслів конкретної фізичної дії послужили речення, дібрані з творів української художньої літератури.

Методи дослідження. Специфіка об'єкта й мета дослідження визначають використання описового методу з елементами трансформаційного та функціонального аналізу.

Наукова новизна виконаної дисертаційної роботи полягає в тому, що в ній уперше в українському мовознавстві встановлено лексико-семантичний потенціал чотиривалентних дієслів, досліджено їхню реченнєвотвірну спроможність, визначено співвідношення облігаторних і факультативних субстанціальних компонентів, специфіку кореляції семантико-синтаксичної і

формально-граматичної структури речень, породжених цими предикатами, з'ясовано особливості прислівних керованих другорядних членів, залежних від дієслівних предикатів із значеннями руху, переміщення та конкретної фізичної дії.

Теоретичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що вона сприяє глибшому пізнанню специфіки семантико-синтаксичної категорії валентності, зв'язку валентності й семантико-синтаксичної структури речення, збагаченню новими ідеями теорії граматики української та інших слов'янських мов. Теоретичні узагальнення прислужаться в подальшому вивченні теорії валентності, зокрема конститутивної ролі предиката в процесі формування речення, розмежуванні валентно пов'язаних і непов'язаних компонентів синтаксичної конструкції.

Практична цінність одержаних результатів виявляється в тому, що вони можуть бути використані для написання підручників і навчальних посібників з граматики української мови, укладання словників, у створенні спецкурсів з граматики української літературної мови, у науково-дослідній роботі студентів.

Апробація роботи. Основні положення дисертаційного дослідження повідомлено у виступах на Міжнародній науковій конференції “Актуальні проблеми граматики” (м. Кіровоград, 2000р.), Всеукраїнській науковій конференції “Актуальні проблеми категорійної граматики” (м. Переяслав-Хмельницький, 2002р.) та наукових конференціях викладачів і аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (2001р., 2003р.). Результати дослідження викладено в шести публікаціях.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списків використаної літератури та джерел, додатків.

РОЗДІЛ І

ВАЛЕНТНІСТЬ І СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА ЕЛЕМЕНТАРНОГО РЕЧЕННЯ

1.1. Природа семантико-синтаксичної категорії валентності

Проблема валентності як синтагматичної сполучуваності мовних одиниць здебільшого постає у зв'язку з дослідженням особливостей структури простого речення і, зокрема, конститутивної ролі дієслова в його побудові. Це визначає кваліфікацію дієслова як основного носія семантико-синтаксичної валентності, яка представлена в повному обсязі на рівні речення. Семантико-синтаксична валентність предиката (ознакового слова) означає здатність його сполучатися з іншими (звичайно, неознаковими) словами, мати певну кількість відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи [161: 157]. Інші частини мови (іменники, прикметники, прислівники, числівники) набувають валентних властивостей або у зв'язку з переміщенням у позицію дієслова, або внаслідок трансформації категорії валентності в процесі словотворення.

Лінгвістичний енциклопедичний словник визначає валентність (від лат. *valentia* – сила) як властивість слова вступати в синтаксичні зв'язки з іншими

елементами [110: 79]. Енциклопедія “Українська мова” трактує валентність як здатність слова встановлювати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлену його семантичними й граматичними властивостями [167: 59].

Л.Теньєр, з ім'ям якого пов'язано становлення теорії валентності і який увів цей термін у західноєвропейське мовознавство, так пояснював сутність категорії валентності: “... дієслово можна уявити у вигляді своєрідного атома з гачками, що може притягувати до себе більшу чи меншу кількість актантів залежно від більшої чи меншої кількості гачків, які він має для того, щоб утримувати ці актанти біля себе. Кількість таких гачків, що є в дієслова, і, відповідно, кількість актантів, якими воно може керувати, і становить сутність того, що ми будемо називати валентністю” [161: 250]. Організаційним центром речення є дієслівний вузол. У складі речення, на його думку, наявні також субстантивний, ад'єктивний і адвербіальний вузли, центрами яких є відповідно іменник, прикметник і прислівник. Дієслову як носієві процесуальної семантики в широкому розумінні підпорядковані актанти (істоти або предмети, що беруть участь у процесі в будь-якій ролі і будь-яким способом) і сирконстанти (характеризують обставини, за яких відбувається процес). До валентної рамки дієслова належать лише актанти, які диференціюються за своєю природою і виконуваними функціями. Залежно від виконуваної функції виділяють трьох учасників комунікативного акту і зображуваної реченням ситуації, кожен з яких має власний номер і свою специфіку: “перший актант” (prime actant), “другий актант” (second actant) і “третій актант” (tiers actant). Із семантичного погляду “першим учасником” є той, хто здійснює дію (традиційно – підмет, суб'єкт), “другий учасник” – той, хто зазнає дії, відчуває її результат на собі (прямий додаток, об'єкт), “третій учасник” – той, на користь або на шкоду якому відбувається певна дія (додаток, адресат). Л.Теньєр наголошував, якщо семантично між суб'єктом і об'єктом є протиставлення, то структурно між ними наявна відмінність, яка полягає в тому, що безвідносно до того, який перед нами

учасник (“перший” чи “другий”), підпорядкований елемент завжди є доповненням до слова, що підпорядковує. Співвідношення між учасниками певної дії може змінюватися в структурному плані: при трансформації актива в пасив “перший учасник” активної конструкції стає “другим учасником” пасивної конструкції, “третій учасник” залишається тим компонентом, якому адресовано певний процес. Причому він зазначав, що не завжди “учасники” заповнюють всі валентності дієслова і воно виступає немовби “насиченим”. Окремі валентності можуть бути незаміщеними або вільними, тобто йдеться про облігаторний і факультативний статуси субстанціальних компонентів. На цих положеннях ґрунтується теорія валентності Л.Теньєра [163: 117 – 296]. Однак він не дав їй викінченого обґрунтування, оскільки структурні компоненти речення виділяв за суто морфологічними показниками й не зробив чіткого розмежування семантичного і синтаксичного рівнів речення та відповідних одиниць. На думку А.П.Загнітка, запропонована Л.Теньєром реченнєва структура ($N_1 + V + N_2 + N_3$ – перший актант + дієслово + другий актант + третій актант) є найприйнятнішою, оскільки значення виявляються лише в процесі типових відношень, в які слова вступають у реченні. Ця модель найкраще співвідноситься з релятивним судженням, найтипівіше відбиваючи власне-синтаксичну семантику і корелюючи із змістовою структурою речення, хоч і не вичерпує всієї гами цих зв’язків, залишаючи поза увагою цілу низку валентних реалізацій [73: 270]. Крім того, Л.Теньєр першим зробив з ідеї валентного потенціалу предиката провідний принцип структурного синтаксису. При цьому він чітко диференціював структурний порядок внутрішньо реченнєвих компонентів, що відображає ієрархію елементів речення, від їхнього лінійного розташування [74: 282 – 283].

Г.Брінкман, услід за Л.Теньєром, вважав, що дієслово в реченні виявляє себе не тільки щодо відношення між підметом і присудком, але й щодо інших компонентів. Валентність він розглядав як “властивість дієслова вимагати подальші позиції в реченні” [182: 223]. Позиції, відкриті для подальших

зв'язків, назвав “учасниками”, причому як “учасники” визначив позиції, що можуть бути заповнені лише іменниками. Форми, які приєднані за допомогою прийменників, не враховані, хоч і зазначено, що дієслово може вимагати приєднання будь-якої форми через посередництво прийменника. На думку Н.І.Філічової, це зумовлено тим, що Г.Брінкман, як і Л.Теньєр, не ввів обставин до загальної кількості валентностей. Але, на відміну від Л.Теньєра, у нього розмежування термінів “валентність” і “позиція” є більш чітким. Л.Теньєр валентність трактував як властивість дієслова сполучатися з іншими словами, переважно іменниками, і як окремі позиції при ньому, Г.Брінкман – лише як властивість дієслова, його сполучувальну потенцію, причому він наголошував на зв'язку між синтаксичною валентністю слова та його семантикою. Позицією в нього виступає можливість реалізації даної потенції. Учений розглянув три питання, які, на його думку, є важливими для мови: скільки вакантних позицій може мати дієслово, які відмінки використані для їхнього заповнення і як вони розподілені. Зважаючи на те, що німецька мова має чотири відмінки (називний, родовий, давальний і знахідний), причому називний закріплений за підметом, родовий – за присубстантивною позицією, а дієслову лишаються давальний і знахідний, причому кожен з них може бути використаний при дієслові тільки один раз, і максимальна кількість “учасників” дорівнює трьом, він подав обсяг синтаксичної сполучуваності дієслів німецької мови, на основі якої виділив вісім синтаксичних типів дієслів. Г.Брінкман у цій класифікації зробив спробу розмежувати облігаторні й факультативні валентності, що є новим, порівняно з синтаксичною концепцією Л.Теньєра. Облігаторним, на його думку, є другий “учасник” у формі знахідного відмінка, оскільки при трансформації актива в пасив прямий додаток стає підметом, що засвідчує двобічний зв'язок між цими “учасниками” [182: 223 – 340]. Однак цю спробу не можна вважати вдалою, бо немає чітких критеріїв розмежування облігаторних і факультативних компонентів.

Л.Вейсгербер зазначав, що валентність дієслова здебільшого зумовлена семантичним пластом, до якого воно належить. Він вважав, що ідея валентності дієслівного ядра може бути продовжена в більш абстрактній формі, зберігаючи при цьому той енергетичний напрямок, притаманний їй під час її виникнення: “кожній частині речення в силу її положення у сфері моделювання певної частини мовлення притаманна “валентність”, яка виходить за межі її конкретного змісту, тобто здатність поєднуватися з іншими частинами речення” [188: 345 – 346]. Отже, проблему валентності він досліджував не тільки щодо дієслова, а й інших частин мови. У складі енергетичної моделі Л.Вейсгербер говорить не про “валентність”, а про “випромінюючу силу”, яка розподілена нерівномірно й залежить від частини мови та лексичного пласта всередині неї, що визначає домінування дієслова в європейських мовах. Одним із важливих завдань синтаксису як розділу “граматики, спрямованої на зміст”, на його думку, є з’ясування “синтаксичного змісту, пов’язаного з певними частинами мови”, і розкриття “мислительних шляхів від частини мови до структури речення” [189: 292].

Й.Ербен трактував речення в німецькій мові як дієслівне, у якому визначальним компонентом є дієслово. Саме його валентність, яку він порівнював з валентністю атома, зумовлює структурну схему речення, оскільки переважно від неї залежать кількісні та якісні характеристики “додатків” до дієслова, що функціонують в препозиції і постпозиції. “Додатками” він вважав не тільки додатки традиційної граматики, але й підмет. Однак, на відміну від Л.Теньєра і Г.Брінкмана, до них віднесені й необхідні за змістом обставини, предикативне означення та предикатив, тобто враховане комунікативне значення кожного компонента, залежного від дієслова. Відповідно до загальної валентності дієслівного присудка, Й.Ербен виділив чотири основних моделі простого речення в німецькій мові, які сформовані одно- – чотиривалентними дієсловами. Новим і позитивним у його теорії стало те, що у визначенні валентності він керується принципом змістової обов’язковості залежних від дієслова членів. Це дало йому змогу

значно розширити склад “учасників”, увівши до нього обставини. Однак широке трактування “учасника” як будь-якого семантичного доповнювача зумовило певні неточності в поділі дієслів на групи за валентними характеристиками. Наприклад, до двовалентних він зарахував і перехідні, і неперехідні, і зворотні, і дієслова-зв’язки [183: 165 – 206].

Г.Гельбіг для визначення семантичної необхідності того чи іншого “учасника” запропонував процедуру опущення. З цією метою у складі речення опускається один з компонентів. Якщо внаслідок цього виникає зовсім інше речення, то такий компонент є структурно необхідним [186].

В.Юнг трактував валентність як необхідність семантичного доповнення. Він поділив дієслова німецької мови на семантично насичені, або абсолютні, і відносні, що вимагають семантичного доповнення, серед останніх розрізняються дієслова об’єктно-зв’язані, обставинно-зв’язані і копулятивні (з предикативним доповненням) [185: 175 – 176].

Отже, якщо спочатку валентність розглядали лише як сполучуваність дієслова з підметом і додатком, то пізніше коло “учасників” було розширене введенням необхідних за семантикою дієслова компонентів, передусім структурно обов’язкових обставин. Процедура опущення, запозичена з трансформаційної граматики, набуває все більшої актуальності для визначення структурної облігаторності компонентів [170: 118 – 125].

М.Д.Степанова виділила два підходи до витлумачення валентності. Сутність першого полягає в трактуванні її як сполучувальної властивості (вибірковості) одиниць мови, тобто він поширений як на синтаксис, так і на інші рівні мови. Другий підхід ототожнює валентність з обов’язковою сполучуваністю слів у реченні, яка зумовлює його граматичність. Представниками першого підходу є С.Д.Кацнельсон, В.Г.Адмоні, О.І.Москальська та інші, другого – Л.Теньєр, Г.Брінкман, Й.Ербен, Г. Гельбіг та ін. [158: 20].

У російському мовознавстві поширеним є погляд на валентність як на вміщену в лексичному значенні слова синтаксичну потенцію, тобто здатність

приєднувати до себе інше категорійно визначене повнозначне слово. У цьому витлумаченні валентність властива не всім повнозначним словам, а лише тим, які самі по собі дають відчуття неповноти висловлення і вимагають заповнення у висловленні. Валентність – це властивість значення, в якому наче містяться “порожні місця” чи “рубрики”, які потребують заповнення, як рубрики в анкеті. Слово, якому властива валентність, передбачає можливість його “доповнення” [91: 20 – 21]. С.Д.Кацнельсон розмежував семантичну й синтаксичну валентність за такими диференційними ознаками: 1) кількість іменникових компонентів, зумовлених семантикою дієслова; 2) напрямок (лівобічна і правобічна валентність); 3) форма реалізації на синтаксичному рівні; 4) предикативність або непередикативність дієслівного значення [91: 31 – 32].

Б.А.Абрамов, вважаючи сполучувальні потенції властивістю всіх частин мови, виділив потенції відцентрові й доцентрові, що характеризують різні аспекти сполучуваності слів. Відцентровими він назвав потенції, спрямовані в напрямку зменшення синтаксичного рангу слів, тобто від структурного центру речення. Доцентрові потенції реалізуються в напрямку збільшення синтаксичного рангу слів, тобто до структурного центру речення [1: 34 – 35]. Отже, доцентрові й відцентрові сполучувальні потенції є аналогами активної та пасивної валентності.

На думку Н.Д.Арутюнової, доцільніше називати валентними такі властивості сполучуваності слова, які залежать від його належності до певного лексико-граматичного розряду (класу чи підкласу). На цій підставі виникають як предикативні, так і непередикативні відношення [15: 33].

Г.А.Змудяк, представниця білоруського мовознавства, визначила валентність як логіко-семантичну категорію і, ґрунтуючись на положеннях сучасної предикатної логіки, кваліфікувала предикат як функцію, аргументами якої є предмети, пов’язані певним відношенням, тобто предикат є системою з певним відношенням і з місцями для “перемінних” у ньому. Досліджуючи роль дієслів незалежного спрямованого руху в організації

структури речення, вона зазначила, що в логічній структурі речення, яка відбиває процес руху в мисленні людини, містяться п'ять логічних валентностей, або аргументів, і регулятор напрямку руху, що позначають відношення між учасниками дії. На семантичному рівні аргументами виступають агент, початкова й кінцева точки руху, маршрут, інструмент і напрямок руху. Семантика аргументів і відношення між ними розкриваються завдяки аналізу словникових дефініцій. У логіко-семантичній структурі, на основі якої утворюються конкретні синтаксичні структури, семантика дієслова визначає кількість місць відповідно до складу позалінгвістичної ситуації, причому всім дієсловом досліджуваної лексико-семантичної групи притаманна однакова кількість аргументів. Однак кожне з них має специфічні властивості, які дають йому змогу виділяти в конкретних реалізаціях певний аспект позамовної дійсності, тоді як інші виступають несуттєвими. Це спричинює те, що несуттєві аспекти позамовної дійсності є невираженими на синтаксичному рівні, актуальні ж для даного повідомлення аргументи отримують мовне представлення [79: 8 – 9]. Отже, Г.А.Змудяк, спираючись на нерозривний зв'язок мислення і мови, визначила валентність як логіко-семантичну категорією, що відображає природу ознак як елементів позамовних ситуацій. Однак відсутність чіткого розмежування ознакових і неознакових компонентів перешкоджає розумінню процесів семантичного ускладнення елементів конкретних реченневих структур.

В українській лінгвістиці помітною є тенденція до розмежування власне-семантичної, семантико-синтаксичної і формально-граматичної валентності. Й.Ф.Андерш властивість дієслова відкривати певну кількість функціонально-семантичних позицій для заповнення їх учасниками дії на формально-синтаксичному рівні кваліфікував як його валентність, а здатність дієслова задавати певну кількість функціонально-семантичних позицій для заповнення їх учасниками дії на семантико-синтаксичному рівні – як його інтенцію. Сукупність усіх функціонально-синтаксичних (валентних) і функціонально-семантичних (інтенційних) позицій конкретного дієслова,

вжитого в певному значенні, створює його валентно-інтенційний потенціал [9: 17]. Характерно, що інтенція має суто семантичний характер і є підґрунтям валентності дієслова. Вона виражає відношення дії до реальних предметів як її учасників, а валентність відображає зв'язки дієслова з певними словоформами, що репрезентують цих учасників. Інтенція представляє форми мислення та пізнання дійсності, має універсальний характер. На відміну від неї, валентність є конкретною величиною, оскільки її вираження залежить від особливостей певної мови [7: 64 – 65].

Т.Є.Масицька зазначила, що категорія семантико-синтаксичної валентності являє собою власне-дієслівну категорію, з якою пов'язані типові морфолого-синтаксичні ознаки дієслівних лексем. Вона характеризує кожне дієслово з погляду його сполучувальних спроможностей і семантичних потенцій у побудові елементарного речення, де найповніше виявляється категорійне значення валентності, набуваючи формального вираження засобами морфології [117: 5 – 6].

А.П.Загнітко кваліфікував валентність як семантико-синтаксичну категорію, що пов'язана з позамовними явищами. Семантизація валентності дає змогу краще дослідити механізм її реалізації на синтаксичному рівні, що уможливило дослідження синтаксичних явищ в єдності їхньої форми та змісту. Валентнісні відношення, на його думку, в цілому презентують результат синтаксифікації семантичних відношень між елементарними семантичними віртуальними одиницями, трансформованими в реченнєву структуру (предикатом й іменниковими компонентами), тому валентність варто розглядати як складне явище взаємодії формально-синтаксичної структури і структури значення. Найбільш повне висвітлення особливостей мовних структур може бути досягнуте внаслідок органічного поєднання в єдине ціле моделі синтаксичної валентності з моделлю лексико-семантичної (логіко-семантичної) валентності і семантико-компонентним аналізом [69: 103 – 105].

Якщо послідовно розмежовувати семантичну та власне-граматичну валентність, то необхідно пам'ятати, що семантична валентність регулює заповнення відкритих позицій тими партнерами, які зумовлені певними семантичними ознаками, тобто детерміновані парадигматичними семами в структурі мовного знака. Власне-граматична (власне-синтаксична) валентність, зумовлена синтагматичними семами дієслова, впливає на ієрархічний статус компонента речення як його складника, детермінуючи його центральний чи периферійний, облігаторний чи факультативний статуси [87: 22 – 27; 69: 105].

О.І.Леута, розмежовуючи поняття сполучуваності та валентності, трактував валентність як лексико-граматичну категорію, сутність якої полягає в “потенційній здатності слова до сполучуваності, яка визначається лексичною чи лексико-граматичною природою слова, тобто запрограмована самою природою слова” [109: 8]. Сполучуваність, на його думку, детермінована “або граматичною категорією, або синтаксичною функцією речення” [там само].

М.В.Мірченко валентність визначив як семантико-синтаксичну категорію, що виявляється в реченнєвій властивості предикатного слова своєю семантикою зумовлювати певну кількість субстанціальних (із значенням предметності) синтаксем і формувати семантико-синтаксичну структуру простого елементарного речення. Валентність детермінує семантико-синтаксичну структуру речення [124: 10].

Отже, властивість предиката зумовлювати кількісні і якісні характеристики іменникових компонентів, унаслідок чого виникає семантично елементарне речення, є його семантико-синтаксичною валентністю.

У.Чейф наголошував, що “природа дієслова визначає характер складу речення, оскільки вона встановлює, які імена будуть супроводжувати дієслово, якими будуть відношення цих імен до дієслова і якою буде семантична типологія цих імен” [172: 115]. О.О.Потебня вважав, що

відмінюване дієслово зумовлює всю структуру речення, тобто є його конститутивним компонентом: “...само по собі *vb. finitum* становить речення... Тому, визначивши таке дієслово, тим самим визначимо *minimum* того, що повинно бути в реченні” [141: 84]. О.М.Пешковський зазначав, що присудковість, яку він розумів як відтінок слова, який свідчить, що воно відповідає не лише “уявленню”, а й цілій думці, ґрунтується переважно на дієслівності, “можна сказати, що дієслівність ...лежить в основі присудковості” [136: 165 – 167]. А.А.Уфимцева вказала на те, що в дієслівній номінації зафіксовані різні семантичні ознаки, зв’язки дієслівної дії, процесу, стану з предметами та особами, що їх виконують або зазнають їхнього впливу, тобто значення дієслова виявляється повною мірою у сфері синтагматичних відношень [169: 117].

Валентний потенціал дієслова є складником його семної структури, в комплексі витворюючи особливу синтагматичну площину, яка взаємодіє й перетинається з відповідною парадигматичною площиною власне-іменників. Завдяки цьому й утворюються реченнєві структури [70: 51]. Тому, на думку А.П.Загнітка, розглядати валентний потенціал дієслова слід, зважаючи на взаємодію його категорійних значень з іменниками. Валентна зв’язаність іменника засвідчує його участь у дії через власні форманти, що є опосередкованими показниками валентності, і парадигматичні семи [73: 275].

І.Р.Вихованець наголошував, що до питання відмінкового функціонування безпосередній стосуюнок має розмежування явищ семантико-синтаксичної валентності і невалентного поєднання компонентів. Власне- і невластне-відмінки розташовані по різні боки валентності: першим властива валентнісна пов’язаність з опорним компонентом, тоді як другі, оформляючи відмінкову форму в ролі компонента речення, виступають у типових випадках як валентно незв’язані (детермінанти). Саме валентність і валентний зв’язок є в типових випадках демаркаційною лінією власне- і невластне-відмінків [41: 41]. Так відбувається логічний перехід від

семантично елементарного речення до семантично неелементарного, яке є наслідком різноманітних перетворень синтаксичних одиниць [73: 273].

Між валентно зв'язаними і валентно незв'язаними членами речення – двома полярними зонами сполучуваності – перебуває проміжна зона сполучуваності, яка ґрунтується на синтаксичних перетвореннях валентно зв'язаних компонентів – редукції опорного ознакового слова, нейтралізації семантико-синтаксичної валентності, формально-синтаксичному ускладненні валентності. У проміжну зону сполучуваності входять:

1. Опосередкована семантико-синтаксичною валентністю сполучуваність опорних іменників-назв предметів із залежними іменниками – назвами предметів або опорних іменників предметного значення із залежними прикметниками, похідними від іменників конкретного значення: *книга брата – братова книга, крила птахи – пташині крила*. Базовою структурою подібних словосполучень виступають предикатні конструкції посесивного типу *Брат має книгу; Книга належить братові; Птахи мають крила; Крила належать птахам*, тобто сполучуваність іменників опосередкована в них посесивним предикатом, який відкриває дві позиції – суб'єктну й об'єктну.

2. Сполучуваність як нейтралізована семантико-синтаксична валентність виникає в ускладненому простому реченні з двома або більше предикатами, унаслідок взаємодії яких один предикат займає сильну, тобто предикативну, позицію і має активну валентність, а другий предикат пересувається в залежну атрибутивну позицію, втрачаючи або зберігаючи й реалізуючи у структурі речення свої валентнісні характеристики (маємо в цьому випадку валентність другого ступеня). Типовим засобом вираження нейтралізованої семантико-синтаксичної валентності є прикметники в присубстантивній позиції: *Старенька бабуся переходила через дорогу → Бабуся переходила через дорогу + Бабуся була старенькою*.

3. Валентно-невалентна сполучуваність, що поєднує в собі валентну сполучуваність і формально-синтаксичну сполучуваність, характеризується

різноспрямованою залежністю (взаємозалежністю) і буває тільки в конструкціях “підмет + присудок”.

Валентна сполучуваність слів у реченні відбувається внаслідок взаємодії активної валентності підпорядковуючих ознакових слів (переважно дієслів) і пасивної валентності залежних слів (іменників – назв конкретних предметів). Лексичним значенням слова задано найбільш суттєві умови його сполучуваності з іншими словами в синтаксичних структурах [42: 109 – 110].

Семантико-синтаксична валентність уможлиблює розмежування семантично елементарних й семантично неелементарних простих речень на підставі диференціації носіїв активної і пасивної валентності. До перших належать дієслівні предикати, які передбачають відповідну кількість субстанціальних компонентів і їхній рольовий статус. Здатність поєднуватися з носіями активної валентності притаманна іменникам як носіям пасивної валентності. Розрізнення предикатних, ознакових, і непередикатних, неознакових, слів сприяє принциповій диференціації семантично елементарних і семантично неелементарних речень. Семантично елементарне речення утворює один предикатний знак, семантично неелементарне – два і більше [74: 286 – 287; 124: 10].

Зважаючи на лінійне розташування субстанціальних компонентів щодо дієслівного предиката, виділяють лівобічну й правобічну валентність. Дж.Лайонз зазначав, що “...всім реченням притаманна лінійна структура, тобто кожне речення мови може бути задовільно схарактеризоване в граматичному аспекті як ланцюжок (або послідовність) складників (наприклад, слів)” [104: 222].

Ф.де Соссюр наголошував на лінійному характері розташування мовних елементів як одному з фундаментальних мовних принципів, сутність якого полягає в тому, що “...акустичні позначення розташовуються лише на лінії часу; їхні елементи йдуть один за одним, утворюючи низку. Ця їхня особливість унаочнюється, щойно ми починаємо зображати акустичні

елементи на письмі, замінюючи їхню послідовність у часі просторовою низкою графічних знаків” [156: 92].

Отже, властивість предиката визначати певну кількість позицій, які заповнюють відповідні іменникові компоненти, є його семантико-синтаксичною валентністю. Вона зумовлена сумісністю семантичних ознак структурних елементів. Формально-синтаксична валентність детермінує формально-граматичний статус члена речення відповідно до ієрархії субстанціальної синтаксеми, з якою він співвідноситься, у значенні предиката. Згідно з лінійним принципом розташування мовних одиниць валентність предиката є лівобічною і правобічною. Предикатні компоненти є носіями активної валентності, непередикатні – пасивної. Валентнісні характеристики дієслова формують структуру семантично елементарного речення, тобто воно виникає внаслідок взаємодії активної та пасивної валентності його складників.

1.2. Предикат як конститутивний компонент семантично елементарного речення

Предикат розглядають як центральний організаційний компонент у семантико-синтаксичній структурі речення, оскільки його валентність детермінує кількісний і якісний характер субстанціальних компонентів-синтаксем з конкретним предметним значенням і специфіку передаваних ними семантико-синтаксичних відношень у структурі речення.

Ч.Філмор вважав, що речення складається з дієслова й однієї або більше “іменних груп”, кожна з яких пов’язана з дієсловом певним “відмінковим відношенням”, тобто семантико-синтаксичним відношенням [171: 157 – 158]. О.Єсперсен писав, що дієслово надає поєднанню особливий характер завершеності та утворює закінчене висловлення [66: 95]. Ш.Баллі наголошував, що “процеси здебільшого сприймаються одночасно з предметами, які невіддільні від них” [19: 52].

Г.Г.Почепцов визнавав унікальність дієслова в структурі речення, оскільки воно є основним засобом вираження предикативності й через зв’язок з ним до складу речення входить ряд суттєвих для структури елементів. Нарешті, синтагматичні властивості дієслів здебільшого

визначають структуру речення” [143: 65]. І.І.Мещанінов указував на те, що “...основне вираження змісту, який передає висловлення, міститься в предикаті” [122: 9].

Т.Б.Алісова зазначила, що формальною синтаксичною одиницею, яка відображає відмінності в семантиці ситуації, є предикативна конструкція, де слова з їхніми лексичними та граматичними властивостями взаємодіють і утворюють складний мовний знак, форма й зміст якого не є простою сумою форм і значень складників. Зовнішня синтаксична форма конструкції складається з позицій іменних членів, що ґрунтуються круг її предикативного ядра – особової форми дієслова [4: 92].

На думку Н.М.Арват, семантично центральна позиція предиката, що здебільшого представлена граматичним присудком, виявляється в його здатності відкривати при собі семантично облігаторні й факультативні позиції. Крім того, семантичний предикат обов’язковий і необхідний у будь-якому реченні, бо без нього не може бути жодного речення, оскільки саме він є носієм предикативної ознаки, наявність якої робить групу слів реченням [10: 25].

Питання семантичної класифікації предикатів, яка б ґрунтувалася на їхніх найістотніших характеристиках, залишається нерозв’язаним, оскільки дослідники спираються або на надто узагальнені, або на надто подрібнені ознаки, крім того, в її основу кладуть здебільшого різні критерії. У центрі уваги мовознавців перебувають здебільшого дієслова як найпоказовіший формально-граматичний клас предикатів [43: 33].

Побудова семантичної типології предикатів пов’язана з певними завданнями. З одного боку, це повинна бути саме семантична класифікація: увага має бути акцентована на реальних онтологічних властивостях предметів і ситуацій, тому що предикати – це особливі семантичні сутності. З іншого боку, класифікація має пов’язуватися з побудовою такої типології, в основу якої покладено властивості, притаманні цим класам одиниць.

Найбільш загальним протиставленням, що ділить предикати на дві великі групи, вважають протиставлення за ознакою статичність/динамічність, процесуальність/непроцесуальність [116: 37 – 38].

У.Чейф виділив чотири групи предикатів: предикати стану, процесу, дії і процесу-дії, а серед предикатів стану й дії залежно від відсутності субстанціальних компонентів додатково розмежував амбієнтний (всеохопний) стан і амбієнтну дію. Відповідно до специфіки супровідних іменникових компонентів виокремив чотири групи (з двома додатковими підгрупами) предикатів. Предикат дії вимагає, щоб його супроводжував іменник із семантичною функцією діяча на позначення істот (агент); предикат стану — іменник – носій стану (пацієнт); предикат процесу керує іменником, що змінює свій стан; предикат процесу-дії виявляє подвійну сутність: як процес, він зумовлює зміну іменника-пацієнта, а як дія, він вказує на те, що робить іменник-агент [172: 114 – 121].

Серед робіт, присвячених вивченню предикатів, особливе місце посідають праці Л.В.Щерби. Він аналізував три типи предикатів: предикати із значенням дії, стану, якості. Кожен із цих типів пов'язаний з певними формальними засобами вираження: перше значення передають дієслова, третє – зв'язка з повним прикметником, друге – зв'язка з певним обмеженим колом слів, які, як вважав Л.В.Щерба, належать до особливого морфологічного класу [180: 85 – 91]. Однак, як зазначив М.О.Вінтонів, він не запропонував точного визначення термінів “дія”, “стан”, “якість”, вважаючи, що це витлумачується інтуїтивно, але багато вчених у ці поняття вкладають різний зміст, особливо це стосується предикатів стану [44: 150].

Т.Б.Алісова виділила п'ять диференційних семантичних ознак, з яких може складатися семантика предиката: 1) неподільність/подільність поняття про суб'єкт і його ознаку; 2) абсолютність/відносність; 3) статичність/динамічність; 4) активність/неактивність (пасивність); 5) локальність/нелокальність контакту [5: 37].

На думку В.В.Богданова, семантична валентність предиката, яку він трактував як його найголовнішу особливість, що полягає у властивості предиката взаємодіяти з певною кількістю іменникових компонентів, є вихідною підставою для класифікації предикатів, у межах якої вчений виділив нульмісні, одномісні й багатомісні предикати. Нульмісні предикати описують атмосферні стани природи. Одномісні предикати позначають дії, стани і властивості, але не передають їхні відношення. Багатомісні предикати мають властивість виражати відношення. Ця загальна система предикатних класів може бути уточнена більш детальною семантичною класифікацією. Отже, В.В.Богданов виділив чотири типи предикатів: предикати дії, предикати стану, предикати властивості та предикати відношення [26: 51].

Т.В.Булигіна наголошувала на тому, що, класифікуючи дієслівні предикати, треба зважати на такі характеристики, як належність/відсутність часової пов'язаності, статичність/динамічність, тривалість/нетривалість, часова перспектива, перспективність/безперспективність для процесів, підготовленість/непідготовленість майбутнім процесом, контрольованість/неконтрольованість [150: 82].

І.К.Кучеренко, розмежовуючи дієслова дії і дієслова стану, зазначив, що цей поділ є наслідком вичленування із загального значення дієслова окремих, часткових, значень, які більш-менш чітко виділяються, хоч і не вичерпують узагальненої дієслівної семантики. Дієсловами дії він назвав ті, у значеннях яких відбито сприйманий органами відчуття механічний рух предмета або його частини в просторі; дієслова стану, на його думку, містять вказівку на те, що переживається предметом, те, що з ним діється, але непомітно для органів відчуття [103: 47 – 48].

Н.М.Арват поділила предикати на активні й статальні. До активних предикатів належать:

- 1) предикати дії – диференціюються на предикати фізичної дії, мовленнєвої, розумової (інтелектуальної) діяльності;

- 2) предикати руху – включають всі дієслова пересування, причому різні його види і в різному середовищі (по землі, по воді, у повітрі);
- 3) предикати процесу – виражають активну ознаку, представлену дією, яка виявляється в природі незалежно від особи.

Статальні предикати охоплюють:

- 1) предикати буття, існування;
- 2) предикати стану – виражають різні види фізичного, психічного, морально-етичного тощо стану в позитивному або негативному значенні;
- 3) предикати володіння, належності – означають володіння чимось як власністю;
- 4) предикати сприймання – характеризують різні види сприймання (зорове, дотикове, слухове тощо), сюди ж належить і предикат уваги;
- 5) предикати ставлення – передають різні види ставлення з позитивним або негативним емоційним забарвленням;
- 6) предикати кваліфікації – характеризують осіб за професією, видом занять, предметів – за метою та призначенням;
- 7) предикати ідентифікації (тотожності) – виражають друге найменування особи або предмета;
- 8) предикати детермінації – виділяють предмет за певною ознакою, якістю, властивістю;
- 9) предикати модальні – указують на модальні відношення можливості, необхідності, бажаності тощо [10: 25 – 28].

Подібну класифікацію предикатів подав і А.П.Загнітко, який зазначив, що семантичний предикат виступає центральним компонентом семантичної структури речення, що вказує на активну або статальну ознаку, перебіг якої простежується в часі та стосується предмета (суб'єктний) або ситуації

(безсуб'єктний). Активний предикат характеризує предмет або ситуацію в діяльному бутті, статальний – у якісному. Він запропонував таку систему предикатів, підкласами якої є: 1) предикати дії (фізичного, мовленнєво-мисленнєвого спрямування тощо); 2) предикати руху; 3) предикати процесуальні; 4) предикати існування; 5) предикати стану; 6) предикати володіння, належності; 7) предикати сприймання; 8) предикати місцеперебування або статальної локалізації; 9) предикати кваліфікації; 10) предикати якісної характеристики (детермінації); 11) предикати тотожності; 12) предикати відношення; 13) предикати модального відношення [74: 287 – 288].

Основним семантичним протиставленням всередині предикатних знаків, на якому ґрунтуються їхні класифікації, є поділ на предикати дії і предикати стану. Предикати дії пов'язують з активним суб'єктом, представленим істотою, діячем, який є ініціатором дії, а предикати стану – з пасивним суб'єктом, істотою або неістотою, що є носієм стану. Два класи предикатів залежно від характеру відповідних семантичних ознак поділяють далі на семантичні підкласи, групи тощо. Надто конкретизована класифікація ототожнюється з виділенням лексико-семантичних груп усередині частин мови із значенням предикатної ознаки – дієслів, іменників, числівників, прикметників, прислівників [43: 34].

І.Р.Вихованець запропонував класифікувати предикати за двома параметрами: їхньою семантикою й частиномовною належністю. Найважливішим є семантичний критерій, за яким він виділив шість типів предикатів:

- предикати дії, що позначають діяльність, породжену суб'єктом-діячем і ним активно й безпосередньо стимульовану;
- предикати процесу, які характеризують динамічну ситуацію, що пов'язана зі змінами станів або інших ознак предмета; репрезентують динамічні явища в рослинному світі, кількісні та якісні зміни, що стосуються людини та інших істот;

- предикати стану, що передають непостійну ознаку предмета, здебільшого стан людини та інших істот, стан навколишнього середовища;
- предикати якості, які виражають постійну внутрішню ознаку (колір, звукові характеристики, вік, розмір, вагу тощо) предмета;
- локативні предикати, що вказують на просторові стани, процеси, дії; у їхньому складі виділяються власне-локативні предикати, процесуально-локативні й акціонально-локативні, утворені внаслідок семантико-синтаксичної деривації;
- предикати кількості, які передають кількісні характеристики предмета [38: 93 – 111; 37: 137 – 138].

Статус предикатів дії як визначальних дієслівних характеристик ядра дієслівного граматичного класу визначається низкою власне-семантичних і семантико-синтаксичних ознак. До власне-семантичних ознак належить характер їхнього зв'язку з темпоральною віссю, тобто дія існує фазово: у кожний окремий момент часу наявна тільки окрема фаза розвитку дії, а не дія в цілому [150: 94].

Істотні особливості виявляються також у валентнісній характеристиці предикатів дії, які в елементарному з семантико-синтаксичного погляду реченні можуть супроводжуватися максимальною кількістю субстанціальних компонентів з конкретним предметним значенням, що сягає в концепції І.Р.Вихованця шести. Із предикатом дії пов'язані такі субстанціальні синтаксеми: суб'єктна (лівобічна валентність), об'єктна, адресатна, інструментальна й локативна, яка членується на вихідний пункт руху, кінцевий пункт руху та шлях руху (правобічна валентність) [38: 93 – 95].

Відповідно до кількості залежних іменникових компонентів з конкретним предметним значенням предикати є одновалентні, двовалентні, тривалентні, чотиривалентні, п'ятивалентні, шестивалентні. Дієслівні предикати диференціюються на одно- – шестивалентні: *Дитина гуляє; Вони перестрибнули через калюжу; Батько розповів казку дитині; Дівчина їхала з Луцька до Львова машиною; Чоловік приніс яблука з саду до кімнати в*

кошику; *Син надіслав листа матері з Ужгорода до Києва поштою.* Предикати процесу переважно одновалентні: *Квіти ростуть; Листя осипається; Дівчина плаче.* Предикати якості є одно- – двовалентними: *Пісня весела; Син вищий за батька.* Предикати стану належать до одно- – двовалентних: *Дітям радісно; Нам видно море.* Предикати кількості завжди одновалентні: *Дерево було десять; Друзів було п'ятеро.* Власне-локативні предикати є двовалентними: *Дідусь сидить під деревом;* процесуально-локативні предикати здебільшого вимагають двох – трьох субстанціальних компонентів: *Квітка хилиться до землі; Яблуко впало з дерева на землю.* Акціонально-локативні предикати є дво- – шестивалентними предикатами зі значенням дії і локативності, що охоплюють дієслова зі значенням руху, переміщення [38: 93 – 111].

А.П.Загнітко розмежував дієслова зі значенням власне-дії і дієслова зі значенням стану. Діалектична єдність дії і стану, на його думку, виявляється в тому, що, втрачаючи компоненти дії, дієслова набувають семантики стану. Зменшення ступеня дії зумовлює пропорційне збільшення ознаки стану [73: 271 – 272]. Дієслова стану, на відміну від дієслів дії, відзначаються елементарною семантичною структурою. Вони називають ознаки, властивості субстанцій, які іманентно їм притаманні, внутрішні властивості, що не виходять за межі суб'єкта і не охоплюють своїми властивостями інших реалій. Їхня семантична особливість – виражати дію, сферу якої становить тільки один суб'єкт, тому їх кваліфікують як суб'єктні [72: 17]. За семантико-синтаксичними властивостями він поділив дієслова на два узагальнених класи: слова абсолютного (автосемантичного) значення (дієслова із самодостатньою, закритою, семантикою, які на семантико-синтаксичному рівні вимагають лише суб'єктної синтаксеми, а на формально-синтаксичному рівні поєднуються предикативним зв'язком з підметом) і слова релятивного значення (синсемантичні дієслова, що компенсують семантико-синтаксичну неповноту внаслідок приєднання залежних компонентів, специфіку і кількість яких вони визначають своєю валентністю) [73: 189 – 190].

Класифікація дієслів за ступенем їхнього семантичного наповнення уможливорює виділення абсолютивних і релятивних дієслів, які мовознавці трактують по-різному. В.В.Виноградов назвав їх “абсолютивними” і “відносними”. Абсолютивні слова без поширювача передають цілісне значення дії, предмета, а відносні – для повноти змісту обов’язково вимагають поширювача [35: 9]. О.В.Гулига, називаючи їх “автосемантичними” та “синсемантичними”, окреслила параметри автосемантиї як здатності мовної одиниці виражати значення незалежно від інших, а синсемантиї – тільки в поєднанні з іншими одиницями, на фоні контексту чи ситуації [60: 63]. Н.Ю.Шведова кваліфікувала їх як “інформативно достатні” та “інформативно недостатні”, причому перші за значенням самі по собі достатні для найменування будь-якого явища, предмета, процесу, ознаки, другі обов’язково вимагають поширювачів, які, у свою чергу, забезпечують визначеність та однозначність найменування, повноту значення і не вживаються абсолютно, тобто без залежних від них форм слів [148: 16 – 17]. Г.О.Золотова визначила їх як “слова “закритої” семантики” (мають самодостатнє значення) і “слова ”відкритої” семантики” (потребують змістового доповнення) [82: 45 – 48].

Н.Я.Дзюбишина розмежувала дієслова на автосемантичні, що виявляють своє значення самостійно, незалежно від інших слів, оскільки мають достатнє семантичне наповнення, і синсемантичні, які виражають своє значення лише поєднуючись з іншими словами. Вони, на відміну від перших, для яких слова-конкретизатори є факультативними, обов’язково вимагають поширювачів, тому що без них є семантично неповними [64: 8].

У класифікації Н.Л.Іваницької представлені слова абсолютивного (автосемантичного) значення, чи закритої семантики, які не потребують компенсації свого змісту іншими словами, тому їхній зв’язок з ними послаблений; слова релятивного значення (синсемантичні), що характеризуються семантичною і граматичною здатністю заповнення позиції після них відповідними конкретними граматичними формами, тобто їм

притаманне однозначне граматичне прогнозування відкритих позицій; слова релятивної семантики, які, на відміну від попередніх, зумовлюють заповнення відкритих позицій набором наявних у мові форм з відповідним категорійним значенням; та слова відносно релятивної семантики, що в одних випадках реалізують семантику самотійно, поза синтаксичним оточенням, в інших – вимагають облігаторного поширення залежними словоформами [86: 99 – 101]. Крім того, виділена ще група дієслів, які реалізують семантику лише в сполученні з певними граматичними формами інших повнозначних слів, утворюючи з ними семантико-граматичні єдності. У власне-синтаксичній структурі речення вони не виконують самотійної синтаксичної функції окремого члена речення, а виступають як формально обов'язкова, хоч і семантично неповноцінна, частина. До цієї групи належать допоміжні дієслова (**хотіти, мати, мусити, воліти** та ін.) та дієслівні зв'язки (**бути, стати, становити, являти собою** тощо) [88: 40].

Н.Б.Іваницька до абсолютивних зарахувала дієслова, що є самодостатніми, тобто вони для вираження свого змісту, мають достатнє семантичне наповнення й не відкривають обов'язкових правобічних позицій для заповнення їх словами-конкретизаторами. Внутрішні можливості релятивних дієслів, навпаки, не забезпечують повної реалізації їхньої семантики, що зумовлює появу при них обов'язкових поширювачів з певним значенням [85: 5].

Отже, предикат є конститутивним компонентом речення. За ознакою динамічність/статичність предикати поділяються на два узагальнених семантичних типи: предикати дії, спрямовані на активного суб'єкта, який виступає ініціатором і виконавцем дії, і предикати стану, орієнтовані на пасивного суб'єкта – носія стану. За характером семантичних ознак вирізняють предикати дії, предикати процесу, предикати стану, предикати якості, локативні предикати і предикати кількості. Залежно від валентних показників предикати бувають одно- – шестивалентними. За морфологічним критерієм розмежовуються предикати дієслівні, прикметникові,

прислівникові, числівникові, причому основним носієм предикатної семантики є дієслово. Спираючись на теорію сполучуваності мовних одиниць, зокрема ступінь їхнього семантичного наповнення, дієслова поділяємо на абсолютивні та релятивні, диференційною ознакою яких є самодостатність/несамодостатність лексичного значення, що спричинює функціонування певних залежних від них компонентів.

1.3. Субстанціальні компоненти в семантико-синтаксичній структурі речення

До складу семантико-синтаксичної структури речення входить предикат і зумовлені його валентністю субстанціальні синтаксеми – іменникові компоненти із власне-предметним значенням. У.Чейф зазначав, що “будь-яке речення побудовано круг певного предикативного елемента. Звичайно, хоч і не завжди, цей предикативний елемент супроводжується одним або більше іменниковими елементами” [172: 114]. Ці субстанціальні компоненти перебувають щодо предиката в певних семантико-синтаксичних відношеннях. Л.Теньєр називає їх актантами і так характеризує: “...актанти – це особи або предмети, які тією чи іншою мірою беруть участь у процесі; актанти звичайно виражаються іменниками, безпосередньо підпорядковуються дієслову; актанти розрізняються за своєю природою, яка, у свою чергу, пов’язана з їхньою кількістю в дієслівному вузлі; дієслова мають різну кількість актантів, крім того, саме дієслово не завжди має однакову кількість актантів” [163: 121].

У лінгвістиці немає єдиного найменування зазначених компонентів речення, що породжує їхню термінологічну інтерпретацію: “актанти” (Л.Теньєр) [163], “іменники” (У.Чейф) [172], “глибинні відмінки”

(Ч.Філлмор) [171], “функції предмета” (Т.П.Ломтєв) [111], “предикандуми” (С.Д.Кацнельсон) [93], “субстанціальні синтаксеми” (І.Р.Вихованець, А.М.Мухін) [38; 127] тощо. По-різному визначають і їхній кількісний склад, причому іноді той самий дослідник пропонує неоднакову їх кількість у різні періоди роботи над цією проблемою [43: 36].

Ч.Філлмор виділив такі типи “глибинних відмінків”: агентив (А) – істота-ініціатор дії; інструменталіс (І) – нежива сила або предмет, що входять до дії або стану; датив (D) – істота, яку зачіпає стан або дія; фактив (F) – істота або предмет, які виникають унаслідок дії; локатив (L) – місцеперебування чи просторова орієнтація дії або стану; об’єktiv (O) – предмет, який зачіпає дія або стан; функція об’єктива залежить від семантики дієслова [171: 163 – 164]. Пізніше він агентиву протиставив контр-агентив (сила, що заважає дії), фактив замінив результативом, датив – експерієнсивом (суб’єкт сприймання). Й.Ф.Андерш зазначав, що “глибинні відмінки” у витлумаченні Ч.Філлмора – це функції, що формують глибинні семантичні структури, властиві синтаксису всіх мов, і які в різних мовах одержують різне вираження. Крім того, “відмінки” не можна ототожнювати з одиницями формально-граматичного рівня, оскільки члени речення виражають відмінки, але не збігаються з ними [8: 14]. Н.Д.Арутюнова нестабільність “відмінкових функцій” Ч.Філлмора пояснила тим, що він не визначив ознаки елементарності пропозиції і не розмежував семантично прості й семантично ускладнені іменникові компоненти [17: 118].

У.Чейф кваліфікував “іменники” за сімома типами: 1) агент – іменник на позначення діяча; 2) пацієнт – предмет у певному стані або положенні; 3) бенефіціант – іменник вказує на особу, яка має користь із того, про що говориться в останній частині речення; 4) експерієнцер – особа, чий умонастрій або розумові процеси зазнають впливу; 5) інструмент – предмет, що відіграє певну роль у здійсненні процесу, але не є рушійною силою, причиною або ініціатором дії; 6) додаток – іменник на позначення того, що

створюється; 7) місцеположення – іменник на позначення локативних відношень до локативних дієслів стану [172: 113 – 123, 167 – 191].

Т.П.Ломтєв трактував види відношень, або “функцій предмета”, як: 1) функція виконавця дії; 2) функція виконавця дії з наявністю спеціального моменту незалежності дії від волі діяча; 3) функція об’єкта прямої дії; 4) функція об’єкта непрямой дії; 5) функція засобу або знаряддя дії; 6) функція місця двовимірного простору; 7) функція місця тривимірного простору [111: 425].

На думку В.Г.Гака, у структурі речення є сім “реальних актантів”, які лише частково збігаються з “глибинними відмінками” Ч.Філлмора: 1) суб’єкт (відправник); 2) об’єкт; 3) адресат; 4) субстанція, що сприяє або перешкоджає здійсненню процесу (ініціатор, знаряддя, причина); 5) просторовий конкретизатор (місцеперебування, вихідна або кінцева точка руху); 6) часовий конкретизатор; 7) субстанція, якій належить або частину якої становить суб’єкт або об’єкт [49: 80].

В.В.Богданов виділив чотирнадцять семантичних функцій іменникових компонентів: 1) агентив – активний живий ініціатор дії; 2) пацієнтив – живий аргумент як об’єкт дії, стану або відношення; 3) бенефіціатив – істота-адресат, одержувач або взагалі той, на користь або на шкоду кому відбувається дія; 4) експерієнсив – істота, яка перебуває в певному фізіологічному або психічному стані, вираженому предикатом; 5) об’єктив – неживий аргумент як об’єкт дії, стану або відношення; 6) перцептив – об’єкт фізіологічної або психічної дії чи стану; 7) композитив характеризує семантему аргумента як матеріал, речовину, склад або вміст якого-небудь предмета, що виступає в ролі іншого аргумента; 8) інструментатив – знаряддя або інструмент; 9) медіатив кваліфікує семантему аргумента як засіб; 10) елементатив – активний неживий (звичайно природний, стихійний) виконавець дії; 11) ономасіатив – назва, прізвисько або кличка об’єкта-істоти або неістоти; 12) локатив – місце; 13) дескриптив – носій властивості,

вираженої предикатом; 14) результатив – описує семантему аргумента, що виступає як результат дії предиката [26: 52 – 55].

Г.А.Змудяк, досліджуючи логіко-семантичну структуру, сформовану дієсловом незалежного спрямованого руху, як основу для виникнення конкретних синтаксичних структур, виокремила в її складі такі субстанціальні компоненти, які вона назвала аргументами, що позначають предмети або відношення: 1) А – агент, істота, ініціатор руху; 2) Аb – початкова точка руху; 3) Ad – кінцева точка руху; 4) Itin – маршрут, шлях руху; 5) Instr – інструмент, засіб руху; 6) Dir – регулятор напрямку руху [79: 9].

Г.Лук'янова, аналізуючи функціонування відмінково-іменних структур на семантичному рівні, розмежувала такі типи “семантичних ролей” (мовних відповідників учасників ситуації): 1) об’єктив – предмет-неістота, який зачіпає дія і який відіграє нейтральну роль у ситуації; 2) каузатив – особа чи предмет, що є причиною дії, стану, процесу; 3) інструмент – знаряддя або засіб, які використовуються агентом для виконання дії; звичайно співвідноситься з неживим предметом і передбачає усвідомлену дію, тому наявний тільки в структурах з агентом; 4) матеріал – речовина, склад або вміст будь-якого аргумента, що сприяє здійсненню дії і впливає на її результат; 5) комітатив – особа, яка є іншим, крім підмета, учасником ситуації; 6) колаборатив – особа, яка змушує підмет взяти участь у дії, вираженій присудком; 7) локатив – указує на місце дії, стану або процесу; 8) квалітатив – характеризує якісний бік дії, стану або процесу; 9) темпоратив – позначає час і частотність дії, стану або процесу; 10) джерело; 11) мета [115: 71 – 73].

Відмінності в кількості і якісному характері іменникових компонентів семантичної структури І.Р.Вихованець пояснив недостатнім рівнем опрацьованості критеріїв, намаганням узагальнити або, навпаки, диференціювати семантичні функції, нерозрізненням меж семантично елементарного і семантично неелементарного речення [43: 38].

У семантично елементарному реченні з одним предикатом поєднані один або кілька непередикатних знаків, детермінованих валентністю предиката. І.Р.Вихованець виокремив 13 непередикатних аргументів, серед яких:

1. Діяч, який залежить від предиката із значенням дії і позначає активного живого виконавця дії. Семантика предиката дії вимагає, щоб іменник виконував функцію діяча і щоб належав до класу живих предметів, переважно осіб, напр.: ***Студент** читає книжку; Григорій підійшов до бійця.*

2. Адресат, що зумовлений предикатом дії або стану, вказує на істоту, якої стосується названа предикатом дія або стан, тобто того, кому приписується даний стан, на користь або на шкоду кому відбувається дія, напр.: *Автор подарував **мені** книжку; Хлопчик відібрав у **маляти** іграшку.*

3. Експерієнсив (носій фізіологічного або психічного стану), який підпорядковується предикатові із значенням фізіологічного або психічного стану і характеризує істоту (переважно особу), що перебуває в певному фізіологічному або психічному стані, напр.: ***Хлопчикові** подобається картина; **Петро** згадує село.*

4. Об'єкт, що визначається предикатом дії чи стану і вказує на істоту або неживий предмет, на які спрямована дія чи стан, напр.: *Дівчинка доглядає **телят**; Син схожий на **батька**.*

5. Результатив, який залежить від предиката дії і позначає неживий предмет або істоту, що виступають результатом дії, напр.: *Поет написав **книгу**; Теслярі побудували **хату**.*

6. Знаряддя, що функціонує при предикаті дії, і вказує на неживий предмет, за допомогою якого виконується дія, напр.: *Хлопець витягає цвяхи **обценьками**; Дідусь забиває цвях **молотком**.*

7. Засіб, що залежить від предиката дії і характеризує неживий предмет, з якого виготовляють щось або який виступає як

допоміжний матеріал для виконання дії, напр.: *Хату побудували з цегли; Яму засипали піском; Дитину одягнули в пальто.*

8. Носій фізичного стану, який підпорядковується предикатові із значенням фізичного стану і позначає неживий предмет або істоту, що перебуває в певному фізичному стані, напр.: *Дерево всохло; Вікно розбите.*

9. Носій всеохопного фізичного стану, який детермінований предикатом всеохопного фізичного стану і вказує на все (або дуже широке) оточення, на всю сукупність предметів у навколишньому середовищі, а не на окремий предмет у ньому. У формально-граматичній структурі таких речень семантика носія всеохопного фізичного стану має нульове вираження, експлікований лише предикат цього стану, напр.: *Весна; Ніч; Смеркає.*

10. Ідентифікатив, який залежить від предиката зі значенням тотожності або називання і характеризує істоту або неживий предмет, що денотативно ототожнюється з іншою істотою чи неживим предметом, напр.: *Зевс – це Юпітер; Її назвали Марічкою.*

11. Компонентив, який породжений предикатом включення або виключення і позначає істоту або неживий предмет, що включається чи виключається із сукупності предметів, напр.: *Ящірка належить до класу плазунів.*

12. Композитив, що залежить від предиката включення чи виключення і характеризує неживі предмети або істоти, які включають або виключають певні елементи або підкласи, тобто виступають класом щодо елементів або підкласів, напр.: *До фруктів належать яблука, груші, сливи.*

13. Локатив, який детермінований акціонально-локативним предикатом і вказує на місцеположення, шлях руху, вихідний або кінцевий пункт руху, напр.: *Хлопчик сидить за столом; Пароплав відплив від берега; Ми йшли через ліс* [43: 38 – 42].

Субстанціальні синтаксеми виділяють на основі субстанціальних семантико-синтаксичних відношень, що характеризують відношення субстанціальних компонентів з конкретним предметним значенням до відповідного типу предиката у структурі семантично елементарного речення. Розмежовуючи синтаксичні й лексичні значення, на думку А.М.Мухіна, слід враховувати їхню взаємодію в структурі мови, оскільки лексичне значення може обмежувати синтаксичну сполучуваність синтаксеми та впливати на вибір її функціонального еквівалента [127: 63 – 64]. Ними є суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні й локативні синтаксеми, які функціонують у семантичних і морфологічних варіантах, зумовлених специфікою предиката.

Суб'єктній синтаксемі належить найголовніша роль в організації структури речення порівняно з іншими субстанціальними компонентами, серед яких її вирізняють такі ознаки: 1) суб'єктна семантико-синтаксична функція в реченні; 2) лівобічна валентна позиція стосовно предиката в системі мови; 3) сполучуваність з усіма валентними класами та семантичними типами предикатів; 4) активність (при предикатах дії); 5) найширша семантична диференціація; 6) найбільша кількість морфологічних варіантів; 7) типова формально-синтаксична позиція підмета та комунікативна позиція теми [120: 5 – 6].

Суб'єктом речення є синтаксично незалежний субстанціальний компонент суб'єктно-предикатної структури, що позначає носія предикативної ознаки. Виразниками суб'єкта не можуть бути будь-які іменні словоформи: мова має певний набір синтаксичних форм слова (синтаксем) для вираження суб'єкта, а вибір тієї чи іншої форми залежить від різновиду суб'єктно-предикатних відношень, форма суб'єкта взаємозумовлена значенням і формою вираження предикатної ознаки [80: 133 – 134].

Відповідно до семантичних типів предиката в українському мовознавстві розмежовують такі семантичні варіанти суб'єктної синтаксеми: суб'єкт дії, суб'єкт процесу, суб'єкт стану, суб'єкт якісної ознаки, суб'єкт

кількісної ознаки. Основним семантичним варіантом є суб'єкт дії, що позначає особу, активного виконавця дії, центральність якого зумовлена характером функціонування і специфікою предикатів дії у структурі мови: *Учень виконує вправу; Мати написала листа; Вони збудували дім*. Тип предиката зумовлює морфологічні виразники суб'єктного компонента, ядро якого становлять називний і давальний відмінки, причому домінантою є називний, проміжну ланку утворюють орудний, знахідний та родовий відмінки, а периферійну – прийменниково-відмінкові форми іменників та кличний відмінок [120: 17].

Об'єктна синтаксема також характеризується широким спектром семантичних і морфологічних варіантів. Семантичними варіантами об'єктної синтаксеми є об'єкт дії, об'єкт процесу, об'єкт стану, об'єкт якісної ознаки. Субстанціальна синтаксема з функцією об'єкта дії найповніше представляє семантичну своєрідність категорії об'єктності: позначає істоту або предмет, на які спрямовується дія або внаслідок якої вони створені: *Дівчина накрила стіл скатертиною; Ми дивимося на море; Син відповідальніший за батька*. Морфологічними репрезентантами цієї синтаксеми є знахідний, родовий, давальний, орудний і місцевий відмінки, серед яких вирішальна роль належить знахідному, семантико- і формально-синтаксичними ознаками якого є субстанціальність, валентний зв'язок з предикатом, фінальна спрямованість, об'єктність і центральність у формально-синтаксичній структурі речення.

Адресатна синтаксема функціонує в конструкціях з предикатом дії, характеризує особу або предмет, на користь чи на шкоду яким відбувається дія: *Поет присвятив поему матері; Андрій подарував книгу другові; Бабуся розповіла казку онукові*. Основним морфологічним варіантом є давальний відмінок іменника, якому властиві такі семантико-синтаксичні ознаки, як субстанціальність, валентний зв'язок з предикатом дії, пасивність і фінальна спрямованість дії на істоту. На відміну від знахідного відмінка, валентний зв'язок давального відмінка з предикатом характеризується значним

послабленням, а фінальна спрямованість супроводжується обставинно-цільовим відтінком. Периферійними морфологічними варіантами адресатної синтаксеми є прийменниково-відмінкові форми **Р. в. + для**, **Р. в. + до**: *Хлопець приніс квіти для дівчини; Онук гомонів до дідуся.*

Інструментальна синтаксема функціонує в конструкціях із предикатом дії, де вона займає периферійне положення. Виділяють два узагальнених семантичних варіанти цієї синтаксеми: зняряддя дії і засіб дії. Вони розмежовуються відповідно до семантики предикатів дії, специфіки іменникової лексики на позначення знярядь і засобів дії, трансформаційних можливостей реченневих конструкцій. Морфологічними варіантами інструментальної синтаксеми є орудний відмінок і прийменниково-відмінкові форми **по + М. в.**, **на + М. в.**, **в + М. в.**, **в + З. в.**, **через + З. в.**, **за + З. в.** та ін. Центральність орудного відмінка серед інших виражальних засобів морфологічного рівня зумовлена його семантико-синтаксичними ознаками субстанціальності, валентного зв'язку з предикатом дії, пасивності й нерозчленованої динамічності та формально-синтаксичною ознакою периферійності: *Хлопці розбили вікно каменем; Мати витирала посуд рушником; Друзі грали в шахи.*

Локативна синтаксема функціонує при трьох типах локативних предикатів: власне-локативних, процесуально-локативних й акціонально-локативних. Характерну рису цих дієслівних предикатів становить наявність у їхній структурі локативного постфікса, який диференціює значення дієслів і зумовлює семантичну й морфологічну варіантність локативних субстанціальних синтаксем. Семантичними варіантами локативної синтаксеми є значення статичної локалізації, значення вихідного, кінцевого пунктів руху та шляху руху. Морфологічно вона представлена місцевим, знахідним, родовим, давальним і орудним відмінками: *Діти сиділи навколо вогнища; Дідусь лежить під яблуною; Хлопчаки побігли за бабусяю; Вони опинилися біля річки* [38: 112 – 136].

Отже, функціонування субстанціальних компонентів у структурі речення зумовлено специфікою предиката, валентність якого детермінує їхні якісні та кількісні характеристики. Семантичними функціями цих компонентів є функції діяча, адресата, експерієнсива, об'єкта, результатива, знаряддя, засобу, носія фізичного стану, носія всеохопного фізичного стану, ідентифікатива, компонентива, композитива, локатива. На основі субстанціальних семантико-синтаксичних відношень виділяють суб'єктну, об'єктну, адресатну, локативну й інструментальну синтаксеми, семантична і морфологічна варіативність яких залежить від семантичних типів предиката.

1.4. Проблема семантичної структури речення в лінгвістиці

Просте речення є складною структурною одиницею, компоненти якої перебувають у певних ієрархічних відношеннях. У ньому виділяють чотири структурних рівні, або яруси: формально-граматичний, семантико-синтаксичний, власне-семантичний і власне-комунікативний [43: 7]. Власне-семантичну структуру формує один предикат і породжені його валентністю субстанціальні компоненти. На семантико-синтаксичному рівні ці компоненти-семанти співвідносяться з синтаксемами. Синтаксеми, що характеризуються диференційними семантико-синтаксичними ознаками, тобто семантичними ознаками, які визначаються з опорою на певний тип синтаксичного зв'язку, становлять семантичну інтерпретацію формально-граматичної структури речення, або семантико-синтаксичну структуру, тоді як компоненти, виділювані за певним типом і характером синтаксичного зв'язку, становлять його формально-граматичну (власне-синтаксичну) структуру. Комунікативна структура пов'язана з мовленнєвим функціонуванням, з актуальним членуванням речення, що є складником тексту [43: 7 – 8].

У.Чейф породження семантичної структури подав так: “Спочатку дієслово набуває таких вибіркових одиниць, як, наприклад, процес і дія. Після набуття ці одиниці зумовлюють іншу частину структури у двох відношеннях. По-перше, вони обмежують вибір дієслівного кореня... По-друге, вони визначають кількість і відношення іменників, що супроводжують, оскільки процес потребує... пацієнта, а дія вимагає агента” [172: 133 – 134]. На це вказував і Я.К.Оравець, зазначаючи, що дія як динамічна ознака предмета вимагає вказівки на нього, причому це є або агенс, або пацієнс [132: 177].

Н.М.Арват вважала, що семантичний тип речення встановлюється на ґрунті семантичної якості предиката, оскільки саме предикат є семантичним центром речення. Семантичний тип речення зумовлений семантикою предиката, яка спроектована на нього, тобто якщо предикат виражає дію, то речення в цілому означає реалізацію цієї дії [10: 25].

На думку А.П.Загнітка, відображаючи відношення і властивості предметів, явищ і реалій навколишньої дійсності, предикат визначає вихідний предмет, що переважно виступає суб’єктом і є початком у їхній репрезентації. Нашаровуючись на релятивну систему, суб’єктно-предикатний центр виражає дві типологічні закономірності: релятивну й атрибутивну, яким властива взаємодія. Релятивна закономірність виступає основою визначення відношень між субстанціальними компонентами. Атрибутивна вирізняє предмет думки і предикат, що виражає його ознаку [74: 93 – 94].

Відповідно до сучасних синтаксичних концепцій семантичну структуру речення формують знаки семантичної природи. Компонентами семантичної структури звичайно виступають предикатні й непередикатні знаки, на яких ґрунтується граматична система мови, що відображається в особливостях її семантичної поведінки і правилах синтаксичного функціонування. Фундаментальні відмінності та взаємовідношення предикатних і непередикатних знаків пов’язані з онтологією позамовної дійсності [37: 114].

Семантичну структуру речення А.П.Загнітка витлумачив як сукупність семантичних відношень між реаліями об'єктивної дійсності, відображених у синтаксичних структурах. До таких відношень він зараховує: 1) агенс – дія, 2) носій стану – стан, 3) дія – інструмент, 4) агенс – дія – пацієнс та інші. Він наголошує на необхідності враховувати тип предиката, його лексико-семантичну природу, від якої безпосередньо залежить кількість учасників дії та їхній “рольовий статус”, під час розгляду семантичної структури речення [74: 273 – 274].

До визначення семантичної структури речення наявні два підходи – вузький і широкий. Прихильники першого вважають, що до семантичної структури слід зараховувати тільки семантико-синтаксичні відношення, які визначаються валентними властивостями дієслівного предиката. Його властивість вимагати певні формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні компоненти для розкриття релятивної семантики є діагностичним показником встановлення ємності семантичної структури речення. Прихильники широкого підходу, витлумачуючи семантичну структуру речення, аналізують увесь спектр уміщеного змісту в реченні без опори на валентну рамку дієслівного предиката. Таке тлумачення семантичної структури, на думку А.П.Загнітка, є не зовсім коректним, бо не враховує однієї з основних ознак речення – відтворюваності, а опора на валентні характеристики дієслівного предиката уможлиблює вирізнення ядра семантичної структури, навколо якого сконцентровано її варіації, модифікації і трансформації [74: 274 – 273].

У лінгвістиці поширені дослідження, спрямовані на семантичне моделювання структури події, ситуації як денотата речення. Семантичний зміст речення прибічники цього підходу [20; 125 та ін.] витлумачують як систему відношень, організаційним центром якої виступає предикат, що зумовлює кількість компонентів на позначення предметів і визначає їхні семантичні функції. Формально-граматичну структуру вони розглядають як граматичну форму, що реально використовується в процесі мовної

комунікації. Семантична структура речення може реалізовуватися залежно від комунікативних, прагматичних і внутрішньомовних факторів у кількох формально-граматичних структурах, які перебувають між собою в певних трансформаційних відношеннях. У центрі уваги дослідників є відображувана в реченні ситуація та її семантична модель-пропозиція [20: 53 – 55; 125: 34].

Денотативний, або референційний, підхід має завданням визначити співвідношення між реченням і відображуваною в ньому ситуацією [48: 26; 13; 43; 58 та ін.]. Н.В.Гуйванюк перспективність денотативного підходу до вивчення семантики речення вбачає в тому, що він ґрунтується на пошуках і дослідженнях оптимальних шляхів “перетворення дійсності в мову”, денотативної ситуації в її поняттєвий образ – “пропозицію”, зважаючи при цьому на діалектичну триєдину цілісність – мови, мислення і дійсності [58: 112]. Таке співвідношення розглядається у двох аспектах: а) ономасіологічному (як речення називає, окреслює ситуацію); б) синтаксичному (як синтаксичні функції членів речення відображають ролі, які виконують позначувані ними предмети у представленій ситуації). Якщо структура речення прямо співвідноситься з відображуваною ситуацією, таке речення є її прямою номінацією: *Він відчинив вікно* (підмет – суб’єкт, предикат указує на межі окреслюваної дії, прямий додаток – об’єкт, на який спрямована дія). Якщо в структурі речення наявне певне перетворення граматичного характеру, внаслідок якого члени речення втратили пряме співвідношення, така структура є непрямою номінацією ситуації: *Вікно відчинене ним* (об’єкт функціонує в позиції суб’єкта, а суб’єкт – об’єкта; прямий додаток → підмет, а підмет → непрямий додаток).

Одним із центральних понять за такого підходу є поняття “ситуації” як референта речення. Ситуація здебільшого тлумачиться як “відрізок дійсності”, “факт”, “фрагмент дійсності”, “екстралінгвістичний референт”, умовно виділений мовцем з відношень реальної дійсності в момент мовлення, як “сукупність елементів об’єктивної дійсності в свідомості мовця в момент розповіді” [48: 358]. Саме таке трактування дозволяє стверджувати,

що репрезентація ситуації пов'язана з відбором і самим процесом структурування висловлення. Денотативна ситуація може бути представлена кількома варіантами мовних репрезентацій [58: 112 – 113].

Ситуації диференціюють за різними ознаками, зокрема за кількістю учасників, їхньою якістю, за відношенням між ними. На цій підставі прості речення поділяють на:

- 1) речення, які відображають ситуації, пов'язані з суб'єктом–особою. Вони охоплюють такі основні семантичні типи із значенням: а) дії (фізичної, мовленнєво-мисленнєвої, соціативної, руху): *Діти вчаться*; б) стану (фізичного, психічного): *Йому сумно*; в) якості: *Хлопчик розумний*; *Сестра старша за брата*; г) кількості: *Нас було троє*; д) кваліфікації: *Іванов – наш директор*; *Вовк – з породи хижаків*; е) ідентифікації: *Наш директор – Іванов*; є) відношення: *Я люблю осінь*; ж) наявності (існування) або відсутності (неіснування): *У мене є брат*; *У мене немає брата*; з) сприйняття: *Я чую пісню*;
- 2) речення, які відображають ситуації, пов'язані з предметом: а) буття: *Місто*; *Широкі вулиці*; б) стану предмета: *Дерева в цвіту*; в) стану середовища, природи: *Світає*; г) якості: *Пальто з вовни*; *Сосна вища від ялини*; д) кількості: *Самокатів – сотні*; е) класифікації: *Київ – столиця України*; є) ідентифікації: *Столиця України – Київ*; ж) функціонування: *Трактор оре*; *Комбайн косить*.

На основі кількості учасників відображуваної ситуації виділяють такі речення: 1) одиниці-репрезентанти безсуб'єктної ситуації: *Тихо*; *Смеркає*; 2) конструкції-виразники ситуації з одним учасником: *Вулиці*; *Прапори*; *Сонце світить*; 3) одиниці-репрезентанти ситуації з двома учасниками: *Я читаю газету*; *Вони приїхали потягом*; 4) конструкції, які окреслюють ситуації з трьома й більше учасниками: *Я даю книгу йому* [74: 274 – 276].

Логічний підхід у сфері семантичного синтаксису спирається на структуру думки й логічну систему предикатів. Представники цього підходу розглядають дієслово як слово, що виступає засобом ствердження, тобто функціонує для повідомлення про наявність або відсутність у суб'єкта ознаки. Це дає йому змогу виражати судження й оформляти речення [74: 276].

У концепції семантичного синтаксису Н.Д.Арутюнової увага зосереджена на особливостях відображення в реченні пізнання світу людиною. Основне завдання вивчення семантики речення, на її думку, полягає “у виділенні логіко-синтаксичних першопричин, тобто тих відношень, які, безпосередньо пов'язуючись зі способами мислення про світ, водночас причетні до граматичної будови мови” [16: 17]. Вона дослідила речення, які відображають мисленнєві операції, що виявляються у вирізненні відношень екзистенції (буттєвості), ідентифікації (тотожності), номінації, характеристичності (предикації у вузькому розумінні цього терміна). Виділення й аналіз цих речень супроводжується ідеями теорії референції [37: 115].

Досить поширені також дослідження, де враховано співвідношення граматичної та семантичної структури речення, роль формальної організації речення у витворенні його семантичної своєрідності. Типові риси цього напрямку відбито в працях Н.Ю.Шведової, яка розмежувала речення різної семантичної структури, спираючись на їхні граматичні характеристики. Семантичну структуру речення вона витлумачила як інформативний зміст, представлений в абстрагованому вигляді, як закріплене в мовній системі співвідношення типізованих елементів змісту. Категорії семантичної структури формуються взаємодією трьох факторів: по-перше, граматичною організацією компонента структурної схеми речення і його облігаторного поширювача або детермінанта, по-друге, лексико-семантичним наповненням цього формального елемента, по-третє, його місцем у ряду семантико-синтаксичних співвідношень, які об'єднують речення різної граматичної, але однакової семантичної структури [176: 458 – 483]. В її описах семантичні

структури, виділювані в межах окремих структурних (формальних) схем речення, диференціюються за комплексом як власне-граматичних, так і лексичних ознак. Власне-граматичними ознаками виступають: система регулярних реалізацій речення, способи вираження головних членів речення, парадигма речення і семантико-синтаксичні відношення з іншими граматичними типами речень, а лексичні ознаки виявляються в лексичній семантиці слів, що стоять у позиціях компонентів структурної схеми речення [37: 115].

У працях А.М.Мухіна представлено функціональний аспект синтаксемного (семантико-синтаксичного) різновиду. Семантичну структуру речення він вважав глибинною структурою, яку формують елементарні синтаксичні одиниці – синтаксеми. Синтаксеми він розглядає в певних синтаксичних позиціях, якими є позиції ядерних і неядерних компонентів речення – елементарних синтаксичних одиниць поверхневої структури речення. А.М.Мухін виділив три можливих напрямки в синтаксемному аналізі, які можуть бути його вихідними моментами: 1) засоби вираження синтаксем; 2) синтаксична семантика; 3) синтаксична позиція [128: 3 – 20, 134 – 190, 237 – 290].

Н.М.Арват основою семантичної структури речення вважала суб'єктно-предикатне відношення, через яке відображається зв'язок змісту речення з позамовною дійсністю. Складниками семантичної структури є відношення між семантичними компонентами, в яких виявляються властивості самих семантичних компонентів, що входять до структури речення на певних ієрархічних підставах [12: 56 – 57]. Семантичну структуру вона трактувала як організований на предикативній основі значеннєвий комплекс, що являє собою результат типізованих елементів дійсності [13: 33].

Й.Ф.Андерш базовим рівнем семантичної структури вважав денотативний, на якому ґрунтується логіко-семантичний, над яким надбудовується мовно-семантичний, у межах якого й визначається семантика

речення. Відоме широке й вузьке витлумачення семантичної структури речення. Широке пов'язане із залученням до семантичної структури речення всіх семантико-синтаксичних відношень конкретного речення, тобто враховуються всі відображені у структурі речення логіко-семантичні відношення предиката. Вузьке розуміння зараховує до семантичної структури речення тільки синтаксично релевантні семантико-синтаксичні відношення, зумовлені валентно-інтенційними властивостями предиката, тобто його здатністю вимагати певні формально-синтаксичні й семантико-синтаксичні компоненти, необхідні для розкриття його семантики [9: 13 – 16].

На сучасному етапі розвитку синтаксичної теорії актуальним є дослідження семантичної структури речення з послідовною опорою на семантичний тип предиката та особливості його ліво- та правобічної валентності, тобто “актантну рамку” витлумачують як реалізацію валентності предикатного слова. Цей підхід до розгляду семантико-синтаксичної структури речення запропонував в українському мовознавстві І.Р.Вихованець. Своім джерелом він має загальноконцептуальні підходи Л.Теньєра. За такого витлумачення речення постає як цілий комплекс відношень залежності між словами з відповідними “вузлами” між ними [74: 282].

Синтаксичну семантику досліджують спираючись на поняття семантико-синтаксичної структури речення, семантико-синтаксичних відношень, семантико-синтаксичної валентності, семантично елементарних і семантично неелементарних речень, предикатних і непередикатних субстанціальних синтаксем тощо [43: 25 – 66; 38: 22 – 32, 41 – 48].

Семантична структура речення – це зміст речення, представлений в узагальненому типізованому вигляді, що враховує ті елементи значення, які надає йому форма речення. У типових виявах співвідношення семантичної і формальної структури речення спрямоване на семантичну інтерпретацію формальних схем речення [37: 121; 76: 17 – 18].

Н.Л.Іваницька розглядає семантику речення “не як його власне-семантичну структуру, а як семантико-синтаксичну, основною властивістю якої є, крім власне-граматичної семантики і її часткових значень, зумовлених типізованою лексичною семантикою компонентів, також орієнтація на формально-граматичну структуру і виділені на її основі синтаксичні компоненти” [87: 127]. У семантико-синтаксичній структурі функціонує предикат з властивою йому ознакою семантичної завершеності. Досліджуючи семантико-синтаксичні моделі двоскладних речень, вона спирається на структуру і семантику присудка, який виражає предикативну ознаку підмета [87: 127].

Отже, аналіз представлених концепцій українських і зарубіжних мовознавців зумовив трактування нами семантичної структури речення як змісту речення, представленого в узагальненому вигляді на основі семантико-синтаксичної валентності одного предиката, що враховує ті елементи значення, яких надає йому формально-граматична структура. Семантично елементарним реченням є те, що складається з одного предиката й зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових компонентів. Наявність у структурі речення вторинних синтаксем – цільових, причинових, темпоральних, локативних тощо, які не входять до валентної рамки предиката базової конструкції, засвідчують процес ускладнення семантичної структури речення.

РОЗДІЛ II
СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ ІЗ
ЧОТИРИВАЛЕНТНИМИ ПРЕДИКАТАМИ РУХУ,
ПЕРЕМІЩЕННЯ

2.1. Лексико-семантична характеристика чотиривалентних дієслів руху, переміщення

У сучасному мовознавстві дієслова лексико-семантичної групи руху, переміщення кваліфікують по-різному. Одні дослідники розглядають їх як дієслова переміщення, виділяючи серед них ще й підгрупу дієслів із семою руху: В.Г.Войцехівська [47: 34 – 38; 46: 58 – 65], Т.П.Усатенко [168], Н.Л.Іваницька [87: 136], І.Р.Вихованець [38: 93], Ю.Є.Кійко [95], Т.А.Кильдебєкова [94: 127 – 130], автори словника “Лексико-семантические группы русских глаголов” [105: 12 – 20] та ін. Відомий і погляд на дієслова розглядуваної лексико-семантичної групи як на дієслова руху, інваріантним значенням яких є значення переміщення: М.Я.Плющ [138: 68 – 81], Т.М.Орлова [133], О.М.Вінтонів [45: 94 – 107], І.Г.Альошина [6], автори “Толкового словаря русских глаголов” [165: 27 – 105] та ін. На нашу думку, дієслова, що вказують на рух і переміщення, слід вважати двома підгрупами лексико-семантичної групи дієслів на позначення руху. Вони репрезентують дію, ініціатором, породжувачем і виконавцем якої є особа, дієслова переміщення характеризують зміну локативних параметрів предмета, зумовлених впливом особи. Дієслова руху, переміщення виражають рух відносно певних просторових орієнтирів протягом визначеного часового періоду.

Л.Теньєр наголошував на необхідності розрізнення понять “рух” і “переміщення”, оскільки саме переміщення є метою, а рух – засобом її досягнення. Крім того, рух внутрішньо властивий суб’єктові, тоді як переміщення є зовнішньою щодо нього характеристикою [163: 322 – 323].

О.М.Вінтонів, вважаючи переміщення складником руху, зазначив, що дія як динамічний процес представлена сталою системою величин, міри кількісного руху, витворюваного в суб'єкті, коли він переміщується в часі та просторі. “Таке розуміння дії є однією з найважливіших характеристик руху систем, пов'язаних з механікою, у якій кожний рух є або переміщення навколо осі, або рух лінійний одно- та багатоспрямований” [45: 94].

І.Г.Альошина, розглядаючи простір як міру кількості руху і як місце його реалізації, кваліфікувала рух як внутрішню характеристику простору. Просторові відношення передають різні частини мови. Дієслова, позначаючи дію чи стан, відображають певну екстралінгвістичну ситуацію. Набір цих ситуацій зумовлений матеріальними, духовними, психологічними особливостями суспільства, але багато з них є загальнолюдськими, універсальними. До таких ситуацій належить і ситуація руху в просторі. Рух у мовному вираженні має дві форми: рух та переміщення, причому рух представлений неперехідними дієсловами, а переміщення – перехідними [6: 6 – 7].

У російському мовознавстві дієслова руху трактують як стійку структурно-семантичну групу, компоненти якої протиставлені за значенням односпрямованості/неодноспрямованості руху та кратністю/некратністю. Дієслова неодноспрямованого руху позначають рух, що відбувається в різних напрямках, здебільшого неоднократно. Дія, названа цими дієсловами, не має межі, напр.: *Хлопець бігає по стадіону; Чоловік іде полем*. Дієслова односпрямованого руху вказують на рух, спрямований на досягнення межі, напр.: *Він біжить до фінішу; Туристи їдуть до Москви* [147: 590 – 591].

Ю.Є.Кійко дієслова руху витлумачив як дієслова переміщення, що характеризують переміщення істоти чи предмета в просторі протягом певного часу за допомогою засобів переміщення або без них. У межах цієї лексико-семантичної групи на матеріалі німецької мови він виділив:

- 1) дієслова, що вказують на переміщення людини ногами:
  - а) дієслова на позначення прогулянки, блукання, мандрівки тощо;

- б) дієслова, що супроводжуються звуковим ефектом унаслідок процесу дихання, ходіння, їзди тощо; в) дієслова нерівномірного, невпевненого, незграбного переміщення внаслідок фізичних вад, фізичної втоми, необачності тощо; г) дієслова переміщення великої кількості людей; д) дієслова ритмічного переміщення; е) дієслова обмеженого переміщення; є) дієслова наближення; ж) дієслова хаотичного переміщення; з) дієслова переміщення по нетвердій поверхні;
- 2) дієслова швидкого переміщення. У дієслів цієї підгрупи домінує компонент “швидкість”. Значення більшості лексичних одиниць передбачає використання технічних засобів;
  - 3) дієслова, що позначають переміщення людини за допомогою певних засобів, вказуючи водночас на середовище дії (по землі, по воді, у повітрі);
  - 4) дієслова, що означають переміщення лежачи;
  - 5) дієслова вертикального переміщення;
  - 6) дієслова переміщення стрибком;
  - 7) дієслова ковзання [95: 6 – 9].

Т.П.Усатенко загальносемантичне значення дієслів переміщення вбачала в механічному переміщенні в просторі й часі одних предметів відносно інших [168: 20]. Вона характеризувала їх за такими ознаками:

- 1) спрямованість дії: одні дієслова позначають спрямоване переміщення (**бігти, йти** тощо), інші – неспрямоване (**бігати, блукати, возити** тощо). Дієслова, що вказують на здатність суб’єкта переміщуватися, об’єднані в окрему групу неспрямованих дієслів (*Хворий ходить; Птахи літають*);
- 2) спосіб переміщення, зумовлений місцем дії: на суші (**йти, ходити, бігти, бігати** та ін.), у повітрі (**летіти, літати** тощо), у воді (**пливти, плавати** і т. д.);

- 3) залежний/незалежний характер переміщення: дієслова інактивної дії виражають незалежне переміщення суб'єкта (**йти, ходити, брести, бродити, мчати** тощо), дієслова активної дії – переміщення щодо певного об'єкта (**переправляти, переправити, перевозити, перевезти** і т.д.);
- 4) темп переміщення: нормальний (**ходити, йти** та ін.), повільний (**брести, бродити, шкутильгати** і т.д.), швидкий (**бігати, чкурнути** тощо). Дієсловам **досягати, досягти, прибувати, прибути** не властиве значення темпу переміщення [168: 5 – 9].

Н.Л.Іваницька дієслова руху поділила на дієслова зі значенням односпрямованого руху й зі значенням різноспрямованого руху (**роз'їхатися, порозлітатися, порозходитися** тощо). Дієслова першої підгрупи вона схарактеризувала за такими ознаками: а) рух від мовця (**відійти, піти, полетіти, відплисти** і т.д.); б) рух до мовця (**підійти, підлетіти, причалити** тощо); в) рух по колу (**кружляти** та ін.); г) рух по горизонталі (**пройти, проплисти, пролетіти** тощо); д) рух по вертикалі вниз (**спуститися, сісти, приземлитися** та ін.); е) рух по вертикалі вгору (**піднятися, підстрибнути** тощо) [87: 138 – 139].

Т.М.Орлова, досліджуючи лексико-семантичну групу дієслів руху, зазначила, що вони вказують на безперервний рух матерії в часі та просторі, і класифікувала їх за такими ознаками:

- 1) спрямованість переміщення: дієслова, що позначають спрямоване переміщення (**йти, бігти, летіти, брести** та ін.) і дієслова, що характеризують неспрямоване переміщення (**бігати, літати, блукати** тощо);
- 2) спосіб руху: дієслова, що виражають рух без допоміжних засобів, самостійно (**бігти, йти** тощо) та дієслова, які позначають рух за допомогою транспортних засобів (**везти, їхати** та ін.);

- 3) сфера руху: дієслова, які характеризують рух по землі (**йти, ходити, бігати** тощо), по воді (**пливти, плисти** та ін.), у повітрі (**летіти, літати** і т.д.);
- 4) відношення руху до суб'єкта, об'єкта: дієслова, що позначають переміщення тільки суб'єкта (незалежне переміщення) (**бігти, іти, летіти, пливти** тощо) і дієслова, які вказують на одночасне переміщення суб'єкта й об'єкта (залежне переміщення) (**гнати, ганяти, котити, нести** тощо);
- 5) темп переміщення: дієслова, що репрезентують нормальний темп (**ходити, плавати** та ін.), швидкий (**мчати, чкурнути** тощо), повільний, чимось утруднений (**пестися, волочитися** і т. д.) та невизначений темп (**вирушити, досягнути** тощо). Ознака темпу переміщення, на думку Т.М.Орлової, є емоційно-експресивною [133: 14, 4 – 5].

Отже, чотиривалентні дієслова як домінанту лексико-семантичної групи руху можна класифікувати за такими ознаками: а) відношення дії до особи, предмета; б) середовище руху; в) темп руху; г) спосіб руху; д) спрямованість руху; е) горизонтальні/вертикальні параметри дії.

За ознакою “відношення дії до особи, предмета” чотиривалентні дієслова руху, як було вище зазначено, поділяємо на дієслова руху й дієслова переміщення. Перші позначають незалежні дії особи відносно певних просторових орієнтирів, інші – переміщення предмета в просторі, викликане впливом особи. До чотиривалентних дієслів руху належать **бігати, бігти, брести, бродити, вбігати, вбігти, вбрести, входити, ввійти, ввімчати, ввімчатися, ввірватися, вибігати, вибігти, вибрести, видиратися, видертися, виїжджати, виїздити, виїхати, виходити, вийти, вилазити, вилізти, вилітати, вилетіти, вимчати, впливати, вирушати, вирушити, гайнути, їздити, їхати, летіти, літати, пливти,**

плавати тощо. Підгрупа чотиривалентних дієслів переміщення охоплює лексеми **викочувати, викотити, вкочувати, вкотити, ганяти, гнати, котити, перекладати, перекласти, переставляти, переставити, пересувати, пересовувати, пересунути** та ін. Напр.: *На ходу купив у галасливого кольпортера “Газету Львівську” і, перейшовши на Сикстуську, **попрямував** у бік Єзуїтського города, де любляв **прогулюватися** в післяобідній недільний час... (Р.Іваничук); За ворота **повибігала** дітвора й, цікаво дивлячись на воза, несміливо тулилась до старих колод (Б.Антоненко-Давидович); До самого обіду він особисто, не повідомляючи ректора, вів слідство й, так і не дізнавшись, хто **вкотив** до ідальні бочку і звідки вона взялася, велів її реквізувати (Р.Іваничук); Упав на коліна, вдаючи зомлілого, затиснув у долоні брусок, його підвели і **погнали** швидше до каплиці (Р.Іваничук); Василь **плив**, високо викидаючи руки, Літун поруч вигрібав, хворкаючи, метеляючи гривною (Ю.Хорунжий).*

Ознака “середовище руху” спричинює виокремлення чотиривалентних дієслів, які вказують на рух по землі, по воді, у повітряному просторі. Більшість дієслів представляє дію, що відбувається по землі: **бігати, бігти, відсовувати, відсунути, втікати, втекти, закочувати, закотити, іти, їхати, їздити, котити, майнути, пересовувати, пересунути, ходити** тощо. Дієслова **поплисти, припливати, припливти, пливти, плисти, плавати** і под. характеризують дію, що відбувається по воді. Дієслова **вилітати, вилетіти, летіти, літати, прилітати, прилетіти** та ін. вказують на рух у повітряному просторі. Напр.: *Батько **ходить** по подвір'ю і стиха промовляє молитву до зоряного неба (М.Коцюбинський); Третьодні **дісталися** Дніпра, знайшли перевізника, **перепливли** ріку, Ярило сумирно стояв у човні і великим карим оком нас бризки з-під весла (Ю.Хорунжий); А плотів*

саморобних, збитих казна з чого, **пливла** ціла армада (Ю.Хорунжий); Їй хотілося додому. Захотілося **злетіти** вгору, побачити вдалині освітлену постать дзвіниці Святої Софії, нагромадження дахів вулиці Артема та Львівської площі, подивитись на них, але в той бік **не летіти**, а **рушити** в напрямку Дніпра, покружляти над незрівнянними темними пагорбами, поки не почне свистіти у вухах... Із потойбічно-замріяного стану Ларису вивела Майя Гаврилівна, яка також **приплеталась** до скверика, бо їй закортіло побачити чоловіка, який **приїздив** за пакетом (Є.Кононенко).

За “ознакою темп руху” розмежовуємо чотиривалентні дієслова, що виражають нормальний темп руху (**виходити, вийти, вирушати, вирушити, заковувати, закотити, їхати, їздити, йти, піти, пливти, плавати, приходити, прийти, прибувати, прибути, рухатися, рушити, ходити** тощо), повільний темп (**ввіпхнути, ввіпхати, забрести, бродити, брести, пересовувати, пересунути, пришкандибати, пришкутильгати, прогулюватися, сунути, сунути, тинятися, шкандибати** та ін.), швидкий темп (**бігти, бігати, гайнути, дременути, майнути, мчати, мчатися, прибігати, прибігти, повискакувати** тощо). Напр.: *Горобенко поспішив одягнутись і **вийшов** на подвір'я (Б.Антоненко-Давидович); В останню хвилину до них **примчав** Марченко й повів полки сам (Р.Іваничук); Назустріч нам по дорозі неквапливо **брече** пастух, сивобородий дід в солом'яному брилі (Ю.Збанацький); На нещастя союзників і на щастя партизан – французькі аероплани запізнилися **прибути** разом з десантом і не могли побачити згори всі карти, що ними грали партнери. Ці аероплани **прилетіли** пізно, коли Успенівську операцію Шахай уже кінчив (Р.Іваничук); Несподівано з-за якоїсь шафи **вийшов** чоловік із розгорнутою газетою в руках (Р.Левешко).*

Семантична ознака “спосіб руху” диференціює чотиривалентні дієслова на дві підгрупи: ті, що позначають рух за допомогою транспортних засобів, допоміжних знарядь (**виїжджати, виїздити, виїхати, їхати, їздити, летіти, літати, пливти, плавати** та ін.), і ті, що вказують на рух без них (**бігти, бігати, брести, бродити, іти, марширувати, тинятися, ходити** тощо). Слід зазначити, що ця ознака притаманна лише чотиривалентним дієсловам руху, тому що дієслова переміщення репрезентують дії особи, спрямовані на предмет без використання допоміжних засобів. Напр.: *Від маєтку я **пішов**, мов п'яний, в нікуди по сутінках передгрозового душного вечора* (В.Підмогильний); *Жінки вночі **блукали** шляхами з хворими дітьми, сподіваючись дива* (В.Підмогильний); *Йому було літ десять, як із-за Дунаю, з Січі, **приїздили** до них у село емісари* (М.Коцюбинський); *Галат розпочав страшну канонаду з усіх своїх гармат, виважив коней, амуніцію, набої, по черзі **поскочував** на землю гармати* (Р.Іваничук).

Ознака “спрямованість руху” зумовлює поділ дієслів на дві підгрупи: ті, що вказують на спрямований рух, який має однократний вияв (**бігти, йти, котити, летіти, переставити, пливти, шкутильгати, мчати, рушити, сунути** та ін.), і ті, що характеризують неспрямований рух, якому властивий неоднократний вияв (**бігати, викочувати, вриватися, літати, перевішувати, переставляти, плавати, ходити** тощо). Напр.: *Остюк зрозумів сам, що **вириватися** з фортів Успенівки й **гнати** ворога далі міг би тільки дурень* (Р.Іваничук); *Потім усі троє **пішли** по шпалах додому* (Р.Іваничук); *Горобенко давно вже **ходив** по кімнаті з кутка в куток* (Б.Антоненко-Давидович); *Редактор Карк **виходив** у зоологічний сад і прислухався до неясного шуму, що туманів між дерев* (М.Хвильовий).

Ознака “горизонтальні/вертикальні” параметри руху зумовлює встановлення двох підгруп чотиривалентних дієслів руху: на позначення горизонтального руху (**бігти, бігати, брести, бродити, вибігати, вибігти, виходити, вийти, йти, котити, пливти, плавати, пересувати, поштовхати, перебувати, прийти, розходитися, рушати, рушити, ходити** та ін.) і на позначення вертикального руху (**видиратися, видертися, вилазити, вилізти, злазити, злізти, підніматися, піднятися, спускатися, спуститися** тощо), причому в межах останньої підгрупи дієслова поділяємо на ті, які вказують на вертикальний рух вгору (**видертися, видиратися, вилізти, вилазити, піднятися, підніматися** та ін.), і ті, що визначають вертикальний рух вниз (**зіштовхнути, зіштовхувати, злізти, злазити, спуститися, спускатися** тощо). Напр.: — *Ми на Вас чекатимемо нетерпляче! – кричать Станковичі, коли вона по вузькому трапу **сходить** на пароплав, підстрибком **біжить** Богдась, повільно **піднімається** Опанас Васильович (О.Іваненко); Один чухраїнський поет, грізної стихії не перелякавшись, **заліз** на височезну вербу й чекав смерті (О.Вишня); Баба-розпорядниця **не злазила** з печі й звідти керувала весільним чином (Р.Іваничук); “**Стій, коню!** – наказав юнак і **спустився** по кручі до нього...” (Р.Іваничук).*

Отже, чотиривалентні дієслова руху виражають рух відносно певних просторових орієнтирів протягом визначеного часового періоду. Вони об’єднують дві підгрупи: 1) дієслова із значенням руху; 2) дієслова із значенням переміщення. Перші означають, що породжувачем і виконавцем дії є особа, другі вказують на те, що під впливом особи предмет зазнає локативних змін. Саме відмінності в їхньому лексичному значенні спричинюють різні типи семантико-синтаксичної структури речень, породжених ними, зокрема обов’язковість об’єктної синтаксеми при предикатах переміщення,

що дає змогу трактувати їх як чотиривалентні дієслівні предикати руху, переміщення. Чотиривалентні дієслова руху розрізняються за такими ознаками: а) відношення дії до особи, предмета; б) середовище руху; в) темп руху; г) спосіб руху; д) спрямованість руху; е) горизонтальні/вертикальні параметри дії.

2.2. Типи семантико-синтаксичної структури речень із чотиривалентними дієслівними предикатами руху, переміщення

Семантико-синтаксичній структурі елементарного двоскладного речення, породженого чотиривалентним предикатом руху, переміщення, притаманна наявність лівобічної суб'єктної синтаксеми на позначення активного виконавця дії, що передбачає вживання в цій функції іменників – назв істот. На цю особливість предикатів дії вказував О.М.Пешковський: "Будь-яке дієслово насамперед позначає дію... але ж "діяти" можуть тільки істоти, всі ж інші предмети не "діють", а тільки рухаються. Істоти ж "діють"

тому, що вони рухаються за своєю волею, мимовільно” [136: 79]. С.Д.Кацнельсон зазначав, що “предикати дії або, точніше кажучи, активного переміщення в просторі” відкривають “місце” для суб’єкта руху, в ролі якого можуть виступати лише “істоти”, тобто люди і здатні до активного переміщення тварини” [93: 177]. Напр.: *Ми вилетіли з Києва до Львова літаком; Делегація прибула з Одеси до Києва поїздом; Хлопчик прибїг з лісу на луг стежкою; Медсестра прибрала ампулу зі столу в коробку.*

На основі валентного потенціалу чотиривалентних дієслів із значенням руху, переміщення в українській мові сформовано три основних типи семантико-синтаксичної структури елементарних речень.

Перший тип представлений семантико-синтаксичною структурою, яка складається з предиката, що зумовлює в лівобічній позиції суб’єктну синтаксему, а в правобічній – дві локативні синтаксеми на позначення вихідного й кінцевого пунктів руху та інструментальну синтаксему, що вказує на засіб руху. Організаційним центром семантико-синтаксичної структури цього типу виступають такі дієслова: **видиратися, видертися, виїжджати, виїздити, виїхати, впливати, впливти, вирушати, вирушити, вискакувати, вискочити, втікати, втекти, добиратися, дістатися, доїжджати, доїздити, доїхати, долітати, долетіти, допливати, допливти, доплисти, з’їжджати, з’їздити, з’їхати, злітати, злетіти, їздити, їхати, літати, летіти, над’їжджати, над’їздити, над’їхати, надлітати, надлетіти, надпливати, надпливти, наїжджати, наїздити, наїхати, перепливати, перепливти, переправлятися, переправитися, підніматися, піднятися, плавати, пливти, плисти, повертатися, повернутися, подорожувати, поїхати, полетіти, помандрувати, попливти, поплисти, прибувати, прибути, приїжджати, приїздити, приїхати, прилітати, прилетіти, припливати, припливти, роз’їжджатися, роз’їхатися, рухатися, рушати, рушити, тікати та ін.**

У структурі речень згаданого типу реалізується інструментальна синтаксема на позначення засобу дії. Основним її морфологічним

репрезентантом є орудний відмінок, який може означати істоти, механізми, інші предмети, за допомогою яких відбувається дія. Він вживається при дієсловах дії в позиції придієслівного другорядного члена, поєднаного з присудком підрядним зв'язком, його формою слабкого керування. Обмежену групу становлять прийменникові сполуки місцевого відмінка, які передають просторово-інструментальні відношення. При дієсловах руху форми **на + М. в.** від назв транспортних засобів виражають, крім просторового, ще й значення способу дії [38: 127 – 129], напр.: *літати на літаку, пливти на паромі, їхати в машині*.

Орудний засобу дії виражається іменниками, які є назвами тварин (*добиратися кіньми (волами, верблюдами)*), упряжки тварин чи предмета, у який запрягають (*мчати трійкою, їхати возом (саньми)*), механічних засобів пересування (*пливти човном, їхати тролейбусом*). Орудний відмінок характеризує засіб руху взагалі, тобто є немаркованим, тоді як конструкції **на + М.в.**, рідше **в + М.в.** можуть бути як марковані, так і немарковані. Прийменники **на, в** надають відтінку “перебування зверху предмета або всередині нього”, пор.: *їхати поїздом (на поїзді, в поїзді), прийти машиною (на машині, в машині)*. Для позначення засобу дії при дієсловах із значенням виду розваги, заняття спортом використовується конструкція **на + М.в.**, напр.: *спускатися на санках, ходити на лижах* [139: 72 – 74].

Семантико-синтаксична структура речень **другого типу** складається з предиката, який визначає лівобічну суб'єктну синтаксему та три правобічних локативних синтаксеми, що встановлюють вихідний, кінцевий пункти руху та шляху руху.

Таку семантико-синтаксичну структуру породжують дієслова **бігти, бігати, брести, бродити, вбігати, вбігти, вбрести, ввійти, ввімчати, ввімчатися, ввірватися, вибігати, вибігти, вибрести, вийти, вимчати, вимчатися, виходити, вриватися, входити, гайнути, ганяти, гасати, дійти, добігати, добігти, доброджувати, добрести, докульгати, домчати, домчатися, доходити, дочимчикувати, дременути, забігати, забігти,**

забрести, зайти, закрокувати, запрямувати, зайти, іти, крокувати, кульгати, майнути, мандрувати, марширувати, мчати, мчатися, набігати, набігти, надбігти, надходити, надійти, нестися, носитися, перебігати, перебігти, перебиратися, перебратися, перебрести, побігти, побрести, прийти, приходити, прибігати, прибігти, повзати, повзти, спускатися, спуститися, ступати, тікати, ходити, шкандибати, чимчикувати тощо.

Основним морфологічним варіантом локативної синтаксеми із значенням шляху руху є орудний безприйменниковий, якому властиві диференційні семантико-синтаксичні ознаки субстанціальності, валентного зв'язку з предикатом дії, пасивності, динамічної фінальності, периферійності [38: 135 – 136]. Орудний безприйменниковий констатує шлях руху без вказівки на конкретне місце його реалізації. Всі інші конструкції є привативними опозиціями до нього, оскільки завдяки семантиці уточнюють шлях руху, вказуючи на різні його аспекти, як-то: рух по поверхні простору (**по** + **М.в.**), на близькій відстані від предмета (**коло, біля, недалеко** + **Р.в.**), рух мимо об'єкта (**мимо** + **Р.в.**, **повз, попри** + **З.в.**) тощо [84: 27 – 28], напр.: *йти по дорозі, марширувати повз трибуну, ходити біля парку.*

Відповідно до контексту, лексичних компонентів синтаксичної структури дієслово може називати або цілеспрямований рух, або нецілеспрямований рух. Поява в дієслів додаткової нетотожної функції спричинює два опозиційні відтінки в орудного локативного. Там, де дієслова відтворюють у мовленні цілеспрямований рух, орудний поширюється на весь простір, тобто позначає шлях руху, що пересікає простір. З дієсловами нецілеспрямованого руху, які вказують на дію, що відбувається в окремих пунктах простору, орудний локативний характеризує шлях руху, що знаходиться в межах певного простору й не виходить за них [23: 54]. З цього приводу О.О.Потебня зазначав, що орудний позначає рух суб'єкта в межах певного простору кількома точками, а не однією, як це властиво місцевому відмінку, і якщо “одиниця простору може бути прийнята за тип багатьох

подібних”, то орудний локативний дістає значення розподільності [141: 437 – 438]. О.М.Пєшковський про цілеспрямований рух писав, що дія відбувається на поверхні предмета, але не на всій поверхні, а тільки в окремих пунктах, або, здебільшого, не одночасно на всій поверхні” [136: 307].

У функції шляху руху виступають іменники на позначення місцевості (*поле, берег, ліс, гай*), земельних угідь і господарств (*город, парк, пасовище*), шляхів сполучень (*дорога, бруківка, стежка*), місця проживання (*місто, селище*), будівель і їхніх частин (*коридор, будинок*) і под. [138: 69, 77].

Вибір орудного чи прийменниково-відмінкової конструкції **по + М.в.** може зумовлюватися наявністю в структурі речення інших прийменникових конструкцій або іменників у формі орудного відмінка. Однак орудний має деяке лексичне обмеження, тоді як для конструкції **по + М.в.** таких обмежень не спостерігається, коли йдеться про лінійний рух, пор.: *ходить по столі*, а не *ходить столом*. Орудний локативний виявляє також певне стилістичне обмеження, оскільки в науковому та офіційно-діловому мовленні для позначення простору, що не пересікається, функціонує конструкція **по + М.в.** [138: 74 – 75].

Вираженню простору, що пересікається, допомагає також зміна видового значення дієслова та часове значення. При дієсловах доконаного виду минулого часу це значення виявляється найвиразніше. У випадку вживання дієслова недоконаного виду наголошують на відтінку тривалості руху [138: 78], пор.: *Вони побігли до озера стежкою* і *Вони біжать до озера стежкою*.

Значення шляху руху може бути виражене також прийменниково-відмінковими конструкціями **крізь, між, по, через, понад, попри + З.в., мимо, вздовж, вдовж + Р.в.** та ін.[38: 135 – 136], напр.: *Друзі йшли через міст; Солдати крокують повз трибуну; Діти біжать вздовж будинку*.

Семантико-синтаксичну структуру речень **третього типу** формує предикат переміщення, який зумовлює лівобічну суб'єктну синтаксему й

правобічні об'єкту та дві локативних синтаксеми із значеннями вихідного й кінцевого пунктів переміщення.

Організаційним центром семантико-синтаксичної структури цього типу є дієслова **ввіпхати, ввіпхнути, викладати, викласти, викочувати, викотити, відкочувати, відкотити, відсовувати, відсунути, вкочувати, вкотити, вштовхувати, вштовхнути, депортувати, докочувати, докотити, закочувати, закотити, зіштовхувати, зіштовхнути, котити, перевішувати, перевісити, переміщувати, перемістити, перекладати, перекласти, перекочувати, перекотити, переставляти, переставити, пересовувати, пересувати, пересунути, покотити, прибирати, прибрати, прикочувати, прикотити, присовувати, присунути, скотити, скочувати** та ін.

Вони вказують на дію, яка звичайно відбувається на поверхні землі (*Пастухи перегнали стадо з одного пасовища на інше; Вони пересунули стіл від стіни до вікна*), але є дієслова, в яких вказівка на середовище, де відбувається дія, нівельована (*Вони депортували його з Америки до Росії*).

Ці дієслова характеризують переміщення об'єкта в просторі під дією зовнішньої сили, якою виступає суб'єкт, тому об'єктна синтаксема є облігаторною в семантико-синтаксичній структурі речень. Основним морфологічним репрезентантом об'єктної синтаксеми є знахідний відмінок. Він передає просторово-об'єктне значення й посідає проміжне місце між об'єктними та просторовими формами. Наявність супровідного просторового значення зумовлена специфікою дієслів переміщення та предметно-просторовим значенням залежного іменникового компонента у формі знахідного відмінка [38: 119]: *Мати переставила годинник з вікна на стіл; Дівчина переклала книжки зі столу до шафи*. У функції об'єкта можуть виступати як іменники на позначення істот, так і неістот.

Дієслова цієї групи об'єднують ті, які в об'єктній позиції вимагають іменника на позначення лише істоти, пор.: **депортувати, ганяти, гнати, погнати, переганяти, перегнати** тощо (*Хлопці погнали корів із села на пасовище*), ті, які зумовлюють вживання в об'єктній позиції іменників на

позначення лише неістот, пор.: **викладати, викласти, скочувати, скотити, переставляти, переставити** та ін. (*Хлопчик переставив книжку з однієї полиці на іншу; Мати виклала яблука з сумки на стіл*), та ті, в об'єктній позиції яких функціонують іменники-назви істот і неістот: **перекладати, перекласти, штовхати** тощо (*Мати переклала дитину з ліжечка до візочка; Він переклав папери зі столу до шафи*).

Отже, на основі валентного потенціалу дієслів руху, переміщення в сучасній українській мові сформовано три основних типи семантико-синтаксичної структури елементарних двоскладних речень: 1) суб'єктна синтаксема на позначення активного виконавця дії + предикатна синтаксема із значенням руху + дві локативних синтаксеми, що характеризують вихідний і кінцевий пункти руху + інструментальна синтаксема із значенням засобу руху; 2) субстанціальна синтаксема з функцією суб'єкта дії + предикат руху + три локативних синтаксеми, що вказують на вихідний і кінцевий пункти руху та шлях руху; 3) суб'єкт дії + предикат переміщення + об'єктна синтаксема + дві локативних синтаксеми на позначення вихідного й кінцевого пунктів переміщення.

2.3. Словотвірна структура чотиривалентних дієслів руху, переміщення

Словотвірна структура дієслівного предиката впливає на особливості представлення на формально-граматичному рівні субстанціальних синтаксем. У більшості чотиривалентних дієслів руху, переміщення вона співвідноситься з дієслівним словосполученням, у якому залежний іменниковий компонент конкретизує локативні характеристики опорного дієслова. У процесі згортання словосполучення залежний компонент переходить у префікс з локативною семантикою, який приєднується до

дієслова руху, переміщення. З двох компонентів, лексичного (дієслівного) і словотворчого (префіксального), провідну роль у формуванні локативного значення предиката відіграє префікс [53: 126].

В.М.Русанівський наголосив на такій словотвірній особливості дієслів руху, переміщення: “...якщо вживається префікс на означення руху всередину, то може бути вжитий і префікс на означення руху назовні, якщо основа поєднується з префіксом для вказівки на рух до якоїсь мети, то вона повинна поєднуватись із префіксом, що вказує на рух від мети: *увійти – вийти, дійти – відійти, добігти – відбігти*” [146: 206].

Приєднуючись до дієслів, як відомо, префікси змінюють їхнє значення або надають їм нових відтінків. Це впливає на валентні характеристики дієслова. Оскільки більшість префіксів генетично пов’язана з прийменниками, то вони можуть утворювати співвідносні префіксально-прийменникові пари як комплексний засіб передавання локативних характеристик дії. Особливість префіксальних дієслів полягає в тому, що вони потребують обов’язкової конкретизації свого значення, тобто вживання при них прийменниково-відмінкових форм, співвідносних із значенням відповідного префікса [67: 188]. Саме префікс із просторовим значенням, приєднуючись до дієслівної основи, стає ніби сигналом структурно-семантичної незавершеності дієслова [83: 85].

На думку Г.М.Шелемехи, сполучувальні можливості дієслів руху, переміщення визначаються не лише їхньою семантикою, а й структурним оформленням, зокрема наявністю чи відсутністю префікса. Появу тієї чи іншої синтаксичної позиції (обов’язковий або факультативний статуси) зумовлює саме префікс [178: 14].

В.Г.Войцехівська зазначала, що прийменник з префіксальними дієсловами руху, переміщення перебуває в подвійній співвідносності – з дієсловом та з іменником: префікс дієслова визначає загальне коло можливих прийменників-корелятивів, а лексична природа іменника та основа дієслова

зумовлюють вживання певного прийменника в кожному конкретному випадку [151: 59].

У межах значення вихідного пункту руху, переміщення виділяють три параметри: вихідний пункт всередині певного простору, вихідний пункт на поверхні просторового орієнтира та дистантна локалізація вихідного пункту руху, переміщення відносно певного просторового орієнтира. На вираженні значення локалізації вихідного пункту руху, переміщення всередині певного простору й дій, спрямованих зсередини чого-небудь назовні, за межі простору, спеціалізується префікс **ви-** [53: 126], напр.: *бігти зсередини чого-небудь* → *вибігти*, *летіти зсередини чого-небудь* → *вилетіти*.

У семантико-синтаксичній структурі речень, сформованих дієсловом з префіксом **ви-**, що позначає лінійний рух зсередини назовні або з-за певного об'єкта, локативна синтаксема, яка характеризує вихідний пункт руху і має факультативний статус, тобто вона може бути лексично невираженою у формально-граматичній структурі речення. На цю синтаксему вказує дієвний префікс. Формальна репрезентація зазначеного локативного компонента зумовлена комунікативною метою, необхідністю чіткого визначення просторового орієнтира, пор.: *Діти вибігли з подвір'я до річки через город* і *Діти вибігли до річки через город*; *Туристи випливли з Канева до Києва теплоходом* і *Туристи випливли до Києва теплоходом*; *Бабуся виклала сливи з корзини на тарілку* і *Бабуся виклала сливи на тарілку*; *Делегація вилетіла з Києва до Мінська літаком* і *Делегація вилетіла до Мінська літаком*.

Оскільки префікс **ви-** виступає компонентом словотвірної структури чотиривалентних дієслів руху, переміщення, то, позначаючи вихідний пункт дії, він передбачає й кінцевий. Це уможлиблює виділення прийменників, що конкретизують вихідний та кінцевий пункти руху, переміщення. На вихідний пункт руху, переміщення вказують поєднання родового відмінка іменника з прийменниками з (**із, зі**), **з-за**, **з-поза**, **з-під**, **з-поміж** та ін.: *Директор виїжджає з заводу машиною*; *Дідусь вийшов з лісу*; *Дитина вибігла з-за*

дерева. Морфологічними варіантами кінцевого пункту руху, переміщення є сполуки **на, в, за, поза, під, між + З. в., до + Р. в.** та ін. Прийменник **на**, поєднуючись з іменниками, що є назвами просторових понять чи конкретних предметів, які мають відкриту поверхню (*нива, лан, поле, майдан, узлісся, балкон, сцена* тощо), характеризує рух, переміщення в напрямі якогось предмета, місця чи на поверхню чогось: *Вони вийшли на узлісся стежиною; Диригент вийшов на сцену сходами; Він випхав машину на дорогу*. Поєднання прийменника **на** з іменниками на позначення приміщень, установ, із деякими географічними назвами та назвами адміністративного поділу (*вокзал, завод, Кавказ, Полтавщина, Львівщина* і т.д.) вказує на рух, переміщення в межі чого-небудь. Цей прийменник може конкретизувати також рух, переміщення суб'єкта вгору, напр.: *Делегація виїхала на Полтавщину; Інженер виїхав на завод; Альпіністи вийшли на гору*. Прийменник **в** виступає антонімом до префікса **ви-**, оскільки він позначає рух, переміщення зсередини назовні, тоді як прийменник – всередину певного простору, напр.: *Учні вийшли в парк*. Прийменники **за, поза** характеризують рух, переміщення за якусь межу, за предмет: *Жінка вийшла за хату; Дитина вибігла за ворота*. Прийменник **до** характеризує рух, переміщення в бік якогось просторового орієнтира з відтінком досягнення його або проникнення в його межі, напр.: *Діти виїхали до Запоріжжя автобусом* [151: 60 – 65].

Вказівка на вихідну точку руху, переміщення, що локалізується на поверхні певного просторового орієнтира, й рух, спрямований вгору або вниз по його поверхні, характерна для префікса **з- (с-)** [53: 126 – 127]: *летіти (піднятися) з поверхні чого-небудь (вгору) → злетіти; їхати з поверхні чого-небудь вниз → з'їхати; сходити → йти звідкись униз*. Префікс сигналізує, що дія відбувається з поверхні певного просторового об'єкта, тому локативна синтаксема із значенням вихідного пункту руху, переміщення може не мати лексичного вираження. Її лексичне вираження спричинюють комунікативні настанови. У такому разі спостерігаємо подвійну вказівку на вихідний пункт руху, переміщення в структурі речення: значення просторового об'єкта як

абстрактного орієнтира (дієслівний префікс з локативним значенням) і значення конкретного просторового орієнтира (лексичне вираження локативної синтаксеми з відповідним значенням, її облігаторний характер функціонування), пор.: *Діти збігли в долину стежкою* і *Діти збігли з пагорба в долину стежкою*; *Він спустився на подвір'я сходами* і *Він спустився зверху на подвір'я сходами*; *Вони скотили бочку на землю* і *Вони скотили бочку з воза на землю*. Прийменниково-відмінкова конструкція з + **Р. в.** на позначення вихідного пункту руху, переміщення є синонімом до відповідного дієслівного локативного префікса.

Префікс **з-** (**с-**), поєднуючись з дієсловами руху, може позначати однократний часовий вияв дії, вказуючи на вихідний і кінцевий пункти руху одночасно [154: 257]: *бігти туди й звідти за короткий час* → *збігати*; *йти туди й звідти за короткий час* → *сходити*. Дієслівний предикат з таким локативним значенням префікса передбачає, що суб'єкт, виконавши дію, повернувся до вихідної, початкової точки свого руху, напр.: *Хлопчик збігав до друзів через поле*; *Ми з'їздили до Кіровограда на автобусі*.

Префікс **за-** з дієсловами руху позначає вихідний і кінцевий пункти руху. Значення кінцевого пункту руху він передає як “іти всередину чого-небудь” [24: 168], напр.: *Хлопець забіг до класу*. Дієслова з префіксом **за-** можуть позначати також рух в якесь віддалене місце або рух мимохідь [166: 230 – 231]: *залетіти*, *залітати*, *заїздити*, *заїжджати*. Локативна синтаксема на позначення кінцевого пункту руху в семантико-синтаксичній структурі є облігаторною, незважаючи на те що на неї вказує дієслівний префікс, а локативна синтаксема з функцією вихідного пункту руху – факультативною. Пор.: *Туристи заїхали з Польщі в Україну автобусом* і *Туристи заїхали в Україну автобусом*; *Борис закотив мотоцикл з подвір'я в гараж* і *Борис закотив мотоцикл в гараж*.

У дієсловах переміщення **закочувати**, **закотити** префікс **за-** вказує на кінцевий пункт переміщення, що локалізується в межах певного простору, напр.: *Вони закотили мотоцикл з подвір'я в гараж*. Локативна синтаксема,

що характеризує кінцевий пункт руху, є облігаторною в семантико-синтаксичній структурі речення, зумовленого дієсловом з локативно-об'єктним значенням, префікс якого передбачає визначення кінцевого пункту переміщення.

У словотвірній структурі чотиривалентних дієслів переміщення префікс **від-** (**од-**) репрезентує дистантну локалізацію вихідного пункту переміщення щодо просторового орієнтира, спрямовуючи при цьому дії від об'єкта в простір [53: 127]: *сунути щось від чого-небудь на певну відстань → відсунути*. Напр.: *Чоловік відсунув стіл від шафи до вікна*. Тут спостерігаємо дублювання функцій префікса прийменником, що посилює відстань між суб'єктом і вихідним пунктом його руху. Значення вихідного пункту переміщення міститься в дієслівному префіксі, тому локативна синтаксема з відповідними функціями є факультативним компонентом структури речення, який набуває лексичного вираження за умов комунікативної необхідності, напр.: *Він відкотив велосипед від дерева*.

Префікс **в-** у структурі дієслів **втікати**, **втекти** виражає значення вихідного пункту руху, що локалізується в межах певного простору: *Вони втікали з міста до села машиною; Діти втекли із спортзалу до класу коридором*. Локативна синтаксема на позначення вихідного пункту руху в семантико-синтаксичній структурі таких речень є факультативною, оскільки на неї вказує дієслівний префікс: *Вони втікали до села машиною; Діти втекли до класу коридором*.

Префікс **по-** сигналізує про рух у напрямку від об'єкта, проте значення напрямку в нього поєднується з фазовим, яке означає початок дії [154: 262], тобто локативне значення вихідного пункту руху поєднане з темпорально-фазовим, яке посилює локативне значення [53: 129]: *почати летіти в певному напрямку звідкись → полетіти; почати їхати звідкись в певному напрямку → поїхати*. Напр.: *Брати поїхали зі школи до музею автобусом; Жінка полетіла з Києва до Тернополя літаком*.

Префікс **по-**, поєднуючись з іншим префіксом, зокрема **ви-**, **з-/с-**, **від-/од-**, **в-/у-**, характеризує результативний рух, переміщення кількох суб'єктів або об'єктів з меж певного простору або від просторового орієнтира. В.М.Русанівський називає такі дієслова “кількісними”, оскільки “вони приєднують до себе префікс **по-** з розподільчим значенням” [146: 206]. З двох локативних префіксів префікс **по-** вказує на те, що дію виконують кілька суб'єктів або вона переходить на кілька об'єктів, а другий префікс представляє в згорненому вигляді локативне значення вихідного пункту руху, переміщення, напр.: *Вони позлітали з землі в повітря на повітряних кулях; Діти повибігали зі школи на подвір'я східцями; Спортсмени повикочували мотоцикли з гаражів на стадіон.*

Префікс **в-** позначає рух, переміщення всередину певного об'єкта в просторі або в межі самого простору, напр.: *їхати всередину (у внутрішні межі) чого-небудь → в'їхати; летіти всередину (у внутрішні межі) чого-небудь → влетіти; котити щось всередину чого-небудь → вкотити.* Спостерігається повна змістова кореляція між дієслівним префіксом **в-** і прийменником **в**, який разом з іменником у знахідному відмінку вказує на кінцевий пункт руху, переміщення.

Префікс **до-** (**ді-**) передає значення дистантної локалізації кінцевої точки руху щодо просторового орієнтира [53: 127], виражає наближення до неї: *летіти до чогось → долетіти; їхати до чогось → доїхати.* Локативне значення кінцевого пункту руху ускладнене темпоральним, оскільки дієслівний префікс укажує на досягнення меж певного просторового орієнтира за певний відрізок часу [154: 255; 166: 230]: *пливти певний час до просторового орієнтира й досягти його меж → допливти; йти певний час до об'єкта в просторі й досягти його меж → дійти; штовхати щось до меж певного об'єкта протягом якогось часу → доштовхати.*

Дієслівний префікс **до-** (**ді-**), позначаючи кінцевий пункт руху, переміщення, вимагає чіткої його конкретизації в реченні, що зумовлює облігаторність локативної синтаксеми з відповідним значенням і

факультативність локативної синтаксеми, яка вказує на вихідний пункт руху, переміщення. Локативна синтаксема з функцією кінцевого пункту руху, переміщення виражається переважно прийменниково-відмінковою конструкцією **до + Р. в.**, у якій прийменнику **до** властива повна семантична кореляція з дієслівним префіксом, напр.: *Він доїхав від заводу до магазину трамваєм і Він доїхав до магазину трамваєм; Діти докотили м'ячі від дверей до стіни і Діти докотили м'ячі до стіни; Чоловік добіг від будинку до парку доріжкою і Чоловік добіг до парку доріжкою.*

Локативний префікс **під-** (**піді-**) у структурі чотиривалентних дієслів переміщення характеризує також дистантну локалізацію кінцевого пункту переміщення, до меж якого спрямовано дії: *сунути щось до меж певного об'єкта в просторі → підсунути.* У семантико-синтаксичній структурі речення локативна синтаксема зі значенням кінцевого пункту переміщення є облігаторною, оскільки дієслівний префікс накреслює межі й визначає специфіку локативного значення кінцевого пункту переміщення, пор.: *Хлопець підсунув стілець від шафи до столу і Хлопець підсунув стілець до столу.*

Префікси **при-**, **над-** вживаються як префікси дистантної та контактної локалізації [42: 149], пор.: *бігти довго (і прибути) до потрібного місця → прибігти і бігти довго (і прибути) в межі певного простору → прибігти; бігти (і прибути) до потрібного місця після якогось часового орієнтира → надбігти і бігти (і прибути) в межі певного простору після якогось часового орієнтира → надбігти.* Ці префікси вирізняються ще й тим, що, крім локативного значення, вони передають водночас різні відтінки темпорального значення: **при-** – тривалість, **над-** – раптовість, часову наступність [53: 127]. Префікс **над-** у значенні “прибути, наблизитися до певного об'єкта в просторі” є синонімом до префікса **при-** [154: 259]. Крім того, дієслова з префіксом **над-** вказують на те, що дія відбувається неінтенсивно [166: 232], тобто наближення або віддалення від просторового орієнтира відбувається незначною мірою [96: 17].

Властивість префіксів **над-**, **при-** позначати кінцевий пункт руху в межах певного просторового орієнтира й на певній відстані від нього спричинює необов'язковість, факультативність локативної синтаксеми з функцією кінцевого пункту руху в семантико-синтаксичній структурі речення, породженого чотиривалентними дієсловами із згаданими префіксами, пор.: *Батько приїжджає з Луцька до Львова машиною* і *Батько приїжджає з Луцька машиною*; *Діти надбігли з майданчика до будинку доріжками* і *Діти надбігли з майданчика доріжками*.

Префікс **над-** з дієсловами переміщення не поєднується, **при-** вживається з незначною кількістю сталих дієслів, у словотвірній структурі яких він має такі ж властивості, як і в дієсловах руху: *змінити місцеположення предмета* → *прибрати, присунути*. У структурі речень з такими префіксальними дієсловами локативна синтаксема на позначення вихідного пункту переміщення є факультативною, пор.: *Дівчина прибрала словники зі столу до шафи* і *Дівчина прибрала словники до шафи*; *Він присунув стільця від ліжка до столу* і *Він присунув стільця до столу*; *Хлопчик прикотив велосипед від дерева до воріт* і *Хлопчик прикотив велосипед до воріт*.

Префікс **пере-** у структурі дієслова вказує на рух, переміщення з одного місця в інше через певний простір [166: 232]: *летіти від одного просторового орієнтира до іншого* → *перелетіти*; *їхати від одного просторового орієнтира до іншого* → *переїхати*; *класти щось з одного місця на інше* → *перекласти*. Специфіка значення префікса **пере-** зумовлює облігаторність локативних синтаксем, які вказують на вихідний і кінцевий пункти руху, переміщення, в структурі речення: *Він переклав папери з папки до шухляди*; *Мати переставила чашку із шафи на стіл*; *Родина перелетіла зі Львова до Харкова*; *Діти перейшли з одного берега на інший через місток*.

Дієслова **перелітати**, **перелетіти**, **переїжджати**, **переїздити**, **переїхати**, **перепливати**, **перепливти**, **переплисти**, **пересуватися**, **пересунути** вимагають обов'язкового заповнення позицій локативних

компонентів на позначення вихідного й кінцевого пунктів руху, що зумовлено особливостями значення префікса **пере-**, напр.: *Він переплив з одного берега на інший на човні.*

У семантико-синтаксичній структурі речення, сформованого чотиривалентними дієсловами **переходити, перейти, перебігати, перебігти** облігаторними є локативні синтаксеми, які характеризують вихідний і кінцевий пункти руху та шлях руху, оскільки дієслівний префікс **пере-** представляє рух від одного об'єкта в просторі до іншого через певний простір, який і виступає шляхом руху, напр.: *Діти перебігли з одного берега на інший по камінчиках; Туристи перейшли з одного берега на інший по містку.*

У структурі речень, зумовлених валентністю дієслів переміщення **перекладати, перекласти, переставляти, переставити, перекочувати, перекотити, пересовувати, пересунути, перевішувати, перевісити, переганяти, перегнати** облігаторність локативних синтаксем з функцією вихідного та кінцевого пунктів переміщення детермінована наявністю в їхній словотвірній структурі префікса **пере-**, напр.: *Учень переклав зошити зі столу до портфеля; Пастухи перегнали стадо з ферми на пасовище.*

Дієслівні префікси **роз- (розі-)** й **про-** в словотвірній структурі чотиривалентних дієслів руху вживаються тільки з афіксом **-ся**, який спрямовує дію не на об'єкт, а на сам суб'єкт, що унеможливорює функціонування цих префіксів у складі дієслів переміщення, дія яких обов'язково переходить на об'єкт. Префікс **роз-** характеризує дію кількох суб'єктів, рух яких спрямований від одного вихідного просторового орієнтира до меж кількох різних, тобто рух у різних напрямках [166: 235], напр.: *їхати звідкись у різних напрямках → роз'їхатися; бігти звідкись у різних напрямках → розбігтись; летіти звідкись у різних напрямках → розлетітись.* Особливості семантики згаданого префікса зумовлюють облігаторний статус локативної синтаксеми, яка вказує на кінцевий пункт руху: *Діти розбіглися від вихователя до іграшок по траві і Діти розбіглися*

до іграшок по траві; Туристи роз'їхалися з табору по домівках машинами і Туристи роз'їхалися по домівках машинами.

Префікс **про-** також передає рух кількох суб'єктів, але рух від одного просторового орієнтира до іншого (односпрямований) через певний простір. У дієсловах **проходжуватися, проходитися, прогулюватися, прогулятися, пробігтися** лексичне значення твірної основи підсилює значення префікса, зокрема перетин рухом певного простору, що зумовлює облігаторність локативного компонента із значенням шляху руху, пор.: *Він пробігся від будинку до магазину бруківкою і Він пробігся бруківкою.* Спільним у префіксів **роз-, про-** є те, що вони характеризують рух кількох суб'єктів, а диференціює їх вказівка на темп руху (**роз-** – швидкий, інтенсивний, **про-** – повільний, розмірений) і напрямок руху (**роз-** – різноспрямований рух, **про-** – односпрямований рух).

Префікс **по-** разом з іншим локативним префіксом на позначення кінцевого пункту руху, переміщення в словотвірній структурі чотиривалентних дієслів руху, переміщення вказує на результативність. У складі дієслів руху він характеризує результативний рух кількох суб'єктів до меж або в межі певного простору (**поприлітати, поприїжджати, попереходити, попідходити** тощо), крім поєднань цього префікса з префіксами **про-, роз-**, які самостійно виражають це значення. У словотвірній структурі дієслів переміщення **по-** разом з іншими префіксами виражає результативність дій, спрямованих на переміщення кількох об'єктів у межі або до меж певних просторових орієнтирів. Ці дії може виконувати як один суб'єкт, так і кілька, але обов'язково дія має переходити на кілька об'єктів. Напр.: *Він повкочував бочки з подвір'я до сіней і Робітники повкочували бочки з подвір'я до сіней.* М.П.Лесюк зазначав, що у функції другого префікса **по-** надає дієсловам значення дистрибутивності дії [107: 6]. Отже, у структурі дієслів руху, переміщення префікс **по-** як компонент подвійного префікса має дистрибутивно-результативне значення.

Значення шляху руху, локалізованого на поверхні вертикального просторового орієнтира, виражають префікси **з- (с-), ви-**, однак це значення тісно переплітається із значеннями вихідного й кінцевого пунктів руху, пор.: *бігти по поверхні вертикального просторового орієнтира знизу вгору* → *збігти, вибігти*; *іти по поверхні вертикального просторового орієнтира знизу вгору* → *зійти, вийти*; *котитися по поверхні вертикального просторового орієнтира згори вниз* → *скотитися* [53: 128]. Дієслова такої словотвірної структури вимагають локативного компонента, який характеризує або вихідний, або кінцевий пункти руху, або шлях руху, облігаторність яких спричинена семантичними особливостями префікса, напр.: *Діти спустилися з дерева на землю по драбині* і *Діти спустилися по драбині*; *Альпіністи зійшли (вийшли) з підніжжя на вершину гори стежкою* і *Альпіністи зійшли в долину*. Однак тісне поєднання значення шляху руху із значеннями вихідного або кінцевого пункту руху значно послаблює облігаторність функціонування локативної синтаксеми на позначення шляху руху в структурі речення.

Деяким прийменникам і префіксам властиві спільні семантичні ознаки. Центр семантичних співвідношень формують префікси і прийменники, що виражають лінійний напрямок руху. Вони корелюють у трьох основних семантичних зонах: вихідний і кінцевий пункти руху, переміщення й шлях руху. Найбільшою кількістю пар співвідносних елементів представлені зони вихідного й кінцевого пунктів руху, переміщення: префікси **ви-, від-, з- (с-)** і прийменники **з, від, з-за, з-під, з-над, з-понад, з-межи, з-поміж, з-проміж, з-поза, з-перед, з-посеред** – для вираження вихідного пункту руху, переміщення; префікси **в- (у-), до-, за-, при-** і прийменники **в (у), до, за, на** – для вираження кінцевого пункту руху, переміщення. Меншою мірою виявляється префіксально-прийменникова кореляція в конструкціях із значенням шляху руху. Це префікси **пере-, з- (с-)** і прийменники **через, по**.

У словосполученнях з опорними префіксальними дієсловами можливі такі варіанти префіксально-прийменникового співвідношення:

- формальна і семантична тотожність префікса і прийменника: **в-** (**у-**) – **в(у), від-** – **від, до-** – **до, з-** (**с-**) – **з(с):** *в'їхати в місто, відсунути від воріт, спуститися з гори, долетіти до Харкова*. В.В.Виноградов зазначав, що вираження залежності прийменника від префіксального дієслова підпорядковане дії закону подвоєння префікса – прийменника (*ввійти в ліс, доїхати до села*). Дієслівний префікс при цьому ніби вимагає вживання прийменника-омоніма чи синоніма для позначення об'єктних відношень [36: 522];
- формальна відмінність і семантична тотожність префікса і прийменника: **в-** – **до, ви-** – **з, за-** – **в:** *влетіти до міста, виїхати з села, забігти в ліс;*
- формальна відмінність і семантичні модифікації прийменників у межах спільного для співвідносних пар інваріантного значення, напр.: префікс **ви-** і прийменники **з, від, з-межи, з-за** і т.д.: *вийти з лісу, вийти від лісу, вийти з-межи дерев, вийти з-за дерева* [39: 194].

На думку В.Г.Войцехівської, сутність явища кореляції префікса і прийменника в словосполученнях з дієсловами руху, переміщення полягає в тому, що локативний префікс, приєднуючись до дієслівної основи, надає їй певних відтінків спрямованості дії. Унаслідок цього префіксальне дієслово стає незавершеним у семантичному відношенні й потребує обов'язкової конкретизації свого просторового значення шляхом вживання тотожного або співвідносного прийменника разом з відмінковою формою. Вона виділила два види кореляції між префіксом дієслова й прийменником: смислова, або безпосередня, й умовна, або опосередкована. Смислова кореляція відбувається тоді, коли префікс і прийменник виражають однопланові просторові відношення (типу *вийти з кімнати (ви- – з), в'їхати в місто (в- – в)*), умовна – різнопланові відношення (напр.: префікс – вихідні, а прийменник – досяжні: *вийти на поле*) [47: 34].

Часто лексеми однієї лексико-семантичної групи характеризуються неоднаковою валентністю, що зумовлено відмінностями в їхній семантичній

структурі, статусом синтагматичних сем, їхньою взаємодією з семантикою непередикатних, предикатно-непередикатних слів-імен, самою кількістю лексико-семантичних варіантів окремого дієслова [71: 324].

Серед чотиривалентних дієслів руху, переміщення виділяється група дієслів, які не мають у своїй словотвірній структурі локативних префіксів: **їхати, їздити, плисти, пливти, плавати, літати, летіти, тікати, ганяти, гнати, котитися, іти, ходити, бігати, бігти, бродити, брести, гайнути, шкандибати** тощо. Основи цих дієслів виступають твірними для творення дієслів руху. Щодо дієслів переміщення, то їхні твірні основи переважно не належать до чотиривалентних дієслів.

Отже, словотвірна структура більшості чотиривалентних префіксальних дієслів руху, переміщення відповідає дієслівному словосполученню, в якому опорне дієслово передає те саме значення, а залежний компонент конкретизує просторові характеристики дії. Значення вихідного, кінцевого пунктів руху, переміщення й шляху руху виражають локативні префікси, специфіка значень яких посилює або послаблює позиції відповідних локативних синтаксем у семантико-синтаксичній структурі речення. Найслабші позиції має локативна синтаксема, що вказує на вихідний пункт руху, переміщення, оскільки це значення сильніше виражене дієслівним префіксом. Позиції локативної синтаксеми, яка характеризує кінцевий пункт руху, переміщення, є найсильнішими, бо відповідне локативне значення дієслівний префікс передає найслабше.

Потенціал сполучуваності префіксального дієслова зумовлений просторовим значенням префікса. Що конкретніше значення дієслівного префікса, то вужче коло можливих прийменниково-відмінкових форм, і навпаки, що слабше виявляється значення префікса, то ширше його коло варіантних прийменниково-відмінкових форм. Вживання прийменниково-відмінкових форм, що конкретизують вихідний пункт руху, переміщення, є вмотивованим лише при дієсловах із префіксами **пере-, при-, роз-**, оскільки просторове значення цих префіксів потребує уточнення в двох планах –

вихідному та досяжному. При дієсловах з префіксами **в-**, **до-**, **за-**, **під-** вживання прийменниково-відмінкових форм не зумовлене просторовим значенням дієслівного префікса і є факультативним.

2.4. Облігаторні та факультативні субстанціальні компоненти чотиривалентних предикатів руху, переміщення

Предикат як центральна синтаксема семантично елементарного двоскладного речення своєю валентністю визначає кількісний і якісний склад непередикатних синтаксем – іменникових компонентів із конкретним предметним значенням. Відповідно до їхнього набору виділяємо три типи семантико-синтаксичної структури речень із чотиривалентними дієсловами руху, переміщення. Однак формальне заповнення всіх потенційно можливих

правобічних позицій у мовленні трапляється нечасто. За цим критерієм їх поділяємо на облігаторні й факультативні. Реалізація максимальної кількості місць, відкритих правобічною валентністю предиката, є показником його облігаторної валентності, а неповне, часткове, або нульове вираження субстанціальних синтаксем на формально-граматичному рівні речення характерне для факультативної валентності. Облігаторна та факультативна валентності предиката є складниками семантико-синтаксичної категорії валентності.

У мовознавстві відомі різні думки з приводу диференціації валентного потенціалу предикатів. Ч.Філлмор факультативну валентність пояснював властивістю дієслова виступати “більш ніж в одному певному відмінковому оточенні”, а також різноманітністю “глибинних відмінків, можливих всередині пропозиції” [171: 168]. Г.О.Золотова зазначила, що ступінь семантичного доповнення слова з релятивним значенням пропорційний необхідності такого доповнення, тобто що повнішим семантично є слово, то самостійнішим воно є, що слабніше семантично, то синтаксичніше [82: 47]. Такої ж думки дотримується і Н.Д.Арутюнова, вказуючи на те, що семантичне навантаження відмінкових і прийменниково-відмінкових форм керованих іменників залежить від їхнього зв'язку з семантикою дієслова [129: 286].

В.Г.Адмоні, надаючи перевагу терміну “сполучуваність” перед “валентністю”, вважав, що сполучуваність як одна з найважливіших синтаксичних властивостей словоформи наявна в ній у латентному стані, саме як набір потенцій, частина яких реалізується при кожному введенні цієї словоформи в мовленнєву діяльність. Вирішальне значення тут має проекція обов'язкової сполучуваності, яка в системі мови визначає оточення певної форми. Обов'язкова сполучуваність як граматичне явище зумовлена необхідністю доповнення даного слова іншим для завершення конструкції і визначається його загальними граматичними властивостями – належністю до певного розряду чи функціонуванням у певній формі [3: 111]. Однак в

умовах контексту обов'язкова сполучуваність може “не спрацювати”, тобто в мовленнєву діяльність не будуть уведені ті словоформи, яких вона вимагає [2: 43 – 48].

О.А.Іванчикова розмежувала структурну факультативність і структурну облігаторність конструкції, які пов'язані з особливостями функціонування компонента. Структурна факультативність компонента виявляється в його синтаксичній автономності, коли він не вимагає ні граматично, ні семантично свого відтворення формою слова. Структурна облігаторність характеризується тим, що елемент синтаксичної конструкції має потенційну синтаксичну валентність і вимагає для її реалізації обов'язкового вживання певної форми слова. Водночас виникає необхідність поширення даної конструкції, зумовлена синтаксичними або семантико-синтаксичними, але не контекстними умовами. Вона пов'язала облігаторність компонента з перехідністю дієслова, яке поєднується з залежним елементом формою сильного керування. За відсутності такого елемента дієслово є семантично неповним, що спричинює структурну незавершеність синтаксичної конструкції [83: 85 – 86].

Г.Г.Почепцов вважав, що за умови обов'язкового оточення вживання одного елемента передбачає обов'язкову наявність у складі конструкції іншого. Коли присутність одного елемента уможлиблює функціонування іншого, але не передбачає його, йдеться про факультативне оточення [144: 145 – 146]. До облігаторних компонентів він зарахував ті, які зумовлені валентністю дієслова, а до факультативних – валентно незв'язані, причому факультативним елементам, порівняно з облігаторними, властивий менший ступінь релевантності, що визначається їхньою нерегулярністю в дієслівному оточенні та меншим ступенем синтаксичної вибірковості, оскільки вони можуть приєднуватися до будь-якого дієслова [143: 66 – 67].

Ю.М.Гордєєв обов'язкову та факультативну сполучуваність визначив спираючись на “внутрішні конструктивні властивості дієслова”, причому перша зумовлена ними, а друга – ні [52: 12].

Як зазначили Г.Зандау й К.-Є.Зоммерфельдт, заповнення відкритої позиції є облігаторним, якщо від реалізації валентності залежить актуалізація відповідного значення, тобто коли нульове лексичне вираження субстанціального компонента, зумовленого валентністю дієслова, порушує граматичну правильність речення або коли актуалізується інший лексико-семантичний варіант дієслівного предиката. Факультативність реалізації валентності зумовлена семантикою дієслова, значенням інших компонентів, тобто основним критерієм облігаторності/факультативності реалізації компонента є “семантична мотивованість синтаксичних закономірностей” [77: 22].

Н.М.Арват на основі семного аналізу семантики предиката визначила облігаторність компонентів: облігаторними є ті, наявність яких прямо зумовлена певними елементами змісту в семантичній структурі предиката й необхідна для його реалізації, тобто їхня обов'язковість впливає з семантики предиката. Факультативні елементи при цьому до уваги не беруться [10: 28].

Н.Л.Іваницька як облігаторні кваліфікувала ті, “які реалізують центральні субпозиції при багатовалентних дієсловах-присудках, найчастіше бувають однаково облігаторними членами в синтаксичній структурі речення. Вилучення одного з них руйнує структуру речення, робить її незавершеною” [88: 42]. Компоненти, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката, є облігаторними, інші – факультативними, оскільки на їхнє функціонування впливають особливості комунікації [88: 43].

А.П.Загнітко наголосив, що опозиція “обов'язкова/факультативна валентність” ґрунтується на розмежуванні активної і пасивної валентності, але її складники не є тотожними. Обов'язкова валентність – це наявність валентно зв'язаних членів з дієсловом, які не можуть бути опущені в реченні,

а факультативна безпосередньо пов'язана із значеннєвою надлишковістю речення. Обов'язкова валентність не залежить від позиції слова в структурі речення і виявляється в будь-яких синтаксичних структурах, незалежно від їхньої специфіки, вона пов'язана насамперед із завершенням змісту. Тому до обов'язкових (валентно зв'язаних) компонентів можуть належати не тільки суб'єкти й об'єкти, але й обставини [69: 101].

Т.І.Матвієнко досліджував облігаторну та факультативну валентність дієслова у зв'язку з його валентною моделлю. Дієслова з облігаторною валентністю є семантично недостатніми і потребують доповнення свого змісту залежними компонентами, які є обов'язковими, дієслова з факультативною валентністю можуть вживатися і без поширювачів, зберігаючи відносну інформативну завершеність. Він виділив максимальну й мінімальну валентні моделі дієслова. Максимальна охоплює всі можливі з погляду комунікації компоненти, а мінімальна – тільки ті, які необхідні для реалізації дієслова в певному контексті. Вибір тієї чи іншої мінімальної валентної моделі може, у свою чергу, утворити в поєднанні з дієсловом мінімальну валентну модель, що, з одного боку, підтверджує функціональну рівноцінність всіх компонентів цієї моделі, а з другого – не дозволяє говорити про обов'язковість чи необов'язковість окремих структурних складників [118: 56 – 51].

На думку Г.М.Шелемехи, обов'язкове заміщення позицій, передбачуваних дієсловом відкритої семантики, залежить від таких чинників: а) лексико-семантичної ознаки дієслівного предиката; б) його структурно-граматичних особливостей (морфологічних форм); в) лексико-граматичної природи залежного компонента; г) загального значення висловлення. Облігаторний компонент передбачений семантико-синтаксичною валентністю дієслівного предиката й використовується як засіб реалізації структурно-значеннєвої завершеності конструкції. Факультативний посідає периферійну позицію причленної залежності, його вживання мотивоване змістовими

потребами повідомлення. Без відповідного залежного компонента, який “розчиняється” у значеннєвому плані головного слова, синтаксична структура залишається зрозумілою [178: 9].

Т.Ф.Гонтар указала на те, що облігаторна валентність визначає наявність у структурі речення іменникових компонентів із конкретним предметним значенням, відсутність яких порушує граматичність і комунікативність речення. Із факультативною валентністю маємо справу тоді, коли предикат-дієслово вимагає заповнення не всіх можливих, а хоч би однієї з двох чи більше відкритих валентністю позицій [51: 20].

Л.І.Пац зазначила, що собливістю факультативної валентності є не обов’язковість реалізації субстанціального компонента на формально-граматичному рівні речення, а лише можливість його появи. Факультативна валентність запрограмована семантикою дієслова з певним ступенем вірогідності [135: 16].

І.А.Пасічник розмежувала облігаторну та факультативну валентність за ступенем необхідності. Вона, зокрема, наголосила, що облігаторні компоненти мають високий ступінь необхідності, їхнє вилучення спричинює ущербність речення (семантичну або граматичну); факультативні компоненти хоч і належать до зумовлених валентністю предиката елементів, проте їм властивий менший ступінь необхідності, їх можна вилучити без істотних змін у змісті речення [134: 6 – 7].

Трактуючи валентність як глибинну якість мови як системи, а сполучуваність як конкретну реалізацію валентності в мовленнєвій діяльності, М.І.Степаненко виділив обов’язкову і факультативну сполучуваність повнозначних слів. Обов’язкову він кваліфікував як здатність слова (через його семантико-граматичну недостатність) мати біля себе обов’язкові поширювальні компоненти, які необхідні детермінованому члену для реалізації валентних потенцій, для структурно-значеннєвої завершеності конструкції. Головний компонент вимагає обов’язкової присутності однієї чи

кількох можливих конкретних форм слова, словосполучення або речення. Факультативною сполучуваністю він назвав своєрідну властивість слова мати або не мати біля себе відповідний поширювач; детермінований член, характеризується семантичною і граматичною самостійністю, не передбачає залежного слова, словосполучення чи речення. Факультативний конкретизатор вносить елементи додаткової інформації, доповнює, конкретизує значеннєвий план граматично панівного конституента, його функціонування мотивоване змістовими потребами повідомлення [157: 9, 20 – 21].

І.І.Овчиннікова обов'язкову, облігаторну, валентність визначила як наявність у складі синтаксичної конструкції таких конститутивних елементів, які належать до структурного мінімуму речення і без реалізації яких воно стає аграматичним. Факультативні ж валентності залишаються за межами структурного мінімуму речення, що не впливає на граматичність конструкції. Вона запропонувала розмежовувати ці два типи валентності дієслова за такими критеріями: 1) згортання синтаксичної конструкції до меж структурного мінімуму; 2) опущення (вилучення) члена структурного мінімуму, що являє собою результат реалізації валентності, яка перевіряється [131: 112].

В.А.Тимкова, крім згаданих видів валентності, виділила ще два варіанти репрезентації факультативної валентності предикатів якості. Перший можемо спостерігати у заповненні мінімальної, комунікативно необхідної, кількості відкритих валентними властивостями предиката позицій, другий – у відкритті додаткових позицій у валентності предиката для уточнення, конкретизації його значення. Подальша семантична деталізація предиката досягається здебільшого відкриттям однієї, зрідка двох факультативних позицій [164: 76].

Отже, під облігаторним субстанціальним компонентом ми розуміємо компонент, зумовлений семантико-синтаксичною валентністю предиката, який має лексичне вираження на формально-

граматичному рівні речення і через відсутність якого синтаксична конструкція втрачає граматичну й семантичну завершеність.

Факультативний субстанціальний компонент також детермінований семантико-синтаксичною валентністю предиката, але у зв'язку з комунікативними настановами він має нульове лексичне вираження на формально-граматичному рівні речення. Відповідно до вимог спілкування субстанціальні компоненти із власне-предметним значенням можуть мати як статус облігаторних, так і факультативних.

Семантико-синтаксичну структуру речень першого типу формує предикат руху, який зумовлює в лівобічній позиції суб'єктну синтаксему на позначення активного виконавця руху і локативні синтаксеми, що вказують на вихідний і кінцевий пункти руху, та інструментальну синтаксему із семантикою засобу руху в правобічній позиції. Із трьох правобічних валентних позицій дієслів у мовленні залежно від комунікативної потреби актуалізується й набуває облігаторності одна або дві валентності, інші стають факультативними. Унаслідок цього утворюються шість комбінацій облігаторних і факультативних правобічних синтаксем у межах семантико-синтаксичної структури речень цього типу.

У першому різновиді облігаторною виступає інструментальна синтаксема на позначення засобу руху, а факультативними – локативні синтаксеми, що встановлюють вихідний і кінцевий пункти руху: *Друзі попливли пароплавом; Хлопець їде велосипедом.*

Другий представлений облігаторною інструментальною та локативною синтаксемою, що вказує на вихідний пункт руху, і факультативною локативною синтаксемою на означення кінцевого пункту руху: *Брати виїжджають з міста машиною; Дівчина летить з Полтави літаком.*

Дві облігаторні синтаксеми – локативна із значенням кінцевого пункту руху та інструментальна – й факультативна локативна синтаксема, що визначає вихідний пункт руху, характерні для третього різновиду:

Спортсмени приїхали на стадіон автобусом; Делегація прибуває до Одеси поїздом.

Четвертий різновид утворюють облігаторні локативні синтаксеми із значеннями вихідного й кінцевого пунктів руху та факультативна інструментальна синтаксема: *Туристи рушили зі Львова до Криму; Команда вилетіла з Києва до Парижа.*

П'ятий різновид містить облігаторну локативну синтаксеми, що визначає вихідний пункт руху, та факультативні локативну синтаксеми із семантикою кінцевого пункту руху й інструментальну синтаксеми: *Бабуся приїде зі Львова; Гості припливли з Севастополя.*

Для шостого різновиду характерна облігаторна локативна синтаксема, що вказує на кінцевий пункт руху, й факультативні локативна синтаксема на позначення вихідного пункту руху та інструментальна синтаксема: *Вони гайнули до річки; Туристи припливають до Києва.*

Факультативні синтаксеми передбачені дієслівною семантикою, але вони не мають лексичного вираження в структурі речення, оскільки не є комунікативно значущими. Облігаторний чи факультативний статус локативних синтаксем у структурі речення зумовлений також особливістю локативного значення дієслівного префікса. Облігаторний/факультативний статус інструментальної синтаксеми із значенням засобу руху залежить тільки від комунікативної доцільності, необхідності цієї синтаксеми в структурі речення.

Якщо ж усі правобічні валентні позиції дієслова в реченні лексично не виражені, тобто є факультативними, то акцентують на процесуальному характері руху, його результативності: *Вони доїхали; Ми полетіли; Мати приїхала.* З цього приводу Н.М.Арват зазначила, що обмеження двочленним мінімальним складом конструкції можливе лише тоді, коли предикат виражає найзагальніші ознаки суб'єкта, але як тільки виникає потреба в деталізації, конкретизації, з'являється необхідність вживання інших структурних складників [10: 29].

У семантико-синтаксичній структурі речень другого типу, що складається з лівобічної суб'єктної синтаксеми і правобічних локативних синтаксем, що визначають вихідний, кінцевий пункти руху та шлях руху, лексичне вираження цих трьох правобічних валентних позицій дієслова є комунікативно зумовленим, тобто в мовленні зреалізованими бувають дві або одна локативні синтаксеми, відповідно одна або дві стають необов'язковими. У межах цього типу семантико-синтаксичної структури речення так само можливі шість різновидів комбінацій облігаторних і факультативних синтаксем.

Для першого різновиду характерними є облігаторні локативні синтаксеми із значеннями вихідного й кінцевого пунктів руху, факультативною виступає локативна синтаксема на позначення шляху руху: *Діти побігли з двору до річки; Жінка зійшла з сьомого поверху на третій.*

Облігаторні локативні синтаксеми, що встановлюють кінцевий пункт руху й шлях руху, та факультативна локативна синтаксема із значенням вихідного пункту руху становлять другий різновид: *Бабуся ходила до міста через поле; Хлопчики збігли на пагорб стежкою.*

Третій різновид представлений облігаторними локативними синтаксемами зі значеннями вихідного пункту руху й шляху руху та факультативною локативною синтаксемою на означення кінцевого пункту руху: *Брати гайнули з кімнати через вікно; Дівчина вибігла з будинку сходами.*

Четвертий різновид містить облігаторну локативну синтаксему із значенням вихідного пункту руху й факультативні локативні синтаксеми, що вказують на кінцевий пункт руху та шлях руху: *Альпіністи спустилися з гори; Батько вийде з кімнати.*

Облігаторність локативної синтаксеми із значенням кінцевого пункту руху та факультативність локативних синтаксем, що встановлюють вихідний пункт руху й шлях руху, вирізняє п'ятий різновид: *Директор увійшов до кабінету; Вони вибігають у поле.*

Для шостого різновиду облігаторною є локативна синтаксема зі значенням шляху руху і факультативними локативні синтаксеми, що вказують на вихідний і кінцевий пункти руху: *Чоловік ішов полем; Студенти ходили парком; Вони вискочили сходами.*

Облігаторність і факультативність правобічних субстанціальних синтаксем з локативним значенням залежить переважно від комунікативних настанов і лише частково – від словотвірних характеристик предиката-дієслова, зокрема від специфіки локативного значення префікса. Тут спостерігаємо такі ж закономірності лексичного вираження відповідних локативних синтаксем, як і в структурі речень першого типу.

Незаповнення трьох правобічних позицій дієслова відповідними локативними синтаксемами сприяє актуалізації значення процесуальності предиката руху, робить семантично акцентованим і комунікативно важливим рух суб'єкта: *Дівчина іде; Дитина біжить.*

Семантико-синтаксичну структуру речень третього типу формує дієслово зі значенням переміщення, яке вимагає лівобічної суб'єктної синтаксеми, трьох правобічних – об'єктної та двох локативних синтаксем із значеннями вихідного й кінцевого пунктів переміщення. Об'єктна синтаксема є облігаторною в семантико-синтаксичній структурі речення, оскільки дієслово позначає дії суб'єкта, спрямовані на переміщення об'єкта в просторі, зміну його локативних характеристик. Факультативними виступають локативні синтаксеми зі значеннями вихідного й кінцевого пунктів переміщення, лексичне вираження яких залежить від мети комунікації і лише частково – від локативного значення дієслівного префікса. Для цього типу семантико-синтаксичної структури характерні два різновиди комбінацій облігаторних і факультативних компонентів.

Перший різновид представлений облігаторними об'єктною та локативною синтаксемою на позначення вихідного пункту переміщення й факультативною локативною синтаксемою, що вказує на кінцевий пункт

переміщення: *Робітники поштовхали машину з подвір'я; Батько відсунув крісло від вікна.*

Облігаторні об'єктна й локативна синтаксема з семантикою кінцевого пункту переміщення та факультативна локативна синтаксема на позначення вихідного пункту переміщення становлять другий різновид: *Мати перевісила одяг до шафи; Він погнав овець до кошари.*

Якщо лексично невираженими в мовленні є обидві локативні синтаксеми, то комунікативно акцентованими є дії суб'єкта щодо переміщення об'єкта в просторі: *Чоловік відсунув шафу; Вона переклала папери.*

Отже, залежно від повного якісного складу субстанціальних компонентів, породженого чотиривалентним дієслівним предикатом руху, переміщення, потенційно може бути сформовано три типи семантико-синтаксичної структури речення. Характерною особливістю правобічних валентностей предикатів руху, переміщення є вибірковість їхньої реалізації, що залежить від комунікативної потреби та наявності словотворчого префікса в структурі дієслова. Із трьох потенційних валентностей лексичного вираження можуть потребувати здебільшого одна-дві, які набувають статусу облігаторних, інші стають факультативними. Комбінації облігаторних і факультативних субстанціальних синтаксем у комунікативних ситуаціях бувають досить різноманітними, що спричинило виділення в межах першого та другого типів семантико-синтаксичної структури ще по шість різновидів, а третього – двох.

2.5. Співвідношення семантичної і формально-граматичної структур в елементарному двоскладному реченні

Структура речення формується взаємодією двох планів, в одному з яких відображається зв'язок речення з об'єктивною дійсністю, в іншому – його зв'язок з процесом мислення. Акт мислення є двочленним, тобто певному суб'єктові властива певна предикативна ознака. Суб'єкту й предикату судження в структурі речення відповідають два його організаційних центри, що позначають носія предикативної ознаки та саму предикативну ознаку. Отже, двоскладність, двокомпонентність, є невід'ємною ознакою речення, оскільки воно служить вираженням акту мислення [80: 24; 111: 27].

У семантично елементарному реченні предикат своєю валентністю передбачає кількісний і якісний склад непередикатних семантем, яким на семантико-синтаксичному рівні відповідають субстанціальні синтаксеми, що на формально-граматичному представлені характерними для них членами речення, тобто семантично елементарному реченню властиве однозначне співвідношення між компонентами власне-семантичного, семантико-синтаксичного та формально-граматичного ярусів. А.П.Загнітко зазначив, що семантична структура речення ґрунтується на семних компонентах дієслова – валентних гніздах. Формально-граматична структура співвіднесена з цими валентними гніздами і має певні особливості, з-поміж яких суттєвими є структурні зв'язки морфологічних форм [74: 92].

Реалізація власне-семантичної структури одиницями формально-граматичного рівня, що є компонентами простого двоскладного речення, відбувається через посередництво семантико-синтаксичної структури, причому “можливості різної семантико-синтаксичної і формально-граматичної інтерпретації власне-семантичної структури в елементарному двоскладному реченні обмежені [53: 155]. Це зумовлено особливістю елементарної синтаксичної конструкції: вона складається з компонентів однієї валентної рамки предиката, в якій непередикатними компонентами є власне-іменники. Вони ґрунтуються на реальній предметності позначуваних ними об'єктів, тобто їм притаманна диференційна семантична ознака

“предметність”, яка є діаметрально протилежною граматичній предметності, невластивості-предметності, коли предикатна ознака, властивість або відношення оформлені відповідними іменниками-дериватами як граматичним підкласом іменників [42: 45 – 47]. Репрезентація трьох зазначених типів семантико-синтаксичної структури, породженої чотиривалентним предикатом руху, переміщення, елементарним двоскладним реченням передбачає, що суб’єкт дії представлений називним підмета, предикат – дієвідмінюваним присудком, з яким формою керування пов’язані три приприсудкових другорядних члени речення. Вони корелюють з правобічними субстанціальними синтаксемами: двома локативними на позначення вихідного й кінцевого пунктів руху та інструментальною з функцією засобу руху (перший тип структури); трьома локативними, що вказують відповідно на вихідний, кінцевий пункти руху та шлях руху (другий тип); об’єктною та двома локативними, які характеризують вихідний і кінцевий пункти переміщення (третій тип). Ієрархія значень правобічних субстанціальних компонентів у валентності предиката визначає силу керування: сильне, напівслабке і слабке. Однак унаслідок перетворень на семантико-синтаксичному рівні виникають компоненти із синкретичним значенням, зумовлені переміщенням субстанціальної синтаксеми з однієї позиції в іншу і набуттям нею у зв’язку з цим нового семантичного значення. У двоскладному реченні спостерігаємо зміну синтаксичних зв’язків і синтаксичних залежностей, що свідчить про порушення симетричної між’ярусної кореляції. Н.М.Арват зазначила, що питання співвідношення граматичної і семантичної структури речення, їх асиметричності є, власне, питанням граматичного вираження семантичних компонентів, що складають семантичну структуру речення [11: 40]. Н.В.Гуйванюк указала на те, що “на формально-граматичному рівні для інтерверсивних (транспозиційних – О.К.) співвідношень характерна міжпозиційна (різнопозиційна) функціональна еквівалентність членів речення всередині його структурної схеми... інтерверсивні співвідношення виходять за межі синтаксичної синонімії, у традиційному її тлумаченні,

оскільки охоплюють співвідношення компонентів з різним граматичним значенням” [59: 20]. Інформативна вагомість окремих компонентів, на її думку, спричинює їхнє переміщення з однієї синтаксичної позиції в іншу, що зумовлює видозміну ієрархії інформативно-референційної структури висловлення [там само: 21].

У семантико-синтаксичній структурі, сформованій чотиривалентним предикатом руху, відбувається переміщення інструментальної синтаксеми із значенням засобу руху або локативної синтаксеми, що вказує на шлях руху, в позицію суб’єкта дії, який зазнає редукції. Унаслідок цього виникає компонент з синкретичним значенням інструментального суб’єкта або локативного суб’єкта. Двоїстість семантичної якості синкретичного компонента утворюється у процесі взаємодії семантики форми і лексичної семантики наповнювача форми, яка характеризується різноспрямованістю обох семантик. На семантико-синтаксичному рівні транспозицію відмінкових форм (переміщення орудного інструментального або локативного в позицію називного суб’єктного) І.Р.Вихованець кваліфікував як явище семантико-синтаксичної конденсації. Предикат, визначаючи кількісні та якісні характеристики субстанціальних компонентів, у разі редукції одного з них зберігає семантику базової конструкції через нашарування семантик двох компонентів в одному трансформованому компоненті. Лексичні заміщення, що відбуваються під час трансформації відмінків, тобто коли в суб’єктну позицію називного потрапляє компонент відмінної від попереднього якості, характерні власне-іменникам [38: 171]. Г.Г.Рогачова, досліджуючи особливості інструментальної синтаксеми, указала на те, що засіб, на відміну від знаряддя, діє більш самостійно, тому найменування засобів нерідко можуть посідати позицію суб’єкта дії [145: 6].

У структурі базового речення прислівний другорядний член, поєднаний із присудком слабким керуванням, що ґрунтується на інструментальній синтаксемі зі значенням засобу руху, або приприсудковий другорядний член, що пов’язаний із присудком напівслабким керуванням, який співвідноситься

з локативною синтаксею, що характеризує шлях руху, внаслідок трансформацій переходить у похідному реченні в позицію підмета. Він репрезентантує синкретичний компонент. Змінюється також і кількість приприсудкових другорядних членів, що корелюють з правобічними субстанціальними синтаксемами. У структурі похідної конструкції їх два. Ними є придієслівні другорядні члени, що співвідносяться з локативними синтаксемами на позначення вихідного та кінцевого пунктів руху і поєднуються з присудком напівсильним керуванням. Вони виступають щодо нього в правобічній позиції, оскільки виражають правобічні іменникові компоненти, і залежно від комунікативної актуальності, яка впливає на облігаторний або факультативний статус відповідних синтаксем, лексичне представлення згаданих другорядних членів у структурі двоскладного речення відзначається вибірковістю, напр.: *Вони виїхали зі складу до фабрики машиною* → *Машина виїхала зі складу до фабрики*; *Спортсмени прибувають з Херсона до Одеси поїздом* → *Поїзд прибуває з Херсона до Одеси*; *Хлопці біжать до лісу стежкою* → *Стежка біжить до лісу*. Функціонування локативної синтаксеми на позначення шляху руху в позиції суб'єкта дії є нехарактерним для сучасної української літературної мови. Це зумовлено лексико-семантичною природою предиката руху, який передбачає, що виконавцем дії є істота, і набуття компонентом з локативним значенням її функцій не завжди є доречним і виправданим з погляду мовних закономірностей.

Власне-семантична структура, сформована чотиривалентним предикатом переміщення, також зазнає змін на семантико-синтаксичному рівні. Переміщення називного суб'єкта дії в позицію орудного суб'єкта дії сприяє перетворенню двоскладної конструкції активного типу в пасивну. Ж.Вейренк зазначав, що “конструкції, які містять орудний агенса, являють собою пасивну трансформацію активного звороту” [34: 130]. Р.Якобсон вважав, що форми пасиву сигналізують про те, що дію виконує не суб'єкт:

вона переходить на нього ззовні [181: 213]. Це спричинює зміну предиката дії на предикат результативного стану й транспозицію об'єктної синтаксеми в позицію суб'єктної. Суб'єктна синтаксема зазнає часткової нейтралізації, оскільки називний суб'єкта дії переходить у позицію орудного суб'єкта дії, напр.: *Дівчина переставила квіти з підвіконня на підлогу* → *Квіти переставлені (дівчиною) з підвіконня на підлогу*; *Хлопці поштовхали мотоцикл зі шляху на узбіччя* → *Мотоцикл поштовханий (хлопцями) зі шляху на узбіччя*. Перетворення активної конструкції в пасивну має такий вигляд: називний суб'єкта дії + предикат дії + об'єкт дії → називний об'єктного суб'єкта + предикат результативного стану + орудний суб'єкта дії [41: 113].

У розв'язанні питання про те, у якому структурному елементі речення представлений семантичний суб'єкт, а в якому – семантичний об'єкт, визначальним фактором, на думку О.В.Бондарка, є відображення в його семантиці об'єктивної дійсності: хто в позалінгвістичній ситуації виконує ці дії і що є тим об'єктом, на який вони поширюються [28: 19].

З формально-граматичного погляду пасивна конструкція залишається двоскладним реченням, але, на відміну від вихідної, базової, двоскладної активної, в ній порушено співвідношення між семантико-синтаксичними функціями суб'єкта і об'єкта дії та формами їхнього вираження, оскільки в позиції підмета виступає називний об'єкта дії, а в позиції приприсудкового другорядного члена речення – орудний суб'єкта дії, що свідчить про її похідний характер [53: 70 – 71], пор.: *Вони переставили крісло від ліжка до столу* і *Крісло переставлене ними від ліжка до столу*.

Видозмінюються і синтаксичні зв'язки у двоскладному реченні: сильнокерований приприсудковий другорядний член, що представляє об'єктну синтаксему вихідної конструкції, в похідній функціонує в позиції підмета як виразник синкретичного компонента із значенням об'єктного суб'єкта, а суб'єкт дії з позиції

підмета перемістився в позицію приприсудкового другорядного члена, пов'язаного з головним слабким керуванням.

Отже, власне-семантична структура, зумовлена чотиривалентним предикатом руху, переміщення, має формально-граматичне представлення через посередництво семантико-синтаксичного рівня. Між'ярусній кореляції семантичного і формально-граматичного ярусів елементарного двоскладного речення притаманна як симетрія, так і асиметрія. Симетричні співвідношення відрізняє однозначний функціональний зв'язок між структурними елементами. Асиметрія ж характеризується порушенням такого міжрівневого зв'язку. У двоскладному реченні, сформованому предикатом руху, вона виражена компонентами з синкретичним значенням інструментального суб'єкта та локативного суб'єкта, які представлені на формально-граматичному рівні підметом. Асиметрію між'ярусних співвідношень у реченні, породженому предикатом переміщення, репрезентує пасивна двоскладна конструкція, підмет якої корелює з об'єктним суб'єктом, приприсудковий другорядний член, поєднаний з головним формою слабого керування, ґрунтується на інструментальному суб'єкті, а присудок представляє предикат результативного стану.

2.6. Між'ярусна кореляція в структурі односкладних речень

Семантично елементарне речення є двокомпонентним, оскільки складається з предиката й суб'єкта. З логічного погляду предикат завжди передбачає хоч би один субстанціальний компонент із значенням діяча або носія стану, щодо якого щось стверджується чи заперечується. Він може бути настільки неозначеним або так однозначно пов'язуватися з предикатом, що його наявність у формально-граматичній структурі речення набуває невербалізованого характеру, тобто має нульове вираження [43: 50 – 51]. На думку Е.Бенвеніста, визначальною ознакою речення є предикативність, і тому кількість знаків, що входять до його складу, не має значення, бо досить одного, який би представляв предикативність. Він указував на необов'язковість суб'єкта (підмета) при предикаті, тому що останній є самостійним членом речення, що виявляється в детермінуванні ним суб'єкта [25: 138]. О.О.Шахматов наголошував, що односкладне речення відповідає комунікації, в якій поєднано уявлення про суб'єкт і предикат, тобто головний член односкладного речення самостійно репрезентує таке поєднання [175: 49 – 50].

Семантично елементарному двоскладному реченню властива симетрія співвідношень власне-семантичної, семантико-синтаксичної та формально-граматичної структури. На семантико-синтаксичному рівні власне-семантична структура може зазнавати різних змін, що й спричинює поділ синтаксичних конструкцій на формально-граматичні односкладні та двоскладні речення. О.О.Потебня зазначав, що “в поняття про дієслово неодмінно входить стосунок до особи, якою б не була ця остання: відомою чи ні, справжньою чи фіктивною” [141: 91]. Д.М.Шмельов вважав, що “хоч багато з подібних речень за традицією

відносять до односкладних, їх двокомпонентність, якщо відмовитися від уявлення про підметово-присудкову двоскладність, у цілому, не може викликати сумніву” [179: 146]. О.С.Мельничук указував на історичну спільність односкладних і двоскладних речень: “...односкладні речення є спеціальною формальною категорією, яка з’явилася одночасно з категорією двоскладних речень у результаті розвитку і формальної диференціації первісних граматично не оформлених речень” [121: 144].

А.П.Загнітко наголошував, що компоненти семантичної структури речення корелюють із членами речення як репрезентантами його формально-граматичної будови, що дає підстави стверджувати, наприклад, що агент найчастіше реалізується в позиції підмета. Цей вияв він розглядав як первинний для певної національної мови, оскільки в ньому відображена модель сприйняття об’єктивної дійсності і її мовна інтерпретація. Вторинний вияв засвідчує некорелятивність семантичної структури речення і його формально-синтаксичної організації [74: 274]. О.В.Болюх зазначила, що власне-семантична структура речення передає логічну будову думки. Семантико-синтаксична представляє її реалізацію в конкретній мові відповідно до специфіки і можливостей, тобто саме на цьому рівні двоскладна, двокомпонентна, суб’єктно-предикатна структура трансформується в однокомпонентну, відбувається пристосування змісту до форми, власне-семантичної структури до формально-граматичної [27: 3 – 4].

О.С.Мельничук вважав, що однією з істотних особливостей синтаксичної структури дієслівних односкладних речень є те, що властиве дієслову синтаксичне значення особи в таких реченнях набуває зовсім іншого характеру, ніж у двоскладних. Оскільки у двоскладних дієслівних реченнях значення особи є одним із виявів синтаксичного зв’язку присудка з підметом, тобто виступає внутрішньосинтаксичним. Але значення особи зберігається в дієслівній формі й тоді, коли дієслово становить головний член

односкладного речення і, отже, не може пов'язуватися ні з яким іншим словом у реченні як присудок із підметом. Особова форма дієслова вказує на його зв'язок із позамовним (визначеним чи невизначеним) суб'єктом, виразник якого не входить до складу речення і з яким через форму дієслівного головного члена співвідноситься зміст усього односкладного речення. Отже, особове значення дієслова в односкладному реченні набуває зовнішньосинтаксичного характеру і може бути названим зовнішньопредикативним [121: 145 – 146].

Особливістю формально-граматичної структури односкладних речень є наявність тільки одного головного члена, що поєднує властивості підмета й присудка. Предикативний зв'язок у структурі зазначених речень представлений у згорненому вигляді, на що вказують специфічне морфологічне оформлення головного члена та послідовне вираження ним синтаксичного часу й способу. У своїх внутрішніх межах односкладні речення розрізняються синтаксично та морфологічною якістю головного структурного компонента [37: 72].

Відомі різні підходи до класифікації односкладних речень. А.П.Грищенко за морфологічними характеристиками головного члена виділив дієслівні, які диференціював на означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові та інфінітивні, іменні, що розмежував на вокативні й номінативні, і прислівникові односкладні речення [166: 292 – 297]. І.Р.Вихованець виокремив іменникові, прислівникові, дієслівні та інфінітивні односкладні речення. Він витлумачив означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові речення як двоскладні речення з нульовим підметом, якому на семантико-синтаксичному рівні відповідає суб'єктна синтаксема, зумовлена валентністю предиката, і яка потенційно може функціонувати у формі називного відмінка [38: 72

– 76; 37: 94 – 100]. В.А.Городецька, виділивши в українській мові шість класів односкладних речень (прислівниковий, дієвідмінюваний, партиципний, інфінітивний, номінативний і прономінативний), віднесла односкладні речення з головним членом, вираженим модальними словами або їхньою сполукою з інфінітивом, до прислівникових. З односкладних речень, головний член яких виражений предикативною формою на **-но**, **-то**, вона сформувала окремий клас, який назвала партиципним [55: 8 – 10, 14].

Узагальнено-особові й неозначено-особові речення кваліфікують також і як одночленні відносно-безособові, оскільки значення особи в них неконкретизоване. Вона виступає або узагальнено, або є зовсім невідомою чи не відіграє для адресата суттєвої ролі й у повідомленні зайва [68: 212; 100: 68]. На думку І.І.Слинька, означено-особові й узагальнено-особові речення є проміжними утвореннями між односкладними та двоскладними конструкціями [152: 24].

Отже, формально-граматичними репрезентантами семантико-синтаксичної структури, зумовленої чотиривалентним предикатом руху, переміщення, є односкладні означено-особові, неозначено-особові, інфінітивні й безособові речення з предикативними формами на **-но**, **-то**. Специфіка узагальнено-особових речень полягає в узагальненому, всеохопному характері виконавця дії, але оскільки предикат вимагає чотири залежних субстанціальних компоненти, які спричинюють певну конкретизацію суб'єкта дії, то цей тип односкладних речень не породжують чотиривалентні предикати руху, переміщення.

Як було вище зазначено, між'ярусна кореляція в структурі простого елементарного речення є симетричною й асиметричною. Односкладні речення характеризує асиметричне співвідношенням

компонентів семантико-синтаксичного й формально-граматичного рівнів, причому воно пов'язане зі змінами суб'єктної і частково предикатної синтаксем, що уможливило виділення трьох типів асиметричної міжрівневої кореляції в структурі односкладних речень із чотиривалентними предикатами руху, переміщення.

Перший тип представляють інфінітивні речення, особливістю яких є те, що вони констатують вияв події, а не відтворюють її динаміку [74: 199]. Головний член інфінітивного речення, виражений незалежним інфінітивом, означає можливу, необхідну чи неминучу дію [68: 213]. В.М.Русанівський наголосив, що логічний суб'єкт, тобто реальний діяч, не завжди співвідноситься з діячем, представленим граматично, тобто з підметом. Існує два види кореляцій, які репрезентують таке співвідношення: перший характеризується їхньою відповідністю, другому вона не властива. Нетотожність реального діяча граматичному підметові слугує засобом акцентування на об'єкті [166: 104 – 105].

Переміщення називного суб'єкта дії в позицію давального спричинює перетворення двоскладного речення в односкладне з головним членом у формі інфінітива або конструкції інфінітива з предикативним словом модальної семантики на зразок **варто, слід, необхідно, можна** тощо чи фазовим дієсловом. Унаслідок цього предикат дії змінюється на предикат стану, якому підпорядковується суб'єкт стану, виражений давальним відмінком, для якого ця функція є вторинною. О.О.Шахматов зазначав, що "додаток у давальному відмінку викликає уявлення про суб'єкт, який зазнає дії предиката" [175: 95]. Він перебуває в синонімічних відношеннях із називним суб'єкта дії, вказуючи на семантичний відтінок підпорядкованості особи відповідному стану. Заперечність дієслова у вихідному двоскладному реченні створює передумови для остаточного морфологічного закріплення значення стану в

дієслівному головному члені односкладного речення [38: 116]. На думку дослідників, давальний відмінок суб'єкта стану, що ґрунтується на називному суб'єкта дії, передає цю семантико-синтаксичну функцію з ознакою меншої активності [53: 73; 41: 114; 112: 171 – 197]. Напр.: *Вони йдуть з села до річки через поле* → *Їм іти з села до річки через поле*; *Їм можна іти з села до річки через поле*.

Головний член інфінітивного речення не має морфологічних засобів, які б сигналізували про особу діяча, тому єдиною вказівкою на неї є давальний відмінок суб'єкта стану. Транспозицію називного суб'єкта дії в периферійну позицію давального суб'єкта стану слід кваліфікувати як часткову нейтралізацію суб'єктної синтаксеми, оскільки при цьому редукується лише формально-синтаксична позиція підмета, а не семантико-синтаксична функція суб'єкта взагалі [53: 76], напр: *Вони не прилетять з Канади до Франції літаком* → *Їм не прилетіти з Канади до Франції літаком*; *Спортсмени йдуть від спортклубу на стадіон велосипедами* → *Спортсменам їхати від спортклубу на стадіон велосипедами*.

Предикативні слова модальної семантики на зразок **варто**, **слід**, **потрібно**, **необхідно**, **бажано** та ін. створюють модальність вимушеності, ймовірності або бажаності в інфінітивному предикаті стану, який є похідним від предиката дії двоскладної конструкції, що внаслідок переміщення називного суб'єкта дії в позицію давального суб'єкта стану й уведення зазначених структурних компонентів трансформувалася в односкладне речення. Такі предикативні слова перетворюють предикати дії на предикати стану – потенційної, ймовірної дії [41: 115], напр.: *Діти біжать від будинку до школи вулицею* → *Дітям потрібно бігти від будинку до школи вулицею*; *Художник переклав пензлі з коробки на стіл* → *Художникові бажано перекласти пензлі з коробки на стіл*. Фазові дієслова

починати, продовжувати, закінчувати тощо функціонують у структурі речення здебільшого з цими компонентами, позначаючи фазові моменти тривання стану, напр.: *Діти йдуть з корпусу до моря доріжкою* → *Дітям можна починати йти від корпусу до моря доріжкою*.

У формально-граматичній структурі розглядуваних інфінітивних речень з головним членом формою напівсильного керування поєднаний прислівний другорядний член, що ґрунтується на субстанціальній синтаксемі з синкретичним значенням адресатного суб'єкта стану. Він посідає щодо нього лівобічну позицію. В правобічній перебувають три прислівних керованих другорядних члени, що виражають залежно від типу семантико-синтаксичної структури локативні, інструментальну та об'єктну синтаксеми.

В інфінітивних реченнях з предикатами руху, переміщення спостерігаємо ще один різновид асиметрії між'ярусних співвідношень. У семантико-синтаксичній структурі базового двоскладного речення суб'єкт дії на першому етапі трансформації переходить в інфінітивному реченні в позицію адресатного суб'єкта стану, який унаслідок кількісної модифікації на другому етапі редукується, що й спричинює його відсутність у формально-граматичній структурі речення. Предикат при цьому не змінює своєї якості. Напр.: *Він перекладає книжки зі столу до шафи* → *Йому перекладати книжки зі столу до шафи* → *Перекладати книжки зі столу до шафи*; *Курсанти прибігли зі спортзалу до аудиторії коридором* → *Курсантам прибігти зі спортзалу до аудиторії коридором* → *Прибігти зі спортзалу до аудиторії коридором*.

У формально-граматичній структурі такого інфінітивного речення з головним членом формою керування пов'язані три прислівних другорядних члени, що посідають правобічне положення

і співвідносяться з правобічними субстанціальними синтаксемами – двома локативними на позначення вихідного й кінцевого пунктів руху та інструментальною (для першого типу семантико-синтаксичної структури); трьома локативними з функціями вихідного, кінцевого пунктів руху та шляху руху (для другого типу) й об'єктною та двома локативними, що встановлюють вихідний і кінцевий пункти переміщення (для третього типу), напр.: *Прилетіти з Донецька до Львова літаком; Ходити від дерева до дерева по саду; Переставити стільця від столу до піаніно.*

Односкладні означено-особові й неозначено-особові речення репрезентують другий тип асиметричної між'ярусної кореляції. Вони з формально-граматичного погляду зумовлені згортанням суб'єкта дії на семантико-синтаксичному рівні. Означено-особові речення семантично не відрізняються від двоскладних, оскільки їхній головний член морфологічними категоріями особи та числа вказує на особу діяча, яка в структурі співвідносного двоскладного речення може бути виражена особовими займенниками **я**, **ми**, що дає підстави говорити про означеність виконавця дії, пор.: *Попливли від берега на острів на плотах і Ми попливли від берега на острів на плотах; Іду з лікарні до школи бруківкою і Я іду з лікарні до школи бруківкою; Переставила годинник з вікна на стіл і Я переставила годинник з вікна на стіл.* Неозначено-особові речення є семантичними відповідниками двоскладних речень, виконавець дії яких представлений переважно займенниками на зразок **хтось**, **дехто** та под. Неозначеність діяча в зазначених односкладних реченнях передає дієслово у формі 3-ої особи множини теперішнього й майбутнього часу або у формі минулого часу [53: 68 – 69; 149: 749], пор.: *Поїхали від будинку до магазину на велосипедах і Хтось поїхав від будинку до магазину на велосипеді; Відсунули парту від дошки до стіни і Дехто відсунув парту від дошки до стіни.*

О.І.Москальська зазначила, що безсуб'єктність речень не робить їх справді безсуб'єктними, оскільки діяч-агенс наявний у них імпліцитно завжди, а іноді він ще може бути й названим [126: 87], тоді односкладна конструкція перетворюється на двоскладну. Г.О.Золотова вважала, що означено-особовість і неозначено-особовість є способами представлення суб'єкта, варіантами особового суб'єкта. Неназваність суб'єкта дії, який корелює з іншими формами його вираження, на її думку, надає реченням тих же варіативно-суб'єктних значень, що й у двоскладному реченні [81: 38 – 39].

На семантико-синтаксичному рівні суб'єкт дії двоскладних речень, що є базовими для розглянутих типів односкладних, зазнав кількісної модифікації, унаслідок якої почав виступати як означений або неозначений. Модифікована синтаксема суб'єкта дії редукується, що спричинює її невербалізоване вираження у формально-граматичній структурі речення. Водночас предикат дії та інші субстанціальні синтаксеми не зазнають змін. Тому основу власне-семантичної структури речень, що відповідають двом згаданим типам односкладних речень, становлять предикат дії як конститутивний компонент структури і діяч, якому на семантико-синтаксичному рівні відповідає суб'єктна синтаксема, що відіграє важливу роль у процесі трансформацій даного типу [53: 68 – 70]. На формально-граматичному рівні у структурі речення предикат представлений особовою формою дієслова, з яким формою керування поєднані три прислівних другорядних члени, що співвідносяться з правобічними субстанціальними синтаксемами, напр.: *Побрели з села до лісу через поле; Полетіли з Києва до Донецька літаком.*

Асиметричні співвідношення третього типу властиві лише безособовим реченням, головний член яких виражений

предикативними формами на **-но, -то**. Вони сформовані на основі семантико-синтаксичної структури двоскладних речень з чотиривалентним предикатом переміщення, який вимагає облігаторної об'єктної синтаксеми на позначення предмета, що зазнає змін локативних характеристик через дію зовнішньої сили. О.О.Потебня наголошував, що найхарактернішою особливістю українських форм на **-но, -то** є наявність знахідного відмінка [142: 339], який може розташовуватися як перед головним членом, так і після нього. У першому випадку він репрезентує об'єктний суб'єкт стану, оскільки перебуває в суб'єктній позиції, у другому – об'єкт стану.

У безособових реченнях з предикативними формами на **-но, -то** повідомляють про дію, здебільшого в її результаті, а не в процесі [75: 163]. Вони зумовлені перетворенням активної конструкції, представленої двоскладним реченням, у пасивну, формально-граматичним виразником якої на першому етапі трансформації є двоскладне речення, на другому – односкладне. Власне-семантична структура двоскладного речення містить предикат дії й зумовлені ним семантими діяча, об'єкта й двох локативів, що характеризують вихідний і кінцевий пункти переміщення. Оскільки локативні синтаксеми не зазнають змін під час дериваційного перетворення, то вони не внесені до схеми, яка має такий вигляд: “називний суб'єкта дії + предикат дії + об'єкт дії → називний об'єктного суб'єкта + предикат результативного стану + орудний суб'єкта дії” [41: 113], напр.: *Робітники пересунули шафу з кімнати в коридор* → *Шафа пересунута з кімнати в коридор робітниками* → *Шафу пересунуто з кімнати в коридор*; *Вони вкотили бочки з подвір'я в цех* → *Бочки вкочені з подвір'я в цех ними* → *Бочки вкочено з подвір'я в цех ними*. На другому етапі дериваційних перетворень субстанціальна синтаксема із значенням інструментального суб'єкта внаслідок

повної семантичної нейтралізації редукується. Її закріпленню сприяє зміна пасивного дієприкметника предикативною формою на **-но, -то**, у структурі якої відсутні граматичні показники особи. Специфіка предикативної форми на **-но, -то** унеможливорює її поєднання з називним відмінком, тому об'єкт набуває форми знахідного відмінка і може займати як лівобічну, так і правобічну позицію щодо головного члена безособового речення, з яким він поєднаний формою сильного керування.

Отже, власне-семантична структура, породжена чотиривалентними предикатами руху, переміщення, унаслідок змін на семантико-синтаксичному рівні односкладними формально-граматичними репрезентантами має означено-особові, неозначено-особові, інфінітивні й безособові речення з предикативними формами на **-но, -то**, причому останні зумовлені тільки предикатами переміщення. Односкладним реченням властива асиметрія між'ярусних співвідношень, що є трьох типів. Перший характерний для інфінітивних речень, другий – для означено-особових і неозначено-особових, третій – для безособових речень з предикативними формами на **-но, -то**. Ознакою першого типу між'ярусної асиметрії, його першого різновиду, є наявність адресатного суб'єкта, формально-граматичним виразником якого є прислівний другорядний член, поєднаний із головним напівсильним керуванням, і зміна предиката дії вихідного речення в похідному предикатом стану – потенційної дії, репрезентантом якого є інфінітив. У кількісному аспекті прислівних керованих другорядних членів є чотири. Другий різновид інфінітивних речень відзначається відсутністю давального суб'єкта стану, що спричинює зменшення кількості прислівних керованих другорядних членів на один. Нульове лексичне вираження суб'єкта дії у формально-граматичній структурі речення і те, що предикат дії не змінює своєї якості в

процесі трансформації двоскладних речень в односкладні означено-особові й неозначено-особові, властиве другому типу міжрівневої асиметрії. Особливістю третього є зміна предиката дії вихідної конструкції предикатом результативного стану в похідній, який виражений предикативною формою на **-но**, **-то**, і редукція суб'єкта дії, що зумовлює його нульове лексичне представлення.

2.7. Прислівні другорядні члени в структурі речень із чотиривалентними предикатами руху, переміщення

Семантично елементарне речення, формально-граматичним репрезентантом якого є елементарне просте речення, формують предикат і субстанціальні компоненти, що входять до його валентної рамки. Однак у мовленні здебільшого функціонують семантично ускладнені синтаксичні конструкції, особливістю яких є наявність компонентів, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю іншого предиката, що представляють у згорнутому вигляді інше семантично елементарне речення. Це слугує критерієм розмежування прислівних керованих другорядних членів і прислівних узгоджених та прилягаючих [38: 76 – 82]. Ознакою прислівного підпорядкування й підгрунтям для виділення зазначених другорядних членів речення є три форми підрядного зв'язку – керування, узгодження та прилягання. Керованими членами речення виступають компоненти, поєднані з присудком або головним членом односкладного речення формою керування і які здійснюють необхідний семантичний та формальний зв'язок, тобто виступають разом з предикативним ядром одиницями формально-синтаксичного рівня елементарного простого речення, опосередкованого валентністю предиката. Їхньою диференційною особливістю є детермінованість семантико-синтаксичною валентністю предиката. Прислівні узгоджені й прислівні прилягаючі другорядні члени не залежать від валентних особливостей предиката основного речення, а репрезентують іншу елементарну синтаксичну структуру в сконденсованому вигляді. Узгоджені

другорядні члени виражають тісний формальний зв'язок залежного й опорного компонентів і являють собою морфологізований вияв синтаксичного ускладнення субстанціальних компонентів вихідного речення. Прислівні компоненти, виділені на основі форми прилягання, представляють поєднання залежного й опорного структурних складників речення за принципом інформативно-змістового доповнення [38: 76 – 82].

А.П.Грищенко виділив два типи формально-граматичної структури речення. Особливістю першого, який він назвав структурно-доповнюючим, є наявність у власне-синтаксичній структурі компонентів, породжених валентністю предиката на основі передбачуваних граматичних зв'язків, які вимагають заповнення відповідних синтаксичних позицій: *Артисти приїхали з міста до села на автобусі*. Другий тип формально-граматичної структури, комунікативно-доповнюючий, відрізняється функціонуванням у складі речення компонентів, не передбачених валентними характеристиками предиката на основі непередбачуваних синтаксичних зв'язків: *Велика родина повернулася з лісу додому ввечері* [166: 288].

У граматичній системі мови розрізняють лівобічну й правобічну валентність предиката. Лівобічна позиція характерна для суб'єктної синтаксеми, корелятом якої на власне-синтаксичному рівні є підмет, поєднаний із присудком формою взаємозалежної координації. Правобічною валентністю визначаються субстанціальні об'єктна, адресатна, локативна та інструментальна синтаксеми, на яких ґрунтуються приприсудкові керовані другорядні члени речення. Відповідно виділяють сильне, напівсильне, напівслабке і слабке керування. Оскільки мова є динамічною системою, що репрезентує складну пропозицію простою синтаксичною конструкцією, то в лівобічній позиції присудка може функціонувати також керований другорядний член. Це зумовлено трансформаційними процесами, що відбуваються на семантико-синтаксичному рівні, унаслідок яких суб'єктна синтаксема із значенням діяча перетворюється на суб'єктну синтаксему із значенням стану. Тому лівобічні керовані другорядні члени речення

співвідносяться із суб'єктом стану – потенційної дії [38: 79 – 80]: *Курсанти прийшли з училища на стадіон через парк* → *Курсантам можна прийти з училища на стадіон через парк.*

У структурі елементарних двоскладних речень, породжених чотиривалентними дієсловами руху, переміщення, приприсудкових керованих другорядних членів може бути щонайбільше три, щонайменше – один. Це залежить від співвідношення цих членів речення з облігаторним чи факультативним семантико-синтаксичним компонентом. Чотиривалентний предикат руху, переміщення формує три типи семантико-синтаксичної структури, які на формально-граматичному рівні представлені двоскладними та односкладними реченнями: 1) суб'єктна синтаксема з функцією діяча + предикатна із значенням руху + дві локативних синтаксеми, що вказують на вихідний і кінцевий пункти руху + інструментальна синтаксема, яка позначає засіб руху; 2) суб'єктна синтаксема з функцією діяча + предикатна із значенням руху + три локативних синтаксеми, що характеризують вихідний, кінцевий пункти руху та шлях руху; 3) суб'єктна синтаксема з функцією діяча + предикат із значенням переміщення + об'єктна синтаксема + дві локативних на позначення вихідного й кінцевого пунктів переміщення.

Сила керування визначається залежно від ієрархії відповідної субстанціальної синтаксеми у валентній рамці предиката. Сильним керуванням поєднаний із присудком другорядний член, що співвідноситься з об'єктною синтаксемою, яка зумовлена валентністю предиката переміщення і має статус облігаторної, оскільки дієслово позначає зміну локативних характеристик об'єкта під впливом зовнішньої сили, якою виступає суб'єкт, тобто лексико-семантична природа предиката передбачає обов'язкове спрямування дії на предмет. Напр.: *Хлопець пересунув ліжко від шафи до стіни; Бабуся переставила чашку з полицки на стіл.* Морфологічним виразником зазначеного приприсудкового керованого другорядного члена є знахідний відмінок іменника.

Напівслабкий підрядний зв'язок відрізняє керований другорядний член, що співвідноситься з локативною синтаксею. Її семантична диференціація уможливорює виокремлення трьох різновидів: локативна синтаксема на позначення вихідного пункту руху, переміщення, кінцевого пункту руху, переміщення та шляху руху. Це дає підстави градувати силу керування компонента, що співвідноситься із згаданою синтаксею, зокрема виділити напівслабке керування першого, другого та третього рівня. Така градація втілюється на семантико-синтаксичному і відповідно на формально-граматичному рівнях синтаксичних конструкцій. Приприсудковий другорядний член речення, поєднаний із присудком напівслабким керуванням першого рівня, корелює з локативною синтаксею, що характеризує вихідний пункт руху, переміщення: *Хлопець відсунув стіл від вікна до стіни; Батько виїхав зі Львова до Трускавця машиною; Рибалки дісталися від острова до берега човном; Вони поштовхали автобус з дороги до гаража.* Її морфологічними репрезентантами виступають конструкції з прийменниками *від, з, з-за, з-поперед, з-поза, з-межи, з-посеред* + *Р. в.* тощо, проте домінантною є конструкція з прийменником *від, з* [38: 135 – 136].

На локативній синтаксемі із значенням кінцевого пункту руху, переміщення ґрунтується придієслівний керований другорядний член, пов'язаний із присудком напівслабким керуванням другого рівня: *Школярі переставили стіл від дверей до вікна; Аспірант переклав книжку з полиці на стіл; Хлопці доїхали від магазину до стадіону на велосипедах; Чоловік спустився з даху на землю по драбині; Онуки бігли з майданчика слідом за бабусяю вулицею.* Морфологічно він представлений такими прийменниково-відмінковими сполуками: 1) *до, всередину, наперед, у напрямі, у бік* + *Р. в.*; 2) *навстріч, вслід, навперейми* + *Д. в.*; 3) *в (у), за, на, перед* + *З. в.*; 4) *за, вслід за, слідом за* + *О. в.* тощо [там само].

Приприсудковий другорядний член речення, який виступає формально-граматичним репрезентантом локативної синтаксеми, що вказує на шлях

руху, поєднаний із присудком напівслабким керуванням третього рівня: *Колядники ходять від хати до хати вулицею; Дідусь іде з села до річки через поле.* Морфологічно він може бути виражений двома типами прийменниково-відмінкових конструкцій: 1) *крізь, між, через, понад, повз + З. в.; 2) мимо, вздовж + Р. в.* тощо [там само].

Слабке керування властиве другорядному члену, якому на семантико-синтаксичному рівні відповідає інструментальна синтаксема з функцією засобу руху: *Артисти прилетіли з Амстердама до Києва літаком; Діти плавали від берега до берега на плоті; Вони приїхали з Маріуполя до Запоріжжя автобусом.* Морфологічним виразником керованого другорядного члена з інструментальним значенням є орудний безприйменниковий або конструкція *на + М. в.* [38: 135 – 136].

У структурі односкладного речення, на відміну від двоскладного, може бути чотири керованих другорядних члени, причому суб'єктна синтаксема, виражена у двоскладному реченні називним відмінком, трансформувалась у суб'єкт стану – потенційної дії, на власне-синтаксичному рівні представлена формою давального відмінка, що залежить від головного члена односкладного речення і поєднується з ним формою напівсильного керування. І.Р.Вихованець наголосив, що давальний у подібних реченнях передає ускладнену функцію адресатного суб'єкта стану – потенційної дії. Він являє собою різновид суб'єктного значення, витворений взаємодією семантики предикатного слова з модальним значенням та інфінітива. Проте вказане семантичне ускладнення не виходить за межі різновидів суб'єктного значення [41: 121]. Напр.: *Хлопці викочують мотоцикл з подвір'я на дорогу → Хлопцям слід викотити мотоцикл з подвір'я на дорогу; Вони доїхали від театру до будинку метро → Їм можна доїхати від театру до будинку метро.* В.М.Русанівський зазначив, що логічний суб'єкт, тобто реальний діяч, не завжди збігається з діячем, представленим граматично, тобто з підметом. Відповідно до цієї особливості він виділив два види такої

кореляції: перший характеризується їхньою відповідністю, другому вона не властива [166: 104 – 105].

Узгоджені й прилягаючі другорядні члени належать до валентно непов'язаних. На думку І.Р.Вихованця, вони ґрунтуються на атрибутивних семантико-синтаксичних відношеннях, що виникають унаслідок згортання окремих одиниць семантико-синтаксичної структури речення і перерозподілу синтаксичних залежностей у процесі об'єднання речень у просте ускладнене. Поширюючись на елементи будь-якої семантики, атрибутивні відношення не становлять суто семантичної категорії, а є переважно категорією формально-синтаксичною, що в синтаксичному плані узагальнює різноманітні семантико-синтаксичні відношення [38: 157].

Відмінною рисою узгоджених другорядних членів речення виступає їхня залежність від іменника, що визначає граматичні категорії роду, числа і відмінка підпорядкованого компонента, типовим морфологічним виразником якого є прикметник [там само: 77]. Тому такі компоненти називають присубстантивними другорядними членами речення. На думку В.А.Тимкової, вони є наслідком нейтралізованої семантико-синтаксичної валентності, сутність якої полягає в тому, що прикметник, переміщуючись у присубстантивну позицію, втрачає суб'єктну синтаксему [164: 48 – 49]. Такі трансформації І.Р.Вихованець кваліфікував як найпростіші і вказав на те, що семантичним корелятом атрибута є предикати якості, процесу і дії [38: 158]: *Щаслива дитина бігла зі школи вулицею* → *Дитина бігла зі школи вулицею* + *Дитина була щасливою*; *Дівчинка переклала улюблену іграшку зі стільця на ліжко* → *Дівчинка переклала іграшку зі стільця на ліжко* + *Дівчинка любить іграшку*.

Прислівним прилягаючим членам речення властивий вільний, формально і семантично не зумовлений зв'язок, оскільки він виникає внаслідок перегрупування синтаксичних залежностей, згортання компонентів семантично елементарного речення. Найпоширенішим відмінком, що функціонує в позиції такого прилягаючого другорядного члена, виступає

родовий посесивний, який залежить від власне-іменника, причому опорний іменник не визначає ні валентними характеристиками, ні лексико-семантичною й формально-граматичною природою особливості залежного структурного елемента. Такий прислівний компонент виникає внаслідок редукції посесивного предиката в процесі ускладнення семантичної структури елементарного речення [там само: 81]: *Секретар переклала папку директора до шафи* → *Секретар переклала папку до шафи* + *Папка належить директоріві* або *Директор має папку*. І.Р.Вихованець наголосив на тому, що родовий посесивний після редукції предиката стає функціонально навантаженим, тому що він поєднує в собі значення посесивного суб'єкта і завуальоване значення редукованого предиката [40: 68]. На наступному етапі трансформації родовий посесивний замінюється відносним прикметником, що представляє завершальний, морфологічний ступінь ад'єктивації, в основі якого лежить синтаксичний ступінь, пов'язаний передусім із родовим відмінком [173: 68].

Формою прилягання поєднано також прислівник з опорним дієсловом, подібно до моделі “опорний іменник + залежний прикметник” [38: 81]: *Син несподівано приїхав мотоциклом* → *Син приїхав мотоциклом* + *Приїзд несподіваний*.

Отже, прислівні другорядні члени, що наявні у структурі простого елементарного речення, сформованого чотиривалентними предикатами руху, переміщення, представляють на формально-граматичному рівні субстанціальні й атрибутивні семантико-синтаксичні відношення. Приприсудкові керовані другорядні члени двоскладного речення співвідносяться з об'єктною і локативною синтаксемою, яка позначає вихідний, кінцевий пункти руху, переміщення і шлях руху, та інструментальною синтаксемою з функцією засобу руху. Вони поєднуються з присудком сильним, напівслабким та слабким керуванням, у межах напівслабкого залежно від локативного значення – напівслабким першого, другого та третього рівнів. Елементарне двоскладне речення налічує три

приприсудкових керованих другорядних члени, а односкладне – чотири. Це детерміновано кореляцією правобічного керованого другорядного члена, що поєднаний із головним членом односкладного речення напівсильним керуванням, з суб'єктною синтаксевою стану – потенційної дії.

Прислівні узгоджені та прилягаючі другорядні члени репрезентують інше семантично елементарне речення у структурі базової конструкції. Узгоджені другорядні члени поєднуються з субстанціальними компонентами, граматично залежать від них, прилягаючі – переважно з предикатом та другорядним членом речення, що пов'язаний із присудком сильним керуванням і виражає об'єктну синтаксему. Найпериферійнішу позицію мають прилягаючі другорядні члени речення.

2.8. Детермінантні другорядні члени в структурі речень із чотиривалентними предикатами руху, переміщення

Функціонування детермінантних другорядних членів не зумовлене семантико-синтаксичною валентністю предиката. Вони виступають одним із засобів семантичного ускладнення структури простого елементарного речення, що дає змогу виділити в ній дві частини: основну, яка зберігає формально-синтаксичні й семантико-синтаксичні особливості вихідного речення, і супровідну, тобто детермінантний другорядний член, що є конденсатом предикативної частини складного речення й семантико-синтаксичних відношень між частинами синтаксичної конструкції. У формально-синтаксичному плані позиція детермінанта характеризується периферійністю, порівняно з іншими членами речення, оскільки він залежить від предикативного центру в цілому й поєднується з ним формою підрядного зв'язку, приляганням. За наявності декількох детермінантів у структурі речення позиція кожного з них визначається близькістю або віддаленістю від предикативного центру, оскільки детермінанти позиційно не закріплені в системі мови й можуть змінюватися в умовах комунікації [38: 82 – 83, 86].

А.П.Загнітко зазначав, що характерною ознакою сучасної літературної мови є максимальний розвиток підрядних структур у межах простого речення, співвідносних із структурою складнопідрядних речень. На цьому ґрунті формуються різні типи детермінантів [74: 94]. Н.Ю.Шведова наголошує на зв'язку детермінанта з реченням в цілому, що виявляється в поширенні “обставинного” значення детермінанта на всі структурні компоненти [176: 68]. Н.Л.Іваницька виділила такі ознаки детермінантів: а) відсутність прислівного зв'язку, а отже, й залежність від граматичного центру речення в цілому; б) наявність додаткової щодо граматичного центру предикації [87: 115 – 116].

Т.Б.Алісова зазначила, що валентність дієслова відкриває ряд позицій, між якими існує ієрархія, що залежить від “сили керування”. Ті позиції іменних членів, які передбачені валентними властивостями предиката, виступають обов'язковими і центральними для даного типу конструкції. Позиції, не передбачені змістом предикативного “ядра”, є факультативними і периферійними. Конструкції, що містять периферійні члени, є результатом конденсації двох предикатів, один з яких зберігає свою форму і значення, другий же втрачає самостійні показники предикативності, але завжди може бути розгорнутий у повну предикативну конструкцію, зберігаючи водночас ті ж семантико-синтаксичні відношення причини, умови, мети тощо [4: 93 – 95].

Ґрунтуючись на особливостях чотиривалентних предикатів руху, переміщення, які позначають дії суб'єкта, пов'язані з його пересуванням у просторі відносно певних орієнтирів або спрямовані на об'єкт для зміни його локативних характеристик, у структурі речення можливе функціонування компонентів, які вказують на причину, умову, мету перебігу дії, на її темпоральні ознаки, взаємозв'язок з іншими явищами дійсності. Прості речення з детермінантами є результатом трансформаційних процесів у складнопідрядному реченні з причиновими, умовними, цільовими, допустовими та темпоральними детермінантними підрядними частинами.

Детермінанти з причиновим, умовним, цільовим, допустовим значенням виникають унаслідок трансформації підрядної частини, яка поєднана з головною причиновими, умовними, цільовими та допустовими семантико-синтаксичними відношеннями, тому вони на семантико-синтаксичному рівні співвідносяться із вторинними предикатними синтаксемами з відповідною семантикою. У процесі трансформації предикат підрядної частини змінюється на віддієслівний або відад'єктивний іменник і переходить із присудкової, центральної, позиції в обставинну, периферійну, а сполучник, що виражає семантико-синтаксичні відношення між головною і підрядною частинами, замінюється прийменником, який перебирає на себе його функції. Унаслідок цього утворюється просте ускладнене речення з детермінантним другорядним членом, вираженим прийменниково-відмінковою формою, яка передає найбільшу відповідність у семантико-синтаксичному плані між підрядними детермінантними частинами складнопідрядного речення та детермінантним другорядним членом простого речення [53: 17; 38: 85].

Детермінантні другорядні члени із значенням причини виникають на ґрунті підрядної частини, поєднаної з головною причиновим семантико-синтаксичним відношенням. Н.М.Бурдаківська зазначила, що, на відміну від складного речення, у якому ці відношення представлені експліцитно, у простому реченні вони виражені імпліцитно прийменниково-відмінковими констукціями [32: 6]. Можливі два типи трансформації. Для першого характерний перехід предиката підрядної частини у відпредикатний іменник та заміна сполучника прийменником з тотожною функцією, напр.: *Жінка пішла з заводу до лікарні, тому що вона захворіла* → *Жінка пішла з заводу до лікарні через хворобу*. Другий тип відзначається ступінчатим характером перетворень. Спочатку предикат переходить у відпредикатний іменник, який має залежний субстанціальний компонент, зумовлений валентністю згорненого предиката, виразником семантико-синтаксичних відношень вихідного складнопідрядного речення є прийменник. На другому етапі відпредикатний іменник редукується і конденсатом предикативної частини

стає непередикатний іменник з прийменником. Пор.: *Вони прибігли від річки до двору стежкою, тому що повернувся батько* → *Вони прибігли від річки до двору стежкою зважаючи на повернення батька* → *Вони прибігли від річки до двору стежкою зважаючи на батька*. Морфологічними варіантами розглядуваних детермінантів є прийменниково-відмінкові сполуки: від, з, внаслідок, у силу, в результаті, з приводу, з нагоди + Р. в., через, за, з огляду, зважаючи на + З. в., завдяки + Д. в., за + О. в. [53: 19 – 20], напр.: *Пожежники приїхали до універмагу, бо почалися навчання* → *Пожежники приїхали до універмагу з приводу навчань*; *Жінка поїхала з Тернополя до Одеси, тому що настала відпустка* → *Жінка поїхала з Тернополя до Одеси завдяки відпустці*; *Директор вилетів з Києва до Москви літаком, оскільки запізнився* → *Директор вилетів з Києва до Москви літаком унаслідок запізнення*. Морфологічним засобом, що передає узагальнене значення причини, є конструкція через + З. в. Навколо домінантної конструкції групуються інші, які передають додаткові семантичні відтінки причини: 1) відтінок походження явища – від, з + Р. в.; 2) відтінок відплати – за + З. в.; 3) відтінок перешкоди – за + О. в.; 4) причину, що сприяє виникненню певного результату – завдяки + Д. в., внаслідок, у результаті + Р. в.; 5) наголошення на взаємозв'язку явищ – у зв'язку з + О. в.; 6) привід, мотив – з приводу, з нагоди + Р. в.; 7) врахування або обґрунтування – з огляду на, зважаючи на + З. в. Прийменники внаслідок, у результаті, завдяки, у зв'язку з, з огляду на, зважаючи на стосуються оцінної реакції мовця, різних виявів логічної мотивації явища [38: 147 – 148].

Вихідною конструкцією для детермінантного другорядного члена із значенням умови виступає складнопідрядне речення з семантико-синтаксичним відношенням умови між предикативними частинами. У процесі трансформації предикат підрядної частини замінюється відпредикатним іменником, якому переважно підпорядковується компонент із власне-предметним значенням, зумовлений семантико-синтаксичною валентністю предиката підрядної частини. Зі сполучником

складнопідрядного речення корелюють переважно прийменники в разі, на випадок, за умови, що функціонують з іменником у формі родового відмінка [38: 154], напр.: *Якщо паром затримується, він попливе з одного берега на інший пароплавом* → *У разі затримки парома він попливе з одного берега на інший пароплавом*; *Якщо підвищиться температура, медсестра перекладе ліки з шафи до холодильника* → *За умови підвищення температури медсестра перекладе ліки з шафи до холодильника*.

Морфологічними виразниками детермінанта з цільовим значенням є прийменниково-відмінкові конструкції: для, з метою, ради, заради, задля + Р. в.; на, по, під, в, про + З. в., за + О. в. тощо: *Син приїхав до міста, щоб побачити батьків* → *Задля побачення з батьками син приїхав до міста*; *Жінка вийшла з подвір'я на город стежкою, щоб зібрати огірки* → *Для збору огірків жінка вийшла з подвір'я на город стежкою*; *Делегати прибули з міст України до Києва, щоб взяти участь у конференції* → *Делегати прибули з міст України до Києва для участі в конференції*; *Діти побігли з села до лісу через поле, щоб назбирати ягід* → *Діти побігли з села до лісу через поле по ягоди*. Паралельно із сполукою родового відмінка з прийменником для функціонує інфінітив, виражаючи значення власне-мети. Він відбиває менший ступінь трансформації підрядної частини, оскільки редукції зазнав лише сполучник щоб. Глибший ступінь представлений прийменниково-відмінковою конструкцією, оскільки предикат переходить у відпредикатний іменник [53: 26 – 29], пор.: *Хлопець прийшов до брата, щоб пограти в шахи* → *Хлопець прийшов до брата пограти в шахи* і *Хлопець прийшов до брата для гри в шахи*. За умов вираження зазначеного типу детермінанта інфінітивом мета виступає як певне прагнення суб'єкта, яке може бути реалізованим у майбутньому [98: 26].

Детермінанти з допустовим значенням є відповідниками підрядної частини, у якій ідеться про обставини, що перешкоджають діям суб'єкта головної частини. Морфологічними виразниками детермінанта виступають прийменниково-відмінкові конструкції незважаючи на, попри + З. в.,

всупереч, наперекір + Д. в., незалежно від + Р. в., при + М. в. Прийменник незважаючи на вказує на різноспрямованість явищ, порушення їхньої природної взаємопов'язаності, всупереч і попри увиразнюють несумісність, невідповідність, суперечність перебігу двох явищ, наперекір посилює цей відтінок, незалежно від стосується увиразнення незалежності одного явища від логічно пов'язаного з ним іншого, прийменнику при властива семантична нейтральність [38: 152]: *Хоч був вітер, вони попливли з берега на острів на плоті* → *Незважаючи на вітер вони попливли з берега на острів на плоті; Хоч мати заборонила, син ходив зі школи додому через парк* → *Всупереч заборонам матері син ходив зі школи додому через парк; Незважаючи на те, що йшов сніг, артисти приїхали з села до міста автобусом* → *Попри сніг артисти приїхали з села до міста автобусом.*

Детермінанти з темпоральним значенням утворені внаслідок конденсації підрядної частини, пов'язаної з головною темпоральними відношеннями, які можуть бути двох типів: одночасності та різночасності. Морфологічним вираженням цього детермінанта є прийменниково-відмінкові конструкції, дієприслівник і дієприслівниковий зворот. Прийменниково-відмінкова конструкція, що містить відпредикатний іменник, який передає глибший ступінь згортання речення, більше завуальовує зредукований предикат підрядної частини. Детермінант у формі дієприслівника або дієприслівникового зворота репрезентує її менш глибоке згортання, оскільки дієприслівник, що замінив дієслово в детермінантній позиції є синкретичним, а не морфологічним адвербіативом [53: 22].

Морфологічними репрезентантами розглядуваних детермінантів є прийменниково-відмінкові сполуки під час, за, протягом, серед, впродовж + Р. в., в + З. в. та ін. [38: 141 – 142]: *Коли настає неділя, він іде до друзів* → *В неділю він іде до друзів; Коли приходить весна, альпіністи їдуть з клубу в гори на велосипедах* → *Під час весни альпіністи їдуть з клубу в гори на велосипедах.* Дієприслівники у функції цих детермінантів у структурі речення з чотиривалентним предикатом руху не вживаються.

Детермінантні другорядні члени на позначення різночасності подій виражені або сполученням іменника з прийменником (після + Р. в., по + М. в., через, під + З в. тощо) [38: 143 – 144], або дієприслівником минулого часу доконаного виду чи дієприслівниковим зворотом [53: 24], напр.: *Учні поїхали зі школи на стадіон автобусом, коли закінчилися уроки* → *По закінченні уроків учні поїхали зі школи на стадіон автобусом* → *Після уроків учні поїхали зі школи на стадіон автобусом*; *Коли менеджер запізнився на поїзд, він полетів з Донецька до Львова літаком* → *Запізнившись на поїзд, менеджер полетів з Донецька до Львова літаком*; *Коли минуло два тижні, вони повернулися з Херсона до Києва поїздом* → *Через два тижні вони повернулися з Херсона до Києва поїздом*. Прийменник може поєднуватися і з непередикатним іменником, який зумовлений валентністю згорненого предиката, що на першому етапі трансформації перейшов у відпередикатний іменник, а потім редукувався, напр.: *Коли завершиться сніданок, діти поїдуть до табору машиною* → *Після завершення сніданку діти поїдуть до табору машиною* → *Після сніданку діти поїдуть до табору машиною*.

Другорядні члени з темпоральним значенням одночасності й різночасності явищ функціонують у конструкціях з чотиривалентними предикатами руху, для структур, породжених чотиривалентним предикатом переміщення, характерні детермінанти з семантикою різночасності подій.

Отже, у формально-граматичній структурі речення, сформованого чотиривалентним дієслівним предикатом руху, переміщення, функціонують детермінантні другорядні члени із значеннями причини, умови, темпоральним, цільовим і допустовим, утворені на основі складнопідрядного речення з відповідними семантико-синтаксичними відношеннями між його предикативними частинами. Унаслідок трансформації предикат підрядної частини змінюється на відпередикатний іменник, а функції сполучника перебирає на себе прийменник. Якщо відпередикатний іменник має біля себе залежні компоненти, зумовлені валентністю згорненого предиката, то можливий ще один етап трансформації, унаслідок якого відпередикатний

іменник редукується, і з прийменником функціонує непередикатний іменник. Детермінанти з темпоральним значенням одночасності не вживаються в конструкціях з предикатами переміщення.

РОЗДІЛ III
 СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ РЕЧЕНЬ ІЗ
 ЧОТИРИВАЛЕНТНИМИ ПРЕДИКАТАМИ КОНКРЕТНОЇ
 ФІЗИЧНОЇ ДІЇ

3.1. Лексико-семантична характеристика чотиривалентних дієслів конкретної фізичної дії

Лексико-семантичну групу дієслів зі значенням конкретної фізичної дії (КФД) виокремлюють дослідники дієслівної семантики [87; 38; 41; 71; 131], проте в жодній із наявних праць не подано вичерпного набору її одиниць. Цю лексико-семантичну групу поділено на дві підгрупи: 1) із семантикою створення об'єкта; 2) із семантикою знищення, руйнації об'єкта [там само]. Дослідженню дієслів із значенням створення об'єкта присвячено дисертаційну працю І.І.Овчиннікової [131].

Услід за іншими мовознавцями, дієслова КФД кваліфікуємо як дієслова на позначення різних видів діяльності особи, що спрямовані на предмет з конструктивною або деструктивною метою переважно з використанням допоміжних знарядь.

Чотиривалентні дієслова КФД за ознакою “характер дії” поділено на три підгрупи: дієслова з конструктивним значенням (вживляти, вживити, вив'язувати, вив'язати, виготовляти, виготовити, доклеювати, доклеїти, закачувати, закачати, закріплювати, закріпити, зробити та ін.), дієслова з деструктивним значенням (відколювати, відколоти, відгвинчувати, відгвинтити, відрубувати, відрубати, зішкрібати, зішкребти, обривати, обірвати тощо) і дієслова, які залежно від контексту набувають деструктивного або конструктивного значення, тобто семантична ознака “характер дії” у них визначається синтагматично (збивати, збити і под.), пор.: *Вони збивали яблука з дерева палицями і Вони збивали ящики з дощок молотком.*

Переконливим видається поділ дієслів конструктивної дії на дієслова з абстрактним значенням, що позначають мету дії – створити (виробляти, виробити, зробити, виготовити та ін.), і дієслова з конкретним значенням, що характеризують певні різноманітні процеси [130: 5 – 7], з-поміж яких чотиривалентними є ті, що вказують на:

а) утворення заглибин, отворів, виїмок тощо: вибивати, вибити, видавлювати, видавити, виділяти, виділити, видовбувати, видовбати, видряпати, виймати, вийняти, виколювати, виколоти, виколупувати, виколупати, викопувати, викопати, випорпати, виривати, вирити, висмикати, висмикувати, висмикнути, вихоплювати, вихопити, викачувати, викачати, вичерпувати, вичерпати, довбати, зачерпнути, пробивати, пробити, продряпувати, продряпати, прорізати, роздовбувати, роздовбати, розколупувати, розколупати, черпати та ін., напр.: *Жити! Нігтями розколупати камінь, зубами вигризти, головою розвалити мур за мить свободи!* (Р.Іваничук);

б) створення певних записів: вигравіювати, видрукувати, викарбовувати, викарбувати, виписувати, виписати, відписувати, відписати, вкарбовувати, вкарбувати, вписувати, вписати, додруковувати, додрукувати, докреслювати, докреслити, дописувати, дописати, друкувати, закарбовувати, закарбувати, занотовувати, занотувати, записувати, записати, надписувати, надписати, надряпати, накреслювати, накреслити, написати, нотувати, переписувати, переписати, писати, списувати, списати тощо, напр.: *Отець Телехівський написав донесення митрополитові про неморальну поведінку бунтівного питомця* (Р.Іваничук); *Вона могла годинами слухати, коли він співав свої українські пісні, залюбки переписувала його похапцем накреслені нотатки, записи прислів'їв* (О.Іваненко);

в) виготовлення предмета внаслідок поєднання його складників: вив'язувати, вив'язати, вклеювати, вклеїти, вмонтовувати, вмонтувати, вмуровувати, вмурувати, вживляти, вживити, втоптувати, втоптати, вчавлювати, вчавити, доклеювати, доклеїти, закріплювати, закріпити,

зв'язувати, зв'язати, з'єднувати, з'єднати, наклеювати, наклеїти, намазувати, намазати, нанизувати, нанизати, приварювати, приварити, приклеювати, приклеїти, пришивати, пришити, склеювати, склеїти і под., напр.: *Він вмурував послання в стіну; Бабуся зв'язала светр з вовни;*

г) створення відповідного зображення для зорового сприйняття: вимальювати, вималювати, випаювати, випаяти, вирисовувати, вирисувати, висікати, висікти, витаврувати, витатуювати, витискати, витиснути, домальювати, домалювати, замальювати, замалювати, зарисовувати, зарисувати, зображувати, зображати, зобразити, малювати, перемальювати, перемалювати, підкреслювати, підкреслити та ін. [130: 5 – 7], напр.: *Тарас ступив до нефарбованого стовпа й так само вправно намалював козу та дівчинку (В.Шевчук); І намалюю я ще раз себе саму...(В.Яворівський);*

д) створення предмета внаслідок виокремлення його зсередини певного матеріалу: випилювати, випиляти, вирізувати, вирізати, вирізьблювати, вирізьбити, вистругувати, вистругати, витісувати, витесати, виточити тощо, напр.: *Іван Босий спиняв усіх, кого натрапляв серед степу, де він пробував... і всім вирізьблював у душі свою мову, заклики й погрози (В.Підмогильний);*

е) дії, спрямовані на вилучення предмета зсередини або зовні іншого предмета: вигортати, вигорнути, вигрїбати, вигребти, вимітати, вимести, виловлювати, виловити, відскоблювати, відскоблити, відскрїбати, відскребти, відчищати, відчистити, відшкрябувати, відшкрябати, добувати, добути, здирати, здерти, зчищати, зчистити та ін., напр.: *Не помреш ти ніколи, Агасфере, в нащадках своїх, і будуть вони повсюди воду добувати навіть з каменю (Р.Іваничук);*

Дієслова з деструктивним значенням характеризують дії, спрямовані на пошкодження предмета внаслідок відокремлення однієї його частини від іншої або на його повну руйнацію, знищення: відбивати, відбити, відгвинтити, відгвинчувати, відділити, відділяти, від'єднати, від'єднувати, відколоти, відколювати, відколупати, відколупувати, відкрїпити, відкрїплювати, відокремити, відокремлювати, відпилювати, відпиляти,

відпороти, відпорювати, відрізати, відрізувати, відрубати, відрубувати, відтинати, відтяти, відчіплювати, відчіпляти, відщипати, відщипнути, відщипувати, обірвати, обривати, рубати тощо, напр.: *Хто має право рубати їх виноградники? (М.Коцюбинський).*

Дієслова вилити, виливати, висипати, висипати, відливати, відлити, відсипати, відсипати, вливати, влити, всипати, всипати, доливати, долити, досипати, досипати, злити, зливати, зсипати, зсипати, лити, налити, наливати, насипати, насипати, перелити, переливати, пересипати, пересипати, сипати та ін. утворюють проміжну підгрупу між чотиривалентними дієсловами переміщення і КФД, оскільки поєднують у своєму значенні вплив на предмет, що є рідиною або сипучою речовиною, і зміну локативних характеристик предмета, причому домінанту значення цих дієслів становить зовнішня дія особи на предмет, що й зумовлює віднесення і розгляд їх серед чотиривалентних дієслів КФД, напр.: *Коли принесли страви, Алекс налив Ларисі й собі ще вина (Є.Кононенко); Я бачив сон. Тяженних перел град На груди сипали мені, старому... (М.Зеров); Насипай лиш вівса зайву мірку... (Г.Колісник).*

За ознакою “результативність дії” дієслова КФД розмежовуємо на ті, що позначають дію, яка досягла своєї межі, і наявні її наслідки (вийняти, випаяти, вичерпати, пересипати тощо), і ті, що вказують на дію, яка спрямована на досягнення межі, але поки що її наслідки мають частковий характер або їх зовсім немає (насипати, черпати, лити, друкувати та ін.). Напр.: *Можє, я напишу сестрі... (О.Іваненко); По-перше, он вам подарунок, – він вийняв з кишені якийсь згорток, – це останні номери “Колокола” (О.Іваненко).*

Отже, чотиривалентні дієслова КФД позначають дії особи, спрямовані на предмет з конструктивною або деструктивною метою. Вони об’єднують дієслівні лексеми з конструктивним, деструктивним та із синкретичним конструктивно-деструктивним значеннями, а також ті, що поєднують

значення КФД і переміщення. Дієслова диференціюються за двома семантичними ознаками: 1) характер дії; 2) результативність дії.

3.2. Типи семантико-синтаксичної структури речень із чотиривалентними предикатами конкретної фізичної дії

Дієслівні предикати із значенням конкретної фізичної дії (КФД) належать до акціональних предикатів, для яких характерна широка сполучуваність. Своєю семантикою вони можуть зумовити три або чотири субстанціальних синтаксеми із власне-предметним значенням, на основі чого їх поділяють на три- і чотиривалентні. Суб'єктна синтаксема, що є їхньою лівобічною валентністю, позначає особу, яка виступає активним ініціатором і виконавцем дії, тобто суб'єкт переважно “має чітко виражену антропоцентричну природу” [130: 19]. І.Р.Вихованець цю особливість пояснював семантикою дієслова, яка вимагає, щоб власне-іменники виконували функцію діяча і щоб входили до класу назв живих предметів, переважно назв осіб [38: 93].

Визначальною рисою дієслів КФД є наявність у структурі речення обов'язкового об'єкта, на який переходить їхня дія. О.М.Пешковський наголошував, що “в граматичному відношенні тут до значення переходу приєднується значення створення того предмета, на який переходить дія; сам перехід тут може відбутися лише відповідно до міри створення предмета” [136: 293]. Дж.Лайонз указував на таку особливість предикатів дії: “...більшість перехідних дієслів виявляє тенденцію вживатися з іменниками – назвами істот, презентованих у ролі суб'єкта в активних реченнях”, тоді як суб'єкт “неперехідного дієслова й об'єкт перехідного досить байдужі до розмежування іменників – назв істот” [104: 361]. Н.Ю.Шведова зазначила, що категорія об'єкта наявна в тих реченнях, у яких ознака представлена як конкретна дія, діяльність. Об'єктом, на її думку, є предмет, істота чи неістота, на що безпосередньо спрямована дія, діяльність [148: 129].

Специфіка цих дієслів зумовлює здебільшого використання певних інструментів для досягнення бажаного результату. У.Чейф писав: “...інструмент розуміють як певний об’єкт, що відіграє певну роль у здійсненні процесу, але не виступає рушійною силою, причиною або ініціатором дії. Він є допоміжним засобом агента, чимось, чим агент користується” [172: 176]. Г.Г.Рогачева виділила критерії інструментальних конструкцій: 1) дієслово називає здебільшого конкретну дію; 2) у семантиці дієслова міститься вказівка на інструмент здійснення дії або хоч би на можливість його участі в її реалізації; 3) дієслово з інструментальною валентністю здебільшого відкриває, крім інструментальної, семантичну позицію об’єкта, на який спрямовано дію, і позицію суб’єкта – ініціатора дії; 4) залежний від дієслова іменник називає предмет, спеціально передбачений для виконання дії. Знаряддя, на її думку, виступає основним семантичним варіантом інструментальної синтаксеми, оскільки знаряддя – це переважно конкретний предмет, що дає змогу суб’єктові як ініціаторові дії успішно її завершити. Ядро значення знаряддя становлять назви предметів, що споконвіку допомагають людині виконувати певні види діяльності. Дієслова, які функціонують з назвами знаряддя, вказують переважно на активні дії людини. Знаряддям можуть виступати назви частин тіла, органів відчуттів людини або тварини, за допомогою яких здійснюється дія, назви зовнішніх щодо людини конкретних предметів, іменники, які позначають частину, складник, предмета [145: 4 – 5].

Чотиривалентні предикати КФД залежно від своїх субстанціальних компонентів формують чотири основних типи семантико-синтаксичної структури елементарних двоскладних речень. У семантико-синтаксичній структурі речень **першого типу** дієслівний предикат прогнозує в лівобічній позиції суб’єктну синтаксему, а в правобічній – дві об’єктних синтаксеми та інструментальну синтаксему, що вказує на знаряддя дії.

Організаційним центром семантико-синтаксичної структури речень цього типу є предикат, виражений дієсловами **відколювати, відколоти,**

відкріплювати, відкріпити, відрубувати, відрубати, від'єднувати, від'єднати, відділяти, відділити, відколупувати, відколупати, відбивати, відбити, відокремлювати, відокремити, відрізувати, відрізати, відшкрябувати, відшкрябати, відчищати, відчистити, відтинати, відтяти, відскоблювати, відскоблити, відскрібати, відскребти, відкраювати, відкраяти, вирізувати, вирізати, виколупувати, виколупати, здирати, здерти, зішкрябувати, зішкрябати, зішкребти, зчищати, зчистити, збивати, збити, обривати, обірвати, поскоблити, відчіплювати, відчіпляти, повідчіплювати, повідбивати, відламувати, відламати, випилювати, випиляти, вирізувати, вирізати, вирізьблювати, вирізьбити, витісувати, витесати, виймати, вийняти, випаювати, випаяти, склеювати, склеїти, відпилювати, відпиляти, відгвинчувати, відгвинтити тощо.

Об'єктна синтаксема, що характеризує предмет, який виник унаслідок виконання певних дій, докладання фізичних і розумових зусиль, є облігаторною, обов'язковою, оскільки дієслівний предикат позначає дії суб'єкта, які обов'язково мають бути спрямовані на предмет. Саме це дає підстави кваліфікувати таку синтаксему як об'єктну з предметно-результативним значенням.

Другій об'єктній синтаксемі залежно від особливостей семантики дієслова властива диференціація значень, що уможливорює виділення двох структурних підтипів у межах розглядуваного типу семантико-синтаксичної структури речення. У першому структурному підтипі об'єктна синтаксема характеризує предмет, із складу якого виокремлюють або від якого відділяють щось, тобто який виступає його джерелом. Морфологічними виразниками предиката, що формує таку семантико-синтаксичну структуру, виступають дієслова **відколювати, відколоти, відрубувати, відрубати, від'єднувати, від'єднати, відділяти, відділити, відколупувати, відколупати, відрізувати, відрізати, відбивати, відбити, відокремлювати, відокремити, виколупувати, виколупати, зчищати, зчистити та ін.** Вони

репрезентують вилучення чогось із складу предмета, матеріалу або речовини чи на його відокремлення за допомогою певного знаряддя унаслідок конкретної фізичної дії, тобто позначають “утворення заглибин, отворів, виїмок тощо” [130: 7]. І.Р.Вихованець зазначив, що “ці дієслова, крім назв діяча й знаряддя, вказують також на предмет як ціле, від якого відокремлюють певну частину” [42: 113]. Напр.: *Хлопець відрізав гілку від дерева ножем; Мати зчистила шкірку з яблука ножем.*

Об’єктна синтаксема із значенням предмета, який служить засобом для творення чого-небудь, функціонує в другому структурному підтипі, є його відмінною рисою. Конститутивним елементом такої семантико-синтаксичної структури виступають дієслова **випилювати, випиляти, вирізьблювати, вирізьбити, висікати, висікти, витісувати, витесати, вирізувати, вирізати, збивати, збити** тощо. Вони вказують на створення чогось за допомогою певного знаряддя внаслідок поєднання складників в одне ціле або приєднання одного компонента до іншого, напр.: *Діти вирізають фігурки з паперу ножицями; Брат випиляв іграшку з дерева лобзиком.*

Об’єктна синтаксема, що встановлює або джерело, або засіб дії, є факультативним компонентом структури речення, лексичне вираження якого залежить від умов комунікації, бажання мовця надати повну інформацію про об’єкт дії. Статус цієї об’єктної синтаксеми в семантико-синтаксичній структурі речення характеризується послабленням ядерного, центрального, характеру функціонування порівняно з об’єктною синтаксемою, що виражає предметно-результативне значення. Це засвідчує формально-граматичний рівень речення, оскільки морфологічним виразником об’єктної синтаксеми з предметно-результативним значенням є знахідний відмінок іменника без прийменника, а об’єктної синтаксеми із значенням джерела або засобу дії – родовий відмінок з прийменником. Другорядний член речення, виражений іменником у формі знахідного відмінка без прийменника, поєднаний з дієслівним присудком формою сильного керування, а другорядний член речення, переданий іменником у формі родового відмінка з прийменником, –

формою слабого керування, напр.: *Кулінар збила крем зі сметани міксером; Дизайнер вирізав букви з оксамиту ножицями.*

Позиція інструментальної синтаксеми на позначення знаряддя дії в семантико-синтаксичній структурі речення також є факультативною, і її реалізація так само залежить від умов спілкування. Семантика дієслівного предиката, який передбачає створення або вилучення об'єкта за допомогою певного знаряддя дії, посилює в структурі речення позицію інструментальної синтаксеми з відповідним значенням. Отже, факультативність інструментальної синтаксеми на позначення знаряддя дії підтримується периферійним положенням згаданої субстанціальної синтаксеми в семантико-синтаксичній структурі речення, тоді як об'єктної, що характеризує джерело або засіб дії, – слабою вказівкою на неї в семантиці предиката. Морфологічним засобом вираження інструментальної синтаксеми із значенням знаряддя дії є іменник у формі орудного відмінка, який називає конкретний предмет, що використовують для успішного завершення дії, і який сполучається звичайно у структурі речення з перехідними дієсловами, що керують, крім орудного відмінка у функції знаряддя дії, також знахідним об'єкта [38: 128], і поєднаний із присудком формою слабого керування, напр.: *Діти вирізають звірятко з картону ножицями.*

Семантико-синтаксична структура речень **другого типу** представлена предикатом КФД як конститутивним елементом синтаксичної конструкції, лівобічною суб'єктною синтаксемою, що вказує на особу діяча, і трьома правобічними субстанціальними синтаксемами: об'єктною із значенням предмета, на який спрямовується дія, об'єктно-локативною, що характеризує предмет, з поверхні чи зсередини якого вилучають інший предмет або на поверхню чи всередину якого його вміщують, та інструментальною синтаксемою з функцією знаряддя дії.

Роль предиката в семантико-синтаксичній структурі цього типу виконують дієслова **вичерпувати, вичерпати, виловлювати, виловити, висмикати, висмикувати, висмикнути, виуджувати, виудити,**

відстрілювати, відстрілити, обривати, обірвати, відкидати, відкидати, відкинути, виривати, вирити, викачувати, викачати, вигортати, вигорнути, вимітати, вимести, видовбувати, видовбати, вигрібати, вигребти, вихоплювати, вихопити, збивати, збити, повикреслювати, викреслювати, викреслити, розмазувати, розмазати, виймати, вийняти, розкидати, розкидати, розкинути, черпати, зачерпнути, виділяти, виділити, вчавлювати, вчавити, втоптувати, втоптати, вмуровувати, вмурувати, вмонтовувати, вмонтувати, впорскувати, впорснути, закачувати, закачати, клеювати, клеїти, вкарбовувати, вкарбувати, випаювати, випаяти, вигравіювати, вигравірувати, витатуювати, витаврувати, викарбувати, засипати, засипати, закріплювати, закріпити, намазувати, намазати, наклеювати, наклеїти, приклеювати, приклеїти, пришивати, пришити, підкреслювати, підкреслити, вписувати, вписати, дописувати, дописати, записувати, записати, занотовувати, занотувати, надряпати, повписувати, позаписувати, нотувати, вживляти, вживити, прибивати, прибити, законспектувати, накреслити, роздовбувати, роздовбати, розколупувати, розколупати, приварювати, приварити тощо. Залежно від свого лексичного значення вони об'єднуються в кілька підгруп.

Першу формують дієслова, які виражають фізичні дії, що зумовлюють утворення різних заглибин, отворів і под. Відповідно “об’єкт, що створюється в результаті цілеспрямованої діяльності, являє собою різноманітні види заглиблень, отворів, зарубок тощо” [130: 11 – 12]. І.І.Овчиннікова зазначила, що диференційна сема об’єкта в межах підгрупи безпосередньо пов’язана з диференційною семою місця, оскільки утворювати виїмку, отвір, заглибину можна лише на чомусь або в чомусь [там само]. І.Р.Вихованець, враховуючи особливості лексичного значення дієслів КФД, не виділяв при них локативної синтаксеми, бо вона функціонує лише з локативними предикатами [38: 94 – 95]. На нашу думку, об’єктну синтаксему, що характеризує предмет, з поверхні чи зсередини якого вилучають інший

предмет або на поверхню чи всередину якого його вміщують, точніше буде кваліфікувати як синтаксему із синкретичним об'єктно-локативним значенням. Об'єктно-локативна синтаксема, що вказує на предмет, з поверхні чи зсередини якого вилучають інший предмет, пов'язується з дієсловами **вичерпувати, вичерпати, виловлювати, виловити, виривати, вирити, викачувати, викачати, вигортати, вигорнути, вимітати, вимести, черпати, зачерпнути** тощо: *Жінка вичерпала воду з відра кухликом; Вона вимела сміття з кімнати в коридор віником.*

Другу підгрупу становлять дієслова із значенням створення об'єкта внаслідок поєднання складників, компонентів різної природи: **втоптувати, втоптати, вклеювати, вклеїти, випаювати, випаяти, намазувати, намазати, наклеювати, наклеїти, приклеювати, приклеїти** тощо. У структурі речень, сформованих ними, об'єктно-локативна синтаксема позначає предмет, на поверхню або всередину якого вміщують інший предмет, напр.: *Дівчина вклеїла сторінку в книгу клеєм; Дідусь намазує масло на хліб ножем.*

Третя підгрупа охоплює дієслова із значенням писання, зокрема такі, як: **вписувати, вписати, дописувати, дописати, записувати, записати, занотовувати, занотувати, підкреслювати, підкреслити**, що супроводжуються об'єктно-локативною синтаксемою, яка означає предмет, на якому роблять помітки чи до якого вносять записи, пор.: *Вчителька підкреслила помилки в зошиті ручкою; Директор дописав пункт у наказ олівцем.*

У семантико-синтаксичній структурі речень другого типу об'єктна синтаксема є облігаторною, оскільки вона позначає предмет, який є метою діяльності, названої дієслівним предикатом КФД. Об'єктно-локативна синтаксема, що вказує на предмет, з поверхні або зсередини якого вилучають інший предмет чи на поверхню або всередину якого його вміщують, й інструментальна синтаксема, яка називає різні інструменти, машини, допоміжні знаряддя, необхідні для досягнення бажаного результату дії,

мають факультативний характер функціонування. Лексичне вираження згаданих синтаксем залежить від комунікативних настанов, унаслідок яких одна або дві правобічні субстанціальні синтаксеми, що мають факультативний характер вживання, набувають облігаторності в структурі речення.

Третій тип семантико-синтаксичної структури речень сформований дієслівним предикатом КФД, який визначає лівобічною валентністю суб'єктну синтаксему із функцією діяча, а правобічною валентністю – об'єктну, адресатну та інструментальну синтаксеми.

Морфологічними виразниками чотиривалентного предиката, що зумовлює семантико-синтаксичну структуру цього типу, виступають дієслова **писати, відписувати, відписати, написати, надписувати, друкувати, надряпати, дописати, дописувати** та ін. Вони об'єднані значенням “створювати різноманітні записи” і характером створюваного об'єкта, який повинен являти собою певний тип записів (текст, документ, заяву, лист тощо). Лексичне значення дієслова **писати** в найабстрактнішому, узагальненому вигляді передає цю інформацію. Саме тому вважаємо його ядреним компонентом цієї групи чотиривалентних дієслівних предикатів [130: 12].

Об'єктна синтаксема є облігаторним компонентом семантико-синтаксичної структури речення, оскільки дія, названа предикатом, спрямована на створення певного різновиду записів: *Сашко написав листа другові ручкою*. Адресатна та інструментальна синтаксеми належать до факультативних. Основним морфологічним варіантом адресатної синтаксеми є давальний відмінок іменника – назви особи. Валентний характер дієслівного предиката дії передбачає наявність в елементарному з семантико-синтаксичного погляду реченні знахідного об'єктного й тісніший зв'язок останнього з опорним дієсловом. Порівняно з тісним поєднанням знахідного з предикатом дії давальному адресата властивий напівсильний підрядний зв'язок, його форма – напівсильне керування. Ступінь обов'язковості

давального відмінка у функції адресата дії, необхідність його при дієсловах різні [38: 124 – 126], що зумовлено особливостями відображення в структурі речення позамовної дійсності в усій різноманітності її проявів і специфікою комунікації. Тому адресатна синтаксема може бути як факультативним, так і облігаторним компонентом речення.

Інструментальна синтаксема вказує на предмети й механізми, необхідні для успішного виконання дії. Їх породжує семантика предиката, оскільки робити якісь записи відповідними знаками можна, використовуючи певні знаряддя дії. Тому ця синтаксема набуває облігаторного характеру функціонування, коли є потреба в уточненні знаряддя дії, і залишається факультативною за умови її комунікативної надлишковості.

Четвертий тип семантико-синтаксичної структури породжують дієслова КФД, особливістю семантики яких є поєднання значень КФД і переміщення. У системі чотиривалентних предикатів вони посідають проміжне місце між предикатами руху, переміщення й КФД. У лівобічній позиції предиката функціонує субстанціальна синтаксема із значенням суб'єкта дії, у правобічній – три об'єктних синтаксеми. Одна з них має партитивне значення, оскільки характеризує сипучу речовину або рідину. Дії суб'єкта спрямовані на зміну місцеперебування партитивного об'єкта, але оскільки специфіка лексичного значення дієслів КФД не передбачає зв'язку з локативною синтаксемою, то в семантико-синтаксичній структурі речення функціонують об'єктно-локативні синтаксеми із значенням вихідного і кінцевого пунктів переміщення. Вони є компонентами із синкретичною семантикою, бо поєднують значення об'єктне з динамічним локативним.

Організаційним центром такої семантико-синтаксичної структури речення виступають дієслова **зливати, злити, прибирати, прибрати, сховати, лити, наливати, налити, сипати, сипнути, всипати, вливати, влити, позсипати, понасипати, відсипати, відсипати, доливати, долити, досипати, досипати, насипати, насипати, висипати, висипати, виписувати, виписати, перезаписувати, перезаписати, переписувати,**

переписати, списувати, списати тощо. Залежно від характеру лексичного значення ці дієслова поділяємо на дві підгрупи. Особливістю першої є поєднання в дієслівній семантиці значення переміщення із значенням конкретної фізичної дії, яке домінує над першим, та функціонування в семантико-синтаксичній структурі речення об'єктної синтаксеми з партитивним значенням, що уможливорює розгляд зазначених дієслів серед предикатів КФД. Сюди належать дієслова **зливати, злити, лити, наливати, налити, сипати, сипнути, прибирати, прибрати** та ін.: *Бабуся зцідила молоко з відра до глечика; Мати налила води з чайника в чашку*. Ці дієслівні предикати виражають конкретну фізичну дію, що має переважно конструктивний характер.

Другу підгрупу утворюють дієслова, що поєднують значення писання із значенням переміщення, **виписувати, виписати, записувати, записати, переписувати, переписати, списувати, списати** тощо. Вони вказують на те, що об'єкт у процесі писання змінює власну локалізацію, напр.: *Учні списали задачу з дошки до зошитів; Дівчина записала пісню з диска на касету*.

У цій семантико-синтаксичній структурі речень об'єктна синтаксема також має облігаторний характер функціонування, оскільки дії суб'єкта обов'язково передбачають своє реальне втілення в певному об'єкті. Щодо об'єктно-локативних синтаксем, які встановлюють вихідний і кінцевий пункти переміщення об'єкта, то їм властиві як облігаторність, так і факультативність, оскільки дієслово своєю валентністю породжує їх, але їхня реалізація необов'язкова, тому що залежить від мети спілкування.

Отже, чотиривалентні предикати КФД у сучасній українській мові формують чотири основних типи семантико-синтаксичної структури елементарних речень: 1) синтаксема із функцією суб'єкта дії + предикатна синтаксема КФД + дві об'єктних синтаксеми, одна з яких має предметно-результативне значення, а друга позначає джерело або засіб дії + інструментальна синтаксема з функцією знаряддя дії; 2) синтаксема із функцією суб'єкта дії + предикатна синтаксема КФД + об'єктна синтаксема,

що вказує на предмет дії + об'єктно-локативна синтаксема на позначення предмета, з поверхні або зсередини якого вилучають інший предмет або на поверхню чи всередину якого його вміщують + інструментальна синтаксема на позначення знаряддя дії; 3) синтаксема з функцією суб'єкта дії + предикатна синтаксема КФД + об'єктна синтаксема + адресатна синтаксема + інструментальна синтаксема на позначення знаряддя дії; 4) синтаксема з функцією суб'єкта дії + предикатна синтаксема КФД + об'єктна синтаксема з партитивним значенням або із значенням виду запису + дві об'єктно-локативних синтаксеми, які встановлюють вихідний і кінцевий пункти переміщення об'єкта.

3.3. Словотвірна структура чотиривалентних дієслів конкретної фізичної дії

Субстанціальний компонент представлений у згорнутому вигляді в словотвірній структурі дієслівного предиката. У складі чотиривалентних дієслів КФД на нього вказує дієслівний префікс, що передає просторове, часове, об'єктне й розподільче значення як самостійно, так і з іншими семантичними нашаруваннями, насамперед із значенням результативності [154: 253].

Порефікс **в-** має об'єктно-локативне значення, оскільки позначає проникнення об'єкта, предмета, в межі, всередину певного просторового орієнтира та на результативність дії: “витративши певний час і доклавши зусиль, досягти чого-небудь” [154: 253 – 254; 62: 11]: *вклеїти* → *клеїти щось у певне місце й отримати бажаний результат*; *втоптати* → *топтати щось у певне місце й отримати бажаний результат*; *впорскувати* → *вводити щось за допомогою шприца*; *всипати* → *сипати щось у певне місце*. Напр.: *Медсестра впорскувала ліки в руку шприцем*; *Вона вклеїла фотокартку в альбом клеєм*; *Жінка всипала цукор з цукорниці до чашки*. Цей префікс вносить до семантики дієслова відтінок творення, акцентуючи на предметі, який зазнає конструктивного впливу з боку особи, що є одним із чинників облігаторного статусу об'єктно-локативної синтаксеми в структурі речення, унаслідок чого посилюється її комунікативна значущість і вона набуває лексичного вираження на формально-граматичному рівні: *Вони вмурували записку в стіну*; *Дівчина вписала повідомлення до щоденника*; *Господиня вливає молоко в кастрюлю*.

Префікс **ви-** може надавати дієслову КФД як конструктивного, так і деструктивного значення. В.М.Русанівський наголошував на його деструктивному значенні, яке полягає у вказівці на звільнення певного простору від об'єкта [154: 254]: *виколупати* → *колупаючи, вийняти щось із*

чогось, з меж певного простору; вимітати → мести щось із меж певного простору; вихопити → швидко вийняти щось із меж певного простору, напр.: Дитина виколупувала родзинки з тістечка; Прибиральниця вимела сміття з аудиторії. Хоч значення творення предмета є досить характерним для розглядуваного префікса в структурі дієслів КФД: вирізати → ріжучи створити щось; вигравіювати → гравіюючи створити певний вид напису. Напр.: Хлопчик вирізав слоненяток з журналу ножицями; Він вигравіював дату на обручці.

На думку Д.Вечорек, дієслова із префіксом **ви-** характеризують крайній ступінь інтенсивності дії, який виявляється в роззосередженому, нецілеспрямованому, впливові суб'єкта на весь об'єкт [187: 36].

Деструктивне значення цього префікса передбачає предмет, що зазнає руйнації або якісних змін. У структурі речення йому відповідають або об'єктна синтаксема, що встановлює джерело чи засіб дії, або об'єктно-локативна синтаксема, яка характеризує предмет, з поверхні чи зсередини якого вилучають інший предмет або на поверхню чи всередину якого його вміщують, що спричинює облігаторність цих компонентів у структурі речення, напр.: *Чоловік вийняв скло з рами руками; Вона висмикнула бур'ян з клумби.* У складі речення, сформованого дієсловом з префіксом **ви-** у конструктивному значенні, згадані субстанціальні компоненти мають факультативний статус, оскільки на них указує дієслівний префікс: *Хлопець випаяв візерунок на дошці паяльником.*

З дієсловами, які поєднують лексичне значення КФД із семантикою переміщення, префікс **ви-** зумовлює предмет, що виступає вихідним пунктом переміщення, унаслідок чого структурні позиції об'єктно-локативної синтаксеми з відповідним значенням є факультативними, тобто позбавленими лексичного вираження, пор.: *Він вилив молоко з глечика в чашку і Він вилив молоко в чашку.* За таких умов об'єктно-локативна синтаксема, що вказує на кінцевий пункт переміщення, виступає семантично акцентованою, а коли об'єктно-локативна синтаксема із значенням вихідного

пункту переміщення набуває лексичного вираження, то й семантичний акцент перетягується на неї, пор.: *Вона виписала приклади в зошит* і *Вона виписала приклади з книжки в зошит*.

В.Г.Войцехівська зазначила, що з дієсловами КФД первісне просторове значення префікса **ви-** (спрямованість руху зсередини назовні) певною мірою переосмислюється й набуває характеру вилучення, видалення одного предмета з іншого або з певного середовища. Це значення префікса конкретизується за допомогою вживаних з дієсловами лише однопланових прийменниково-відмінкових форм вихідного відношення. Корелятами префікса **ви-** здебільшого виступають прийменники з (**із**), з-**під**, **від** (**од**), **із-під**. Між префіксом і прийменником існує безпосередня кореляція [46: 131].

Префіксові **від-** у структурі чотиривалентних дієслів КФД властива вказівка на відокремлення одного предмета від іншого, які співвідносяться як частина й ціле, або від певного просторового орієнтира [166: 230; 154: 265]: *відколоти* → *відокремити щось від чогось*; *відшкрябувати* → *відділяти щось від чогось*; *відсипати* → *відділити щось від чогось*. Напр.: *Скульптор відколов шматок від каменя різцем*; *Жінка відсипала крупи із склянки на тарілку*. Цей префікс сигналізує про усунення, ліквідацію попередніх результатів, наслідків дії [187: 34], що посилює статус об'єктної синтаксеми із значенням джерела або засобу дії чи об'єктно-локативної, яка характеризує місце дії. Завдяки семантиці префікса **від-**, що поєднується з дієсловами КФД, зазначені синтаксеми набувають статусу облігаторних. У словотвірній структурі дієслів КФД, які мають відтінок переміщення об'єкта в просторі, префікс **від-** виражає значення вихідного пункту переміщення, що послаблює позиції відповідної субстанціальної синтаксеми й зумовлює її факультативний статус, пор.: *Тетяна відлила соку в чашку* і *Тетяна відлила соку з пакета в чашку*.

У структурі дієслів **відписати**, **відписувати** префікс **від-** зазнає семантичної нейтралізації, повністю “розчинюючись” у значенні твірної основи: *Олексій відписав листа другу авторучкою*.

Аналізований префікс співвідноситься з прийменниками **від (од), з (із), в (у)**, що конкретизують місце відокремлення частини від цілого або одного предмета від іншого [46: 178].

У складі дієслів КФД префікс **до-** вказує на доведення дії, названої вихідним дієсловом, до певної межі: *дописати* → *писати щось до певної межі*; *долити* → *лити щось до певної межі*; *досипати* → *сипати щось до певної межі*. Напр.: *Хлопець дописав записку другові олівцем*; *Дівчина долила води з чайника в кастрюлю*. Цей префікс надає дієсловам значення повторюваної дії або додатково проведеної, причому до “необхідної норми” [166: 230; 56: 258; 96: 18]. Найбільш виразно воно виявляється у префікса, що поєднується з дієсловом з синкретичним значенням КФД і переміщення. У семантико-синтаксичній структурі, породженій таким дієслівним предикатом, об’єктно-локативна синтаксема зі значенням предмета, який виступає кінцевим пунктом переміщення, є семантично акцентованою, оскільки на неї вказує дієслівний префікс: *Кочегар досипав вугілля в піч лопатою*; *Дівчина долила води з глечика у вазу*. Префікс **до-** корелює з прийменниками **в(у), до**.

Префікс **за-** має значення “довести до результату дію, названу вихідним дієсловом” [166: 231; 62: 11], тобто він посилює результативну семантику дієслова КФД: *зачерпнути* → *черпати щось із чогось й отримати бажаний результат*; *засипати* → *сипати щось у щось і досягти мети*; *законспектувати* → *конспектувати щось у щось і досягти мети*. На функціонування субстанціальних синтаксем у структурі речення цей префікс не впливає, пор.: *Батько зачерпнув води з відра кухлем* і *Батько зачерпнув води*; *Батько зачерпнув води з відра*; *Батько зачерпнув води кухлем*; *Студент законспектував статтю в зошит олівцем* і *Студент законспектував статтю*; *Студент законспектував статтю в зошит*; *Студент законспектував статтю олівцем*.

Префікс **з- (с-)** вказує на з’єднання одного об’єкта з іншим за допомогою дії, названої вихідним дієсловом [166: 231]: *збити* → *збиваючи*

з'єднати щось із чимось; склеїти → *з'єднати щось із чимось за допомогою клею*. Напр.: *Він збив полицку з дощок молотком; Хлопчик склеїв кораблик з паперу клеєм*. У семантико-синтаксичній структурі речення, сформованого дієсловом із цим префіксом об'єктна синтаксема, що репрезентує джерело або засіб дії, під впливом семантики дієслівного префікса є облігаторною.

Префікс **з-/с-** може позначати видалення, вилучення об'єкта з чого-небудь за допомогою дії, названої вихідним дієсловом [166: 231]: *здерти* → *відокремити щось від чогось; зішкрябувати* → *відокремлювати щось від чогось*. Напр.: *Двірник здер оголошення з дошки ножем; Вона зчистила шкірку з персика ножем*. У цьому значенні префікс **з- (с-)** може співвідноситися з префіксом **об- (обі-)**: *Вони обривали плакати зі стіни руками*. Зазначений префікс, корелюючи з прийменниками **з, від**, указує на облігаторний статус об'єктної синтаксеми на позначення джерела або засобу дії.

У дієсловах **списувати, списати** префікс **с-** увиразнює результативність виконуваної дії: *списати* → *писати щось звідкись і досягти мети*: *Учні списували задачу з дошки в зошити*. Цей дієслівний префікс, співвідносячись з прийменником **з**, вказує на вихідний пункт переміщення, посилюючи позиції відповідної об'єктно-локативної синтаксеми, унаслідок чого вона стає семантично акцентованою й лексично вираженою, тобто має облігаторний статус: *Дівчина списала статтю з журналу до зошита*.

З дієсловами **зціджувати, зцідити, зливати, злити** префікс **з-/с-** означає вихідний пункт переміщення, що спричинює факультативний статус об'єктно-локативної синтаксеми, яка характеризує предмет, з меж якого переміщують речовину: *Жінка злила молоко в чашку*.

У структурі дієслів недоконаного виду виразніше виявляється темпоральне значення префікса **з- (с-)**, тобто вказівка на те, що дія відбувається протягом певного часового періоду; у дієсловах доконаного виду на перший план виступає значення результативності дії, пор.: *Чоловік зсипає зерно з відер у мішок і Чоловік зсипав зерно з відер у мішок*.

Префікс **на-** є префіксом з типовим об'єктним значенням, на яке залежно від семантики твірних дієслів може нашаровуватися просторовий відтінок. Об'єктно-просторового значення він набуває в структурі тих дієслів, які означають переміщення об'єкта на певну поверхню або в певну ємкість [154: 258]: *налити* → *лити щось у певну ємкість*; *насіпати* → *сіпати щось на певну поверхню*; *намазати* → *мазати щось на певну поверхню*. Напр.: *Хлопчик насипав печива з пакета на тарілку*; *Чоловік намазував масло на хліб ножем*.

У структурі речення, сформованого дієсловом КФД з відтінком переміщення об'єкта в просторі, під впливом семантики дієслівного префікса **на-** субстанціальна синтаксема з об'єктно-локативним значенням, яка вказує на кінцевий пункт переміщення, стає комунікативно значущою, що спричинює її лексичне вираження, тобто вона набуває облігаторності: *Дівчинка налила води з чайника в чашку*; *Вона насипала цукерки з коробки на тарілку*. Префікс **на-** співвідноситься з прийменниками **в (у), до, на, під** та ін.

Префікс **пере-**, поєднуючись з дієсловами КФД, указує на те, що об'єкт переміщено з одного місця в інше, що сприяє акцентуванню на об'єктно-локативних синтаксемах із значеннями вихідного й кінцевого пунктів переміщення, унаслідок чого вони набувають облігаторного характеру в структурі речення: *перелити* → *лити щось із чогось у щось*. Напр.: *Чоловік перелив молоко із глечика в чашку*.

У структурі чотиривалентних дієслів писання цей префікс може сигналізувати про те, що дію виконано заново, повторно або інакше [166: 233], тобто акцентує на виді запису, що виступає результатом дії, напр.: *Журналіст переписав статтю з комп'ютера на дискету*. Адресатна й інструментальна синтаксеми облігаторний або факультативний статус мають залежно від умов і завдань спілкування, пор.: *Вони переписували запрошення друзям*; *Вони переписували запрошення фломастером*; *Вони переписували запрошення друзям фломастером*.

В.Г.Войцехівська вказувала на те, що первісне просторове значення префікса **пере-** (вказівка на спрямоване переміщення з одного місця на інше) в дієсловах фізичної дії зазнає певного переосмислення, унаслідок чого дієслова з цим префіксом можуть означати таке охоплення предмета дією, яке призводить до зміни його стану, до створення нової якості [46: 303]. Д.Вечорек вважала, що префікс **пере-**, означаючи повторний характер дії, метою якої є зміна або перетворення попереднього результату, властивий деструктивним дієсловам [187: 37].

Префікс **при-** у структурі дієслів КФД функціонує з об'єктним значенням “додати щось як доповнення до того, що вже є” [166: 234]: *приклеїти* → *клеїти щось до чогось*; *приварити* → *приєднати щось до чогось*. Такі дієслова мають чітко виражене конструктивне спрямування дії. В.М.Русанівський зазначив, що вони вказують на додатково виконувану дію, спрямовану на збільшення розміру, обсягу об'єкта [154: 264]. Дієслівний префікс акцентує на об'єктній синтаксемі, яка називає предмет, що виступає результатом дії суб'єкта, на факультативний або облігаторний характер функціонування інших субстанціальних компонентів і він не впливає, пор.: *Жінка пришила гудзик і Жінка пришила гудзик голкою*; *Жінка пришила гудзик до сорочки голкою*; *Вони прибили плакат і Вони прибили плакат молотком*; *Вони прибили плакат до стіни молотком*.

Префікс **роз-** вказує на те, що предмет роз'єднано, розбито “на частини за допомогою дії, названої вихідним дієсловом” [166: 235]. В.М.Русанівський наголошував, що просторове значення цього префікса невіддільне від об'єктного, оскільки він вказує на розчленування якогось предмета з одночасним поширенням його на певній поверхні: *розмазати* → *мазати щось по певній поверхні*, напр.: *Хлопчик розмазував кашу по тарілці ложкою*. Якщо лексичне значення дієслова не пов'язане з переміщенням предмета по поверхні, то просторовий відтінок зникає, вивільняючи об'єктне значення, тоді на перший план виступає деструктивне спрямування дії особи [154: 265]. Щодо облігаторності/факультативності об'єктно-локативної та

інструментальної синтаксем у структурі речення варто зазначити, що префікс **роз-** вимагає конкретизації об'єкта, на поверхні якого відбувається дія, що зумовлює лексичне представлення об'єктно-локативної синтаксеми на формально-граматичному рівні, функціонування інструментальної синтаксеми залежить від комунікативних настанов. Напр.: *Дівчина розсипала зерно по підлозі; Чоловік розмазав повидло по скибці ложкою.*

Префікс **по-**, приєднуючись до дієслівної основи КФД, що має вже один префікс, на думку Д.Вечорек, виражає поступове охоплення дією всіх об'єктів [187: 35]: *понаклеювати, попідкреслювати*. К.В.Ленець зазначав, що незначна кількість подвійно префіксованих дієслів з цим префіксом є свідченням їхньої нетиповості для писемної літературної мови [106: 27]. Коли префікс **по-** стоїть перед іншим префіксом, на думку В.С.Ільїна, він не тільки вказує на множинність виявів дії або стану, але й значною мірою посилює значення того префікса, з яким він поєднується [89: 135 – 136]. Подвійно префіксовані дієслова, утворені від основ доконаного виду за допомогою зазначеного префікса, характеризують дію, що стосується багатьох осіб, предметів або яка поширюється скрізь чи в багатьох місцях. Дієслова, утворені від недоконаного виду, семантично однорідні з тими, що утворені від доконаного, причому перші позначають тривалішу дію, яка є підсумком попереднього розгортання, а другі – завершеність дії [106: 27 – 28].

Розглядуваний префікс не впливає на функціонування облігаторних чи факультативних субстанціальних синтаксем у складі речення.

Отже, у словотвірній структурі чотиривалентних дієслів КФД представлений предикат і залежний від нього субстанціальний компонент, що перебуває в згорнутому вигляді і вказівка на який міститься в дієслівному префіксі. Префікси здебільшого акцентують на об'єкті дії. Значна частина дієслівних префіксів наголошує на певних синтаксемах, що зумовлює їхнє лексичне представлення на формально-граматичному рівні речення. На цю властивість префікса впливає також і семантика твірної основи. З основами

чотиривалентних дієслів КФД поєднуються префікси **в-, ви-, від-, до-, за-, з-/с-, на-, при-, пере-, роз-**. На їхнє об'єктне значення нашаровуються локативні (**в-, ви-, на-**) й результативні (**від-, до-, за-, з-/с-, при-, роз-**) семантичні відтінки.

3.4. Облігаторні та факультативні субстанціальні компоненти чотиривалентних предикатів конкретної фізичної дії

Дієслівна семантико-синтаксична валентність відіграє вирішальну роль у формуванні структури речення. Вона визначає специфіку субстанціальних компонентів та їхню загальну кількість. Відповідно до комунікативних настанов ці компоненти мають лексичне представлення у формально-граматичній структурі. Лексично вираженим властивий статус облігаторних, а лексично невираженим – факультативний. Обидва статуси переважно не є строго закріпленими за субстанціальними синтаксемами, тому та сама синтаксема за різних умов спілкування може бути як облігаторною, так і факультативною.

У структурі речень, породжених чотиривалентними предикатами КФД залежно від лексичного вираження розмежовуємо облігаторні та факультативні правобічні субстанціальні синтаксеми, причому об'єктна синтаксема має тільки статус облігаторної, бо дії особи спрямовані на предмет. А.П.Загнітко наголошував на тому, що антропоцентричний характер дієслів дії зумовлений наявністю в їхній структурі семи активності з обов'язковою реалізацією останньої іменником – назвою особи, діяльність якої спрямована на об'єкт, що зазнає відповідних змін як результату цієї діяльності. На основі семантичної характеристики він кваліфікував їх як об'єктні, оскільки у сфері смислових відношень активних дієслів переважає об'єктний зміст [73: 275 – 276].

Чотиривалентні предикати КФД формують чотири основні типи семантико-синтаксичної структури речень, у межах кожного з яких виділяємо по два різновиди комбінацій облігаторних і факультативних субстанціальних компонентів.

Семантико-синтаксичну структуру першого типу репрезентує поєднання трьох облігаторних синтаксем – суб'єктної та двох об'єктних і факультативної інструментальної синтаксеми (*Мати відрізала частину від*

яблука; Хлопець вирізьбив фігурку з каменю) та облігаторних суб'єктної, об'єктної з предметно-результативним значенням та інструментальної синтаксеми, що визначає знаряддя дії, і факультативної об'єктої синтаксеми, що характеризує джерело або засіб дії: *Жінка відрізала скибку ножем; Діти збивали груші палицями*. Коли в структурі речення лексично вираженими є лише суб'єктна, предикатна та об'єктна синтаксеми, причому остання означає предмет, утворений унаслідок певної діяльності, то тут наголошують на дії суб'єкта, спрямованій на об'єкт з конструктивною або деструктивною метою, напр.: *Дитина вирізала квітку; Майстер вирізьбив картину; Вона зчистила фарбу*.

Другий тип семантико-синтаксичної структури речення, також має два різновиди. Для першого різновиду облігаторними є суб'єктна, об'єктна й об'єктно-локативна синтаксеми, а факультативною – інструментальна синтаксема: *Господиня вигорнула вугілля з печі; Вони втоптували камінчики в пісок; Хлопець випаяв напис на дошці*. Другий різновид репрезентують облігаторні суб'єктна, об'єктна із значенням предмета, на який спрямована дія особи, та інструментальна синтаксеми й факультативна об'єктно-локативна синтаксема, що вказує на предмет, з поверхні або зсередини якого вилучають інший предмет або вміщують об'єкт всередину чи на поверню його: *Секретар записала повідомлення олівцем; Рятувальники викачували воду насосом*. За умови нульового вираження на формально-граматичному рівні об'єктно-локативної та інструментальної синтаксем акцентують на результативному характері дії: *Дівчинка записала вірші; Жінка вимела сміття*.

Перший різновид комбінацій облігаторних і факультативних субстанціальних компонентів, утворений на ґрунті семантико-синтаксичної структури третього типу, представляють облігаторні суб'єктна, об'єктна й адресатна синтаксеми та факультативна інструментальна синтаксема: *Мати написала листа синові; Дівчина підписала листівки друзям*. Другий різновид складається з облігаторних суб'єктної, об'єктної та

інструментальної синтаксем і факультативної адресатної синтаксеми: *Вона друкує листа на комп'ютері; Він пише повідомлення олівцем.* Л.І.Пац зазначила, що адресат може бути явним і усіченим, але тяжіє до реалізації і на глибинному, і на поверхневому рівнях. Відсутність реалізації адресата на поверхневому рівні зумовлена його узагальненням або визначеністю попереднім контекстом [135: 16]. Процес писання як такий перебуває в центрі уваги тоді, коли лексичного вираження в структурі речення набуває лише предикат КФД і його облігаторні субстанціальні компоненти – суб'єктна й об'єктна синтаксеми: *Учні написали твори; Вона друкує документ.*

Перший різновид комбінацій компонентів семантико-синтаксичної структури четвертого типу репрезентують облігаторні суб'єктна, об'єктна з партитивним значенням або із значенням виду запису й об'єктно-локативна синтаксема, що характеризує вихідний пункт переміщення, та факультативна об'єктно-локативна синтаксема, яка вказує на кінцевий пункт переміщення: *Дівчина насипала борошна з пакета; Школярі записали речення з підручника.* У другому різновиді облігаторними є суб'єктна синтаксема, об'єктна з партитивним значенням або із значенням виду запису й об'єктно-локативна, яка представляє кінцевий пункт переміщення, а факультативною – об'єктно-локативна синтаксема, що характеризує вихідний пункт переміщення: *Він переписав завдання до щоденника; Лікар сховав картки до шафи; Бабуся висипала цукор у чашку.* У реченнях з нульовим вираженням обох об'єктно-локативних синтаксем акцентовано на результативному характері дії суб'єкта, спрямованої на об'єкт: *Онуки налили води; Він пересипав пшеницю.*

Отже, співвідношення облігаторних і факультативних субстанціальних компонентів у структурі речень, породжених чотиривалентним дієслівним предикатом КФД, зумовлене переважно комунікативними настановами, які визначають їхній облігаторний/факультативний статус. Кожен тип семантико-синтаксичної структури має різновиди поєднань субстанціальних компонентів з облігаторним та факультативним статусом.

3.5. Між'ярусні співвідношення структурних компонентів елементарних двоскладних речень

Окреме повідомлення про факт позамовної дійсності може отримувати повне граматичне вираження, пройшовши кілька так званих ярусів свого формування. Перехід від одного ярусу до іншого передбачає аналіз структур, що склалися попередньо, і синтез нових структур з одержаних даних. Формування структури, зміст якої визначається не структурами окремих мов, а особливостями мисленнєвої діяльності людини характерне для семантичного ярусу. На цьому етапі можна передбачити виникнення первісних видів речень. Відбір лексичних одиниць і граматичних форм у конкретних реченнях здійснюється на семантико-синтаксичному ярусі, процес формування речень завершується на формально-граматичному [22: 32].

Семантично елементарне речення характеризується однозначним співвідношенням власне-семантичного, семантико-синтаксичного і формально-граматичного ярусів, або рівнів. Асиметрія між цими рівнями є свідченням семантичного ускладнення структури речення.

Формально-граматичними репрезентантами типів семантико-синтаксичної структури, породженої чотиривалентними предикатами КФД, є двоскладне речення з симетричним або асиметричним характером функціонального зв'язку між членами речення і відповідними синтаксемами. Коли одиниці власне-семантичної структури збігаються з компонентами семантико-синтаксичної структури, які, в свою чергу, корелюють з відповідними членами речення, тобто коли між структурними елементами трьох рівнів речення наявний однозначний функціональний зв'язок, тоді наявне симетричне співвідношення семантичної і формально-граматичної структури. Асиметрія співвідношень в елементарному двоскладному реченні виявляється не в кількісному складі компонентів цих ярусів, а у відсутності однозначного зв'язку між семантичними функціями тих чи інших

структурних компонентів [54: 8 – 9]. Синтаксична конструкція з симетричною між'ярусною кореляцією є вихідною у трансформаційних перетвореннях, унаслідок яких виникають речення з асиметричною кореляцією.

Типовим виявом асиметрії є функціонування суб'єктної синтаксеми в нетиповій для неї формально-граматичній позиції. О.Г.Межов зазначав, що у двоскладному реченні, де суб'єкт перебуває у формах непрямих відмінків, найчастіше простежуємо асиметрію між формальною і семантичною структурами. У випадках асиметричної побудови речення формально-синтаксичні члени набувають нетипової для них ролі в значеннєвій організації речення. Однакові за формально-синтаксичною будовою двоскладні речення бувають неоднаковими за семантико-синтаксичною організацією [119: 58]. Суб'єкт дії внаслідок часткової нейтралізації переміщується з позиції називного в позицію орудного безприменникового. Часткова нейтралізація суб'єктного значення спричинює посилення об'єктного, тобто спостерігаємо акцентування на результативності дії особи, про що сигналізує об'єкт у позиції суб'єкта. Внаслідок таких трансформаційних перетворень на семантико-синтаксичному рівні виникають компоненти з синкретичним значенням об'єктного суб'єкта й інструментального суб'єкта. При зміні вихідної, базової, позиції відбувається семантичне ускладнення синтаксеми, яка з вихідної позиції переносить у похідну попереднє значення і набуває нового в новій синтаксичній позиції [116: 96]. Предикат дії змінюється на предикат результативного стану, формально-граматичним виразником якого є пасивний дієприкметник. Цей процес має такий схематичний вигляд: називний суб'єкта дії + предикат дії + об'єкт дії → називний об'єктного суб'єкта + предикат результативного стану + орудний суб'єкта дії [41: 113]. Напр.: *Лісник відпиляв гілку від дерева пилою* → *Гілка відпиляна від дерева (лісником) пилою*; *Жінка зачерпнула борошна з мішка чашкою* → *Борошно зачерпнуте з мішка (жінкою) чашкою*; *Роман відписав лист другові олівцем* → *Лист відписаний другові (Романом)*

олівцем. Велика сполучуваність предикатів результативного стану зумовлена їхньою похідністю від предикатів дії.

На формально-граматичному рівні ці перетворення спричинюють зміну синтаксичних залежностей і мають такий вигляд: підмет виражає синтаксему з синкретичним значенням об'єктного суб'єкта, морфологічне представлення предиката змінюється з відмінюваного дієслова на дієприкметник, якому підпорядковані керовані приприсудкові другорядні члени, оскільки валентні характеристики предиката лишилися без змін. Один другорядний член поєднаний із присудком напівсильним керуванням, бо він ґрунтується на об'єктній синтаксемі зі значенням джерела або засобу дії (перший тип структури), або об'єктній синтаксемі, що вказує на предмет, з поверхні чи зсередини якого вилучають інший предмет або на поверхню чи всередину якого його вміщують (другий тип), або адресатній синтаксемі (третій тип), а другий пов'язаний формою слабкого керування, тому що він виражає синтаксему із синкретичним значенням інструментального суб'єкта, третій другорядний член представляє інструментальну синтаксему й також поєднаний із присудком формою слабкого керування. Другорядні члени, які репрезентують правобічні синтаксеми, зумовлені валентністю предиката, що поєднує значення КФД і переміщення, причому перше є домінантою, поєднані з присудком напівслабким і слабким керуванням. Напівслабким керуванням пов'язані з присудком правобічні компоненти, що корелюють з об'єктно-локативними синтаксемами на позначення відповідно вихідного й кінцевого пунктів переміщення предмета. Другорядний член речення, який відповідає синтаксемі з синкретичним значенням інструментального суб'єкта, поєднаний із присудком слабким керуванням.

І.Р.Вихованець наголосив, що називний, утворений унаслідок переміщення знахідного об'єкта в суб'єктну позицію речення, об'єднує значення суб'єктної позиції і значення вихідної форми знахідного, тобто виражає значення об'єктного суб'єкта. У формально-синтаксичному плані, виконуючи функцію підмета, подібний компонент не відрізняється від

базового називного. Ускладнений супровідною об'єктною семантикою, називний суб'єкта стану функціонує в пасивних конструкціях, утворених від активних [41: 83]. Суб'єктне значення орудного зумовлене несумісністю в похідних пасивних конструкціях із предикатами результативного стану позиції називного із семантикою суб'єкта дії. Пасивна конструкція немовби складається з двох автономних частин, першу з яких становить власне-пасивна структура із предикатом результативного стану і називним об'єктного суб'єкта (носія пасивного стану), а другу, периферійну, – згорнута структура із предикатом дії, репрезентована орудним суб'єкта дії [41: 126].

Пасивні дієприкметники, що утворюються тільки від перехідних дієслів і характеризують ознаку як наслідок дії не активного діяча, а приписуваного йому стану як зовнішнього чинника, у сучасній українській мові є основними формами в організації пасивних конструкцій. Однак їхнє пасивне значення повністю реалізується тільки на рівні речення, коли дієприкметник є елементом предикативного центру, а словоформа орудного виражає значення діяча. М.Я.Плющ указала на те, що пасивна конструкція речення з дієприкметником ґрунтується на опозиції “активна/пасивна” [137: 16].

За умов повної нейтралізації суб'єктного значення суб'єктна синтаксема із значенням діяча зазнає повної редукції, що спричинює перетворення двоскладного речення в односкладне неозначено-особове.

У семантико-синтаксичній структурі речень першого і другого типу можливе переміщення інструментальної синтаксеми з функцією знаряддя дії в позицію суб'єктної. Таку трансформацію уможлиблює повна нейтралізація і редукція суб'єкта дії. Унаслідок подібних перетворень постає компонент із синкретичним значенням інструментального суб'єкта й порушується однозначне функціональне співвідношення між одиницями семантико-синтаксичного та формально-граматичного рівнів речення. На думку І.Р.Вихованця, синкретичним слід вважати називний відмінок у функції інструментального суб'єкта, утворений від орудного інструментального.

Редукція первинного називного суб'єкта і трансформація в позицію називного орудного у функції знаряддя дії зумовлюють конденсацію вторинним називним двох значень – суб'єктності та інструментальності. Така перебудова речення звичайно викликана потребами актуального членування [41: 83]. Предикат дії не змінює своєї якості в процесі згаданого перетворення. Напр.: *Робітники викачали воду з шахти насосом* → *Насос викачав воду з шахти*; *Вони вибили шибку в кімнаті каменем* → *Камінь вибив шибку в кімнаті*.

У структурі похідного двоскладного речення підмет представляє субстанціальну синтаксему із синкретичним значенням інструментального суб'єкта, дієслівний присудок – предикат дії, один приприсудковий другорядний член поєднується з присудком сильним керуванням, оскільки виражає об'єктну синтаксему з предметно-результативним значенням (перший тип) чи об'єктну синтаксему (другий тип), другий прислівний компонент відповідає об'єктній синтаксемі, яка вказує на джерело або засіб дії (перший тип) або об'єктно-локативній синтаксемі, що характеризує предмет, з поверхні чи зсередини якого вилучають інший предмет або на поверхню чи всередину якого його вміщують (другий тип), і перебуває з присудком у формі підрядного зв'язку – напівсильного керування. Отже, кількість другорядних компонентів у похідному реченні, на відміну від вихідного, зменшується на один і дорівнює двом, що спричинено виникненням синкретичного компонента. Подібні трансформації теоретично можливі, але практично вживаються обмежено, бо на сучасному етапі розвитку української мови є дещо штучними.

Отже, між'ярусне співвідношення компонентів семантичної і формально-граматичної структури двоскладних речень, породжених чотиривалентними предикатами КФД, може бути як симетричним, так і асиметричним. Ознакою симетричної кореляції є кількісна і якісна відповідність між одиницями структурних рівнів. Асиметрії властива відсутність однозначного функціонального зв'язку між ними. Вона

представлена функціонуванням синтаксем з синкретичним значенням об'єктного суб'єкта й інструментального суб'єкта, формально-граматичними корелятами яких є відповідно підмет і приприсудковий другорядний член, поєднаний із присудком слабким керуванням. Наявність інструментального суб'єкта в позиції підмета внаслідок редукції суб'єкта дії також характеризує асиметричні співвідношення між семантико-синтаксичною та формально-граматичною структурами двоскладного речення.

3.6. Кореляція компонентів семантико-синтаксичного і формально-граматичного рівнів односкладних речень

Чотиривалентні предикати КФД на формально-граматичному рівні, крім двоскладних конструкцій, представляють і односкладні, що є наслідком змін на семантико-синтаксичному рівні вихідних, базових, семантично елементарних двоскладних речень. Односкладні речення представлені означено-особовими, неозначено-особовими, інфінітивними й безособовими реченнями. Природа предиката КФД унеможливує такий формально-граматичний репрезентант, як односкладне узагальнено-особове речення.

Між'ярусні співвідношення в структурі простих елементарних речень, породжених чотиривалентними предикатами КФД, характеризує асиметрія компонентів семантико-синтаксичного та формально-граматичного рівнів. Як і в односкладних реченнях із чотиривалентними предикатами руху, переміщення, розмежовуємо три типи між'ярусної асиметрії.

Інфінітивні речення представляють перший тип. Їхній головний член у типовому вигляді виражає незалежний інфінітив, що позначає можливу або неможливу дію [74: 205]. Особливістю семантики такого речення є його здатність характеризувати потенційну дію, яка може бути необхідна, можлива чи доцільна, внутрішньо прийнята або відкинута діячем [14: 14]. Діяч у структурі цих речень представлений формою давального відмінка. Л.А.Булаховський писав, що “в цих реченнях давальний відмінок, який називає носія відповідної дії, афективно зосередженої в інфінітиві, являє собою не що інше, як підмет до вираженого інфінітивом присудка” [31: 27].

Переміщення називного суб'єкта дії в позицію давального суб'єкта стану та зміна предиката дії на предикат стану – потенційної дії перетворює двоскладну конструкцію на односкладну інфінітивну. Заперечність дієслова у вихідному двоскладному реченні створює передумови для остаточного морфологічного закріплення значення стану в інфінітиві односкладного речення [38: 116]. Транспозицію називного суб'єкта дії в периферійну

позицію давального суб'єкта стану слід кваліфікувати як часткову нейтралізацію суб'єктної синтаксеми, оскільки тут редукується лише формально-синтаксична позиція підмета, а не семантико-синтаксична функція суб'єкта взагалі [53: 76], напр.: *Хлопчик не пересипе пісок з відра в мішок* → *Хлопчикові не пересипати пісок з відра в мішок*; *Василько не напише оголошення фарбами* → *Василькові не написати оголошення фарбами*. Формально-граматичним виразником адресатного суб'єкта є прислівний другорядний член речення, який поєднаний із головним напівсильним керуванням і перебуває щодо нього здебільшого в лівобічній позиції. У правобічній функціонують прислівні керовані другорядні члени, які співвідносяться з трьома правобічними субстанціальними синтаксемами і якість яких при трансформаційних перетвореннях не зазнає змін.

Для інфінітивних речень властиве вираження модальних значень. А.П.Грищенко зазначав, що можливість представлення в реченні віднесеності основного змісту до дійсності дає підстави твердити, що зовнішньосинтаксичні характеристики мають цілком визначену специфіку й необхідні для кваліфікації речення як явища синтаксису. Наповнення структурної схеми конкретними зв'язками між повнозначно-лексичними компонентами обов'язково супроводжується конкретною віднесеністю змісту речення до фактів об'єктивної дійсності [57: 17]. Речення інфінітивної структури, на думку Г.П.Арполенко, мають ірреальне модальне значення, тобто таке, яке з погляду мовця повинно або може відбутися при наявності певних умов. Модальність інфінітива пов'язана також з діячем, вираженим давальним агентивним: відношення між діячем і дією, яку позначає інфінітив сприймаються в модальному плані повинності. Вона виокремила в інфінітивних реченнях такі загальні семантичні модальні значення, як:

- 1) повинність, необхідність дії; 2) можливість/неможливість дії;
- 3) невідворотність, неминучість дії; 4) бажаність/небажаність дії [14: 14 – 15].

Модальність вимушеності, повинності, бажаності, необхідності тощо створюють предикативні слова модальної семантики, зокрема такі, як: **варто**,

слід, потрібно, необхідно, бажано, можна тощо та інфінітив. Модальні слова перетворюють предикат дії на предикат стану – потенційної, ймовірної дії [41: 115], напр.: *Він прибиває ніжку до крісла молотком* → *Йому треба прибити ніжку до крісла молотком*; *Майстер вирізьбив статуетку з дерева* → *Майстрові необхідно вирізьбити статуетку з дерева*; *Дитина розкидала іграшки по кімнаті* → *Дитині можна розкидати іграшки по кімнаті*.

Відсутність давального суб'єкта стану в семантико-синтаксичній структурі речення характерна для другого різновиду першого типу між'ярусної асиметрії, що, як і в реченнях із чотиривалентними предикатами руху, переміщення, відбувається у два етапи. Вона пов'язана з подальшою кількісною модифікацією суб'єктної синтаксеми, унаслідок якої суб'єкт набуває значення неозначеної множинності осіб, носіїв стану, морфологічним виразником якого є інфінітив, що не має граматичних засобів, які б сигналізували про особу. Внаслідок кількісної модифікації відбувається повна семантична нейтралізація суб'єктної синтаксеми, що й спричинює її редукцію і відповідно нульове лексичне вираження у формально-граматичній структурі інфінітивного речення. При цьому предикат стану – потенційної дії не змінює якісних характеристик. На формально-граматичному рівні цей процес репрезентує інфінітив, який може поєднуватися з предикативними словами модальної семантики, фазовими дієсловами. З ним формою керування пов'язані прислівні другорядні члени, що ґрунтуються на правобічних субстанціальних синтаксемах і не беруть участі в перетворенні двоскладного речення на односкладне інфінітивне. Напр.: *Діти не приклеять сторінку в книгу клеєм* → *Дітям не приклеїти сторінку в книгу клеєм* → *Не приклеїти сторінку в книгу клеєм*. *Вона наливає води з глечика в чашку* → *Їй треба налити води з глечика в чашку* → *Треба налити води з глечика в чашку*.

Односкладні означено-особові й неозначено-особові речення, що характерні для другого типу міжрівневої асиметрії, корелюють у

семантичному плані з двокомпонентними, розрізняючись особливостями представлення діяча. Так, у структурі односкладних означено-особових речень головний член указує на особу діяча граматичними категоріями особи й числа, що дає підстави співвіднести зазначений тип односкладного речення з двоскладним, підмет якого виражений особовими займенниками **я, ми**, тобто діяч у них є означеним [53: 68 – 70], пор.: *Витесав ведмедика з дерева і Я витесав ведмедика з дерева; Зачерпнули води з криниці відром і Ми зачерпнули води з криниці відром; Висвердлив отвір у стіні і Я висвердлив отвір у стіні; Дописали лист друзям олівцем і Ми дописали лист друзям олівцем; Всипав сіль з ложки в кастрюлю і Я всипав сіль з ложки в кастрюлю*. Означено-особові речення, на думку П.С.Дудика, відзначаються цілковитою означеністю діяча і від двоскладних відрізняються тільки граматично, а не семантично [162: 235]. В.В.Бабайцева вважала, що за ознакою означеність/неозначеність таким реченням властивий найбільший ступінь логіко-граматичної членованості, за яким вони зближуються із двоскладними, оскільки в останніх діяч є означеним і може бути вербалізованим лише за допомогою займенників **я, ми, ти, ви** [18: 28].

У структурі двоскладних речень, що є базовими для неозначено-особових, виконавець дії співвідносний із неозначеними займенниками **хтось, дехто** та ін. На неозначеність діяча в них указує дієслово у формі 3-ої особи множини теперішнього, минулого та майбутнього часу [53: 68 – 70], пор.: *Впорскують ліки в руку шприцем і Хтось впоркує ліки в руку шприцем; Напишуть оголошення для студентів фарбою і Хтось напише оголошення для студентів фарбою; Накреслять схему на аркуші олівцем і Хтось накреслить схему на аркуші олівцем; Зішкрябували оголошення зі стіни ножем і Хтось зішкрябував оголошення зі стіни ножем; Відкидали сніг від воріт лопатою і Дехто відкидав сніг від воріт лопато.*; В.М.Брицин убачав семантико-синтаксичний характер невизначеності діяча в неозначено-особовому реченні, оскільки в них наголошують на об'єкті та його зв'язках із предикатом. [29: 83 – 84].

На думку М.У.Каранської, структурна близькість розглядуваних типів односкладних речень із двоскладними полягає в тому, що означено-особові більше уваги привертають до повідомлюваної дії, а двоскладні рівномірно розподіляють акцент між підметом і присудком або трохи сильніше наголошують підмет. У неозначено-особових реченнях головний член указує на типового виконавця дії, ім'я якого або зайве, або його уникають уточнювати [90: 111 – 113].

Отже, суб'єкт дії базового речення внаслідок кількісної модифікації, редукувався, що й спричинило його нульове лексичне представлення на формально-граматичному рівні речення, водночас предикат лишився без змін [53: 68 – 70]. Правобічні субстанціальні синтаксеми, зумовлені валентністю предиката КФД, також не зазнали трансформації.

Асиметричні між'ярусні співвідношення третього типу виділяємо в безособовому реченні, яке відрізняє імперсональність, тобто дія або стан у них виявляються незалежно від суб'єкта, що й зумовлює вилучення позиції підмета [166: 293; 18: 53]. О.М.Пешковський наголошував на такій особливості безособового речення, як та, що “воно представляє діяльність без діяча або діяльність, відірвану від свого діяча. Зрозуміло, що воно не тільки не може мати при собі ніякого підмета, але й не може й натякати на певний підмет... Очевидно, це буде особливий “безпідметовий” тип речень, у яких “безпідметовість” – не випадкове явище, а становить саму їхню сутність. З внутрішнього боку ці речення можна визначити як речення, у яких підмет вилучено не лише з мовлення, але й із думки” [136: 342 – 343].

Безособові речення, сформовані чотиривалентними предикатами КФД, представлені тільки конструкцією з головним членом, вираженим предикативною формою на **-но**, **-то**, що є наслідком перетворення активної двоскладної конструкції в пасивну односкладну. Вони акцентують на результативності дії, свідченням чого є об'єкт, на який вона переходить безвідносно до особи діяча. Г.М.Гнатюк зазначала, що мотивуючись перехідними дієсловами, ці форми звичайно керують прямим додатком, який

позначає об'єкт дії. Вживання їх дає змогу зосередити увагу лише на результаті дії, тобто в них виразно виявляються перфективність і безвідносність до діяча [30: 205], напр.: *Приклеєно марки на конверти клеєм; Викачано воду з ємкості насосом.*

Безособові речення з предикативними формами на **-но, -то** утворені на ґрунті двоскладних, причому цей процес має два етапи. На першому етапі активна двоскладна конструкція перетворюється в пасивну двоскладну, тобто предикат дії вихідного речення змінюється на предикат результативного стану, називний суб'єкта дії з центральної позиції переходить у периферійну орудного суб'єкта дії, знахідний об'єкта дії трансформується в називний об'єктного суб'єкта результативного стану. Предикат результативного стану на формально-граматичному рівні представлений пасивним дієприкметником, з яким слабким керуванням поєднаний приприсудковий другорядний член, що репрезентує синкретичний компонент із значенням інструментального суб'єкта, та два приприсудкових керування другорядних члени, що співвідносяться з іншими правобічними субстанціальними синтаксемами. Підмет виражає компонент з синкретичним значенням об'єктного суб'єкта. На другому етапі дериваційних перетворень пасивна двоскладна конструкція переходить в односкладне безособове речення. Це зумовлено повною нейтралізацією субстанціальної синтаксеми з функцією суб'єкта дії, вираженої орудним відмінком, наслідком якої є її редукція, що й закріплює предикативна форма на **-но, -то**, у структурі якої відсутні граматичні засоби, котрі сигналізують про особу діяча. Називний об'єктного суб'єкта змінюється знахідним об'єкта результативного стану, що функціонує в лівобічній позиції щодо головного члена односкладного речення і поєднується з ним сильним керуванням, оскільки цього вимагає специфіка предикативної форми на **-но, -то** [53: 74 – 76]. Пор.: *Андрійко вирізав звірятка з паперу ножицями* → *Звірятка вирізані Андрійком з паперу ножицями* → *Звіряток вирізано з паперу ножицями; Віталік переписав вправу з чернетки в зошит* → *Вправа переписана Віталіком з чернетки в*

зошит → *Вправу переписано з чернетки в зошит*. Варто зазначити, що лівобічне або правобічне положення прислівного керованого другорядного члена речення, який виражає об'єктну синтаксему, зумовлене комунікативною актуальністю.

Отже, про асиметричні між'ярусні співвідношення третього типу сигналізує головний член односкладного речення, представлений предикативною формою на **-но**, **-то**, який корелює з предикатом результативного стану, з ним поєднані формою керування три прислівних другорядних члени речення, що ґрунтуються на об'єктній синтаксемі та двох локативних зі значеннями вихідного й кінцевого пунктів переміщення.

Отже, означено-особові, неозначено-особові, інфінітивні й безособові речення з предикативними формами на **-но**, **-то** є формально-граматичними відповідниками власне-семантичних структур, породжених чотиривалентними предикатами КФД, які на семантико-синтаксичному рівні зазнають трансформації. Це спричинює порушення симетричної між'ярусної кореляції, характерної для базової двоскладної конструкції. Виділяємо три типи міжрівневої асиметрії у структурі зазначених односкладних речень. Перший тип, властивий інфінітивним реченням, представляє функціонування прислівного другорядного члена речення, поєднаного з головним напівсильним керуванням, що репрезентує адресатний суб'єкт, який у структурах другого різновиду цього типу редукується й отримує нульове лексичне вираження, та головний член, що виражає предикат стану – потенційної дії. Другий тип відзначається тим, що в односкладних означено-особових і неозначено-особових реченнях, головний член, представлений особовою формою дієслова, корелює з предикатом дії а суб'єкт дії, внаслідок редукції, лексично невиражений. Третьому типу властиве співвідношення головного члена односкладного безособового речення з предикатом результативного стану, нульове вираження суб'єкта, здебільшого лівобічна позиція прислівного керованого другорядного члена, що корелює з об'єктною синтаксемою.

3.7. Прислівні другорядні члени в структурі речень із чотиривалентними предикатами конкретної фізичної дії

Прислівні другорядні члени речення, що функціонують у структурах із чотиривалентними предикатами КФД, можуть бути зумовлені семантико-синтаксичною валентністю дієслівного предиката і не зумовлені нею, тобто представляти в згорнутому вигляді інше семантично елементарне речення.

Відповідно до лівобічної і правобічної валентності предиката розрізняють лівобічний і правобічні формально-граматичні компоненти речення. Для української мови типовою є правобічна позиція керованого компонента, тоді як лівобічна переважно стосується явища взаємозалежної координації. Керований другорядний член у лівобічній позиції є наслідком відповідних трансформацій вихідних елементарних речень: *Дитина не приклеїть сторінку* → *Дитині не приклеїти сторінку*. Лівобічні придієслівні (приприсудкові, або припредикатні) керовані другорядні члени речення репрезентують суб'єктну синтаксему результативного стану - потенційної дії. Правобічні ґрунтуються на субстанціальних синтаксемах із значенням об'єкта дії, адресата, локатива та інструменталія, що зумовлює відповідно сильний, напівсильний, напівслабкий і слабкий підрядний зв'язок керованого компонента із присудком [38: 79 – 80].

У структурі двоскладного речення, зумовленого чотиривалентним предикатом КФД, кількість приприсудкових керованих другорядних членів коливається від одного до трьох, що зумовлено комунікативними настановами. На основі правобічних валентно зумовлених синтаксем формуються придієслівні керовані другорядні члени речення з відповідними значеннями, залежно від яких встановлюють силу керування.

Керований другорядний член речення, який поєднаний із дієслівним присудком сильною формою підрядного зв'язку, корелює з об'єктною синтаксемою, що може мати предметно-результативне значення (*Митець вирізав підсвічник*), вказувати на об'єкт дії (*Працівники закачують воду; Ми*

занотували повідомлення; Онук відписав листа), називати сипучу речовину чи рідину, яка зазнає локативних змін (*Вона насипала перцю; Жінка налила соку*) тощо. Обов'язковий статус об'єктного компонента речення зумовлений специфікою дієслівного предиката, який позначає такі дії суб'єкта, що мають бути спрямовані на певний предмет, тобто його облігаторність детермінована лексико-граматичною природою предиката.

Такий придієслівний керований другорядний член виражений формою знахідного або родового відмінків без прийменників. Їхня взаємодія ґрунтується на тому, що домінантним об'єктним відмінком у граматичній системі української мови є знахідний, виражаючи суто відмінкову власне-об'єктну семантику, а родовий підпорядкований знахідному, передаючи, крім об'єктного, супровідні предикатні кількісні значення, у яких поєднані значення категорій кількості та неозначеності [38: 120 – 122].

Напівсильний зв'язок з присудком властивий приприсудковому керованому другорядному члену речення, якому на семантико-синтаксичному рівні відповідає об'єктна синтаксема із значенням джерела або засобу дії (*Господиня видавлює кісточки із слив; Кіт виловив рибку з акваріума лапою*), об'єктно-локативна, що характеризує предмет, з поверхні або зсередини якого вилучають інший предмет чи на поверхню або всередину якого його вміщують (*Столяр висвердлив отвір у стіні; Археологи викопали амфору з землі*), адресатна (*Мати пише записку вчительці ручкою; Письменник написав присвяту дружині ручкою*), об'єктно-локативна із значенням вихідного пункту переміщення предмета (*Хлопець забрав альбом зі столу до шафи; Жінка сипнула зерно з відра на подвір'я*) або кінцевого пункту переміщення (*Медсестра налила мікстури з пляшки в ложку*).

Морфологічними засобами представлення такого другорядного члена є:

1) у разі кореляції з об'єктною синтаксемою на позначення джерела або засобу дії – родовий відмінок з прийменниками **з, від**: *Дитина виколупала ягідку з булочки; Вони відрізали шматок від хлібини ножем;*

2) у разі вираження об'єктно-локативної синтаксеми, що характеризує предмет, з поверхні або зсередини якого вилучають інший предмет чи на поверхню або всередину якого його вміщують – прийменниково-відмінкові конструкції **з, до, від + Р.в., по, на + М.в.; в (у) + З.в.** тощо: *Вона вимела сміття з кімнати в коридор віником; Хлопець приклеїв плакат на двері клеєм;*

3) у разі співвідношення з адресатною синтаксемою – давальний безприйменниковий, родовий з прийменником **для:** *Мати відписала листа синові; Сашко пише листівку для сестри;*

4) за умови репрезентації об'єктно-локативної синтаксеми на позначення вихідного й кінцевого пунктів переміщення предмета – відповідно здебільшого родовий відмінок з прийменником **з і прийменниково-відмінкові конструкції в, на + З.в., до + Р.в.** тощо: *Дівчина насипала печива з пакета на тарілку; Він переписав оголошення з дошки до записника.*

Приприсудковий керований другорядний член, що співвідноситься з об'єктно-локативною синтаксемою, поєднаний із присудком напівсильним керуванням, оскільки домінанту синкретичного значення цієї синтаксеми становить об'єктне, детерміноване лексико-семантичною природою предиката КФД. Предикати **виливати, вилити, відливати, відлити, виписувати, виписати, лити, налити, сипнути** та ін. містять значення конкретної фізичної дії і переміщення, причому вирішальним, основним, виступає перший компонент семантики, що дає підстави трактувати такі чотиривалентні дієслова як проміжну ланку між предикатами руху, переміщення та конкретної фізичної дії. Особливість цієї групи предикатів виявляється в семантико-синтаксичній структурі речень, сформованих ними, і відповідно в її кореляті на формально-граматичному рівні: *Мишко вилити воду з чашки у відро; Жінка виписала рецепт з журналу до зошита.*

Приприсудковий другорядний член, що співвідноситься з інструментальною синтаксемою на позначення знаряддя дії, поєднаний із

присудком формою слабкого керування і виражений орудним безприйменниковим або прийменниково-відмінковою конструкцією **на + М.в.**: *Робітниця відчищала фарбу зі скла лезом; Школяр записав завдання в зошит олівцем; Він друкує оголошення для студентів на комп'ютері.*

Розглянуті приприсудкові керовані другорядні члени речення, крім того, що корелює з облігаторною об'єктною синтаксевою, відзначаються вибірковістю своєї реалізації у складі синтаксичної конструкції, що уможлиблює виділення двох комбінацій таких компонентів формально-граматичного рівня на основі сили підрядного зв'язку: сильний і напівсильний та сильний і слабкий (за умов наявності двох керованих компонентів): *Чоловік відірвав грона від лози; Тетянка відрізала шматок від пирога ножем.* За умови функціонування трьох правобічних керованих другорядних членів виділення подібних комбінацій неможливе: *Жінка зачерпнула води чашкою з відра; Хлопець перелив сік з пакета до чашки.*

У структурі односкладного речення припредикатних керованих другорядних членів речення може бути від одного до п'яти, причому щонайбільше їх буває тоді, коли суб'єктна синтаксема із значенням стану виражена формою давального відмінка і є наслідком трансформаційних переворень. Вона посідає лівобічну позицію щодо головного члена односкладного речення: *Їм би написати оголошення для мешканців фарбою; Петрикові не вклеїти сторінку в зошит клеєм.*

Узгоджені та прилягаючі другорядні члени належать до валентно не пов'язаних. Вони ґрунтуються на атрибутивних семантико-синтаксичних відношеннях, що виникають унаслідок згоргання окремих одиниць семантико-синтаксичної структури речення і перерозподілу синтаксичних залежностей у процесі об'єднання речень у просте ускладнене. Поширюючись на елементи будь-якої семантики, атрибутивні відношення не становлять суто семантичної категорії, а є переважно категорією формально-синтаксичною, що в синтаксичному плані узагальнює різноманітні семантико-синтаксичні відношення [38: 157]. У всіх випадках

необхідну умову наявності атрибутивних відношень між членами речення створює залежність другорядного члена від іменника. На думку авторів “Русской грамматики”, виданої в Празі, будь-який іменник у реченні, незалежно від синтаксичної функції, може бути поширений атрибутом [149: 794]. Компонент будь-якої семантики, перебуваючи в залежності від іменника, як зазначав І.Р.Вихованець, указав на ознаку позначуваного іменником предмета. Поширюючись на залежні присубстантивні компоненти будь-якої семантики, атрибутивні відношення та атрибутивні компоненти не становлять суто семантичних сутностей [37: 133]. Н.І.Кухар вважала, що наявність у складі речення прислівного компонента з атрибутивним значенням зумовлена комунікативними потребами вираження різнопланових якісних характеристик, ознак і властивостей предметів [101: 66]. На відміну від предикативного зв'язку, атрибутивний є зв'язком між предметом і будь-якою позачасовою і позамодалльною ознакою [123: 45]. С.Д.Кацнельсон указував на те, що атрибут як необов'язковий член речення лексично актуалізує субстанціальне значення, однак за умови конкретизації його мовленнєвою ситуацією або контекстом, він не функціонує [93: 158].

Типовим морфологічним засобом вираження атрибутивного компонента є прикметник, що внаслідок дериваційних процесів переміщується з предикативної позиції у залежну присубстантивну: *Молода медсестра впорскувала ліки зі шприца у вену* ← *Медсестра впорскувала ліки зі шприца у вену* + *Медсестра молода*; *Хлопець вирізав маленьку пташку з дерева лобзиком* ← *Хлопець вирізав пташку з дерева лобзиком* + *Пташка маленька*.

Прислівним прилягаючим членам речення властивий вільний, формально й семантично незумовлений зв'язок, оскільки він виникає внаслідок перегрупування синтаксичних залежностей, згортання компонентів семантично елементарного речення. Найпоширенішим відмінком, що виражає такий прилягаючий другорядний член, є родовий

посесивний, який залежить від власне-іменника, причому опорний іменник не визначає ні валентними характеристиками, ні лексико-семантичною й формально-граматичною природою особливості залежного структурного елемента. Цей прислівний компонент виникає внаслідок редукції посесивного предиката в процесі ускладнення семантичної структури елементарного речення [38: 68]. Атрибутивна функція родового присубстантивного ґрунтується на транспозиційних його перетвореннях. Перебуваючи в позиції ад'єктива родовий послаблює семантику предметності атрибутивними відтінками, які найбільшою мірою стосуються родового посесивного [63: 10], що на наступному ступені трансформації переходить у відносний прикметник: *Дружина пришила гудзик на сорочку чоловіка голкою* ← *Дружина пришила гудзик на сорочку голкою* + *Сорочка належить чоловікові*.

Формою прилягання поєднано також прислівник з опорним дієсловом, подібно до моделі “опорний іменник + залежний прикметник” [38: 81]: *Він швидко налив чаю з чайника в чашку* → *Він налив чаю з чайника в чашку* + *Це було швидко*.

Отже, у структурі простого елементарного речення, зумовленого семантико-синтаксичною валентністю предиката КФД, функціонують прислівні керовані другорядні члени речення, що ґрунтуються на правобічних об'єктній, об'єктно-локативній, адресатній та інструментальній субстанціальних синтаксемах. Об'єктній та об'єктно-локативній синтаксемах притаманна варіативність значень, зумовлена семантикою дієслова. Сила керування залежить від значення іменникового компонента, з яким співвідноситься приприсудковий другорядний член речення. Елементарне двоскладне речення налічує три приприсудкових керованих другорядних члени, а односкладне – чотири. Це спричинено тим, що в структурі односкладного речення в лівобічній позиції виступає керований другорядний член із значенням суб'єкта результативного стану – потенційної дії.

Прислівні узгоджені та прилягаючі другорядні члени на формально-граматичному рівні представляють атрибутивні семантико-синтаксичні відношення, сигналізуючи водночас про семантичне ускладнення структури базового речення. Найпериферійніша позиція у складі речення характерна для прилягаючих компонентів.

3.8. Детермінантні другорядні члени в структурі речень із чотиривалентними предикатами конкретної фізичної дії

У структурі речення, породженого чотиривалентним дієслівним предикатом КФД, можливе функціонування компонентів, які в згорнутому вигляді репрезентують семантично елементарне речення і не залежать від семантико-синтаксичної валентності предиката. До таких компонентів синтаксичної структури відносять детермінантні другорядні члени речення, яким властивий найбільший ступінь автономності у складі речення.

У реченнях, сформованих чотиривалентним предикатом КФД, функціонують детермінантні другорядні члени із значенням причини, умови, мети, допустовості й темпоральним значенням. Речення такої структури є простими з формально-граматичного погляду і складними з власне-семантичного, тому що вони є результатом трансформації у складнопідрядному реченні з причиновими, умовними, цільовими, допустовими та темпоральними детермінантними підрядними частинами. У процесі трансформації предикат підрядної частини змінюється на відпредикатний іменник і переходить із присудкової позиції в обставинну, а сполучник, що виражає семантико-синтаксичні відношення між головною й підрядною частинами в складнопідрядному реченні, – прийменником, що перебирає на себе його функції. Унаслідок цього утворюється просте ускладнене речення з детермінантним другорядним членом, вираженим прийменниково-відмінковою формою [53: 17; 38: 85].

Детермінанти із значенням причини є результатом трансформаційних процесів підрядної частини, яка поєднана з головною семантико-синтаксичним відношенням причини. Виділяють два типи змін. Перший відзначається переходом предиката підрядної частини у відпредикатний іменник, який поєднується із прийменником, що виражає семантико-синтаксичні відношення вихідного складнопідрядного речення, напр.: *Майстер вирізьбив фігурку з дерева різцем, бо не було граніту* → *Майстер вирізьбив фігурку з дерева різцем за відсутності граніту*; *Брат написав сестрі повідомлення олівцем, бо він запізнювався* → *Брат написав сестрі повідомлення олівцем через запізнення*. Другий тип дериваційних перетворень має ступінчатий характер. Спочатку предикат змінюється на відпредикатний іменник, що має біля себе залежний компонент, бо “категоріальні значення валентності дієслова при утворенні похідних іменників транспонуються в них” [73: 299], і функції сполучника перебирає на себе прийменник. На другому етапі відпредикатний іменник зазнає редукції і репрезентантом підрядної частини стає залежний від нього компонент з прийменником [53: 19 – 20]. Пор.: *Вони закріпили оголошення на дверях кнопками, бо був вітер* → *Вони закріпили оголошення на дверях кнопками через наявність вітру* → *Вони закріпили оголошення на дверях кнопками через вітер*; *Студент законспектував статтю, тому що інформація була важливою* → *Студент законспектував статтю зважаючи на важливість інформації* → *Студент законспектував статтю зважаючи на інформацію*.

Граматичними засобами вираження детермінантних другорядних членів із значенням причини є прийменниково-відмінкові сполуки **через, за, з огляду на, зважаючи на + З. в., від, з, внаслідок, у результаті, з приводу, з нагоди + Р. в., завдяки + Д. в., у зв’язку з + О. в.** тощо [39: 244].

Г.А.Євстигнєєва наголосила на тому, що з модально-часового погляду речення з детермінантами із значенням причини характеризують лише

реальні дії, представлені формами теперішнього й минулого часу [65: 9 – 10].

Детермінанти із значенням умови утворюються на ґрунті складнопідрядного речення із семантико-синтаксичними відношеннями умови між предикативними частинами. У процесі дериваційного перетворення предикат підрядної частини трансформується у відпредикатний іменник, який може мати при собі залежні компоненти, а сполучник замінюється прийменником, який перебирає на себе його функції.

Т.М.Зінченко вказав на такі ознаки умовних прийменниково-відмінкових детермінантів, як:

- 1) відсутність системно-семантичного передбачуваного зв'язку між детермінантом і будь-яким компонентом речення;
- 2) сполучуваність умовних відмінково-прийменникових форм з різними за структурними схемами предикативними основами;
- 3) позиція переважно на початку речення;
- 4) синтаксичне значення умовної мотивації предикативної ознаки, яке формується між відмінково-прийменниковою формою і предикативною основою, складом речення в цілому;
- 5) наявність специфічної інтонації (у препозиції детермінант вимовляється з особливим напруженням, після цього робиться пауза, в постпозиції – інтонація приєднання) [78: 8].

Морфологічним виразником детермінантів із значенням умови є конструкції **у разі, на випадок, за умови + Р. в.** [38: 154]. Пор.: *Якщо поліція впаде, то вони приб'ють її до стіни зірками* → *У разі падіння поліції вони приб'ють її до стіни зірками*; *Якщо виникне потреба, він впише цифри в графу ручкою* → *У разі виникнення потреби він впише цифри в графу ручкою* → *У разі потреби він впише цифри в графу ручкою*. Як бачимо, на другому етапі згортання відпредикатний іменник зазнає редукції,

унаслідок чого репрезентантом підрядної умовної частини стає залежний від нього компонент з прийменником – виразником семантико-синтаксичних відношень.

Детермінанти із значенням мети співвідносяться з підрядною цільовою частиною складнопідрядного речення, пов'язаною з головною цільовими семантико-синтаксичними відношеннями. Цільове значення виникає внаслідок конденсації причиново-наслідкових і модально-пропозитивних відношень та комунікативного виділення зумовлюючої ситуації: вона бажана, її реалізація можлива при цілеспрямованих діях [30: 7].

Морфологічним вираженням такого детермінанта є прийменниково-відмінкові конструкції **для, з метою, задля, ради, заради, на предмет, в інтересах + Р. в.; на, під, по, в, про + З. в.; за + О. в.** та ін. [39: 244], а також інфінітив. Інфінітив функціонує паралельно з конструкцією **для + Р. в.**, але репрезентує менш глибокий ступінь трансформації підрядної частини, тому що редукувався тільки сполучник **щоб**, який виражав цільові семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами складнопідрядного речення, тоді як предикат лишився незмінним; глибший ступінь представляє прийменниково-відмінкова форма детермінанта, оскільки заміна сполучника прийменником спричинила згортання предиката й утворення на його основі відпредикатного іменника, що завуальовує до певної міри його значення [53: 26 – 29]. Пор.: *Жінка висипала борошно з пакета на стіл, щоб приготувати тісто* → *Жінка висипала борошно з пакета на стіл для приготування тіста* і *Жінка висипала борошно з пакета на стіл приготувати тісто*; *Вони черпали воду з криниці відрами, щоб полити квіти* → *Вони черпали воду з криниці відрами для поливання квітів* і *Вони черпали воду з криниці відрами полити квіти*.

Детермінантні другорядні члени із значенням допустовості є наслідком трансформації підрядної частини складнопідрядного речення, поєднаної з головною семантико-синтаксичним допустовим відношенням, яке сформоване на ґрунті власне-семантичних умовно-наслідкових і

протиставних відношень. Підрядна частина вказує на несприятливу умову або перешкоду для того, про що йдеться в головній частині [53: 29]. Такі другорядні члени представлені на формально-граматичному рівні речення прийменниково-відмінковими конструкціями **незважаючи на, попри + З. в., всупереч, наперекір + Д. в.; незалежно від + Р. в., при + М. в.** [39: 244], напр.: *Хоч був вітер, рибалки вичерпували воду з човна руками* → *Попри вітер рибалки вичерпували воду з човна руками; Хоч мати заборонила, дитина висипала цукерки з тарілки на стіл* → *Всупереч заборонам матері дитина висипала цукерки з тарілки на стіл; Хоч вчитель заборонив, учень вписав цифри в зошит олівцем* → *Незважаючи на заборону вчителя учень вписав цифри в зошит олівцем.*

За змістом темпоральна синтаксема не підпорядковується предикатові, а супроводжує його. Відмінкова форма із значенням часової тривалості як формальний репрезентант темпоральної синтаксеми на семантико-синтаксичному рівні корелює з пропозитивною номінацією. Темпоральність є своєрідним фоном якогось явища, факту, події. Темпоральний компонент виконує в реченні роль конкретизатора тривалості дії або процесуального стану в їхніх часових вимірах [21: 28]. О.К.Безпояско зазначила, що семантичні відтінки варіанта темпоральної синтаксеми зумовлені саме лексичним наповненням іменника і залежних від нього прикметника, займенника або числівника. Кожен з них є носієм додаткової семи. Семі темпоральності містять іменники, що називають одиниці часу й пов'язані з уявленнями про них відповідні проміжки часу (*секунда, хвилина, день, тиждень, місяць, рік, зима* тощо). Роль залежного приіменникового компонента полягає в кількісній фіксації часу і формуванні семи квантитативності. У позиції детермінанта на формально-граматичному рівні семантично не тотожні опорний (із значенням темпоральності) і залежний (із значенням квантитативності) компоненти формують словосполучення, яке за семантичними ознаками є квантитативно-темпоральним, або кількісно-часовим, варіантом темпоральної синтаксеми. Приіменниковий

залежний компонент уточнює, конкретизує проміжок часу дії виділенням його з ряду ідентичних йому, що досягається вживанням при іменникові вказівних і неозначених займенників, а також прикметників. Порядкові прикметники у позиції приіменникового компонента уточнюють темпоральне значення, акцентуючи на черговості, наступності часових проміжків, що фіксують момент дії [там само: 29 – 30].

Р.А.Куцова наголосила на тому, що найважливішим протиставленням темпоральної системи є одночасність/різночасність перебігу дії і часового моменту, означена тривалість/неозначена тривалість, одиничність і повторюваність дії в часі. Найзагальнішою опозицією виступає опозиція одночасності/різночасності подій [102: 9].

Морфологічними засобами представлення темпоральних детермінантів є прийменниково-відмінкові конструкції:

- 1) неозначена одночасність: **в, на, під + З. в.; в, на, при, о (об) + М. в.; за, серед, посеред, наприкінці, під час, у ході, у процесі, у міру + Р. в.; з, за, одночасно з + О. в.:** *Коли були канікули, Сашко випаяв картину паяльником → Під час канікул Сашко випаяв картину паяльником;*
- 2) означена одночасність: **за, на + З. в.; протягом, на протязі, впродовж + Р. в.:** *Коли минула година, вона написала листа батькам → За годину вона написала листа батькам;*
- 3) недиференційована різночасність або поєднання часової попередності і наступності: **біля, близько, коло + Р. в.; між, поміж + О. в.:** *Коли була перерва між засіданнями, архітектор намалював схему в блокноті олівцем → Між засіданнями архітектор намалював схему в блокноті олівцем;*
- 4) часова наступність: **після, опісля, пізніше + Р. в.; по + М. в.; за, услід за, слідом за, через, за + О. в.:** *Коли закінчився відпочинок, він вклеїв фотокартки в альбом клеєм → Після закінчення відпочинку він вклеїв фотокартки в альбом клеєм;*

- 5) часова попередність: **до, напередодні, проти, раніш + Р. в.;** **перед + О. в.;** **над, під, за + З.в.:** *До того, як почнеться тиждень, вона допише твір у зошиті ручкою → До початку тижня вона допише твір у зошиті ручкою;*
- 6) початкова часова межа: **від, з, починаючи з + Р. в.:** *Коли почався ранок, вони викачували воду з ємкості → Від початку ранку вони викачували воду з ємкості;*
- 7) кінцева часова межа: **до + Р.в.;** **по + З. в.:** *Коли настане друга година, вони зіллють воду з кастрюлі у відро → До другої години вони зіллють воду з кастрюлі у відро [39: 243].*

Отже, у структурі речення, породженого чотиривалентним предикатом КФД, крім субстанціальних компонентів, передбачених валентністю предиката, наявні детермінантні другорядні члени, що представляють у згорнутому вигляді інше семантично елементарне речення. Вони виражають значення причини, мети, умови, допустовості й темпоральне значення та утворені внаслідок трансформації відповідної підрядної частини складнопідрядного речення, зокрема згортання предиката у відпредикатний іменник із залежними словами чи без них. Ця частина пов'язана з головною відповідними семантико-синтаксичними відношеннями, які в складній конструкції виражає сполучник, а у складі детермінанта – прийменник.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дало підстави зробити такі висновки й теоретичні узагальнення.

Семантико-синтаксичною валентністю є властивість предиката визначати певну кількість позицій, які заповнюють відповідні субстанціальні компоненти. Вона зумовлена сумісністю семантичних ознак структурних елементів, тобто предикатного й непередикатних знаків. Формально-синтаксична валентність зумовлює формально-граматичний статус члена речення відповідно до ієрархії субстанціальної синтаксеми, з якою він співвідноситься, у валентності предиката. Згідно з лінійним принципом розташування мовних одиниць валентність предиката є лівобічною та правобічною. Передикатні компоненти є носіями активної валентності, непередикатні – пасивної. Валентнісні характеристики дієслова формують структуру семантично елементарного речення, тобто семантично елементарна конструкція виникає внаслідок взаємодії активної і пасивної валентності її складників.

Предикат є конститутивним компонентом семантико-синтаксичної структури речення, оскільки його валентність детермінує кількісний і якісний характер субстанціальних синтаксем із власне-предметним значенням і специфіку передаваних ними семантико-синтаксичних відношень. За ознакою динамічність/статичність предикати поділяються на два узагальнених семантичних типи: предикати дії, орієнтовані на активного суб'єкта, який виступає ініціатором і виконавцем дії, і предикати стану. За характером семантичних ознак вирізняються предикати дії, предикати процесу, предикати стану, предикати якості, локативні предикати і предикати кількості. Згідно з валентними показниками предикати диференціюємо на одновалентні – шестивалентні (семивалентні). За морфологічним критерієм предикати є дієслівні, прикметникові, прислівникові, числівникові, причому основним носієм предикатної семантики є дієслово. Ґрунтуючись на теорії

сполучуваності мовних одиниць, зокрема ступені їхнього семантичного наповнення, дієслова поділяємо на абсолютивні та релятивні, диференційною ознакою яких є самодостатність/несамодостатність лексичного значення, що спричинює функціонування певних залежних компонентів.

Семантичними функціями субстанціальних компонентів непередикатної природи є функції діяча, адресата, експерієнсива, об'єкта, результати, знаряддя, засобу, носія фізичного стану, носія всеохопного фізичного стану, ідентифікати, компонентива, композитива, локатива. На основі субстанціальних семантико-синтаксичних відношень у структурі речення виділяють суб'єктну, об'єктну, адресатну, локативну й інструментальну синтаксеми, семантична і морфологічна варіативність яких залежить від семантичного типу предиката.

Аналіз концепцій українських і зарубіжних мовознавців зумовив трактування нами семантичної структури речення як змісту речення, представленого в узагальненому вигляді на основі семантико-синтаксичної валентності одного предиката, що враховує ті елементи значення, яких надає йому формально-граматична структура. Семантично елементарним реченням є те, яке складається з одного предиката й зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових компонентів. Наявність у структурі речення вторинних синтаксем – цільових, причинових, темпоральних, локативних тощо, які не входять до валентної рамки предиката базової конструкції засвідчують процес ускладнення семантичної структури речення.

Чотиривалентні дієслова руху виражають рух відносно певних просторових орієнтирів протягом визначеного часового періоду. Вони об'єднують дві підгрупи: 1) дієслова із значенням руху; 2) дієслова із значенням переміщення. Перші означають, що породжувачем і виконавцем дії є особа, другі вказують на те, що під впливом особи предмет зазнає локативних змін. Саме відмінності в їхньому лексичному значенні спричинюють різні типи семантико-синтаксичної структури речень, породжених ними, зокрема

обов'язковість об'єктної синтаксеми при предикатах переміщення, що дає змогу трактувати їх як чотиривалентні дієслівні предикати руху, переміщення. Чотиривалентні дієслова руху розрізняються за такими ознаками: а) відношення дії до особи, предмета; б) середовище руху; в) темп руху; г) спосіб руху; д) спрямованість руху; е) горизонтальні/вертикальні параметри дії.

На основі валентного потенціалу чотиривалентних предикатів руху, переміщення в українській мові сформовано три основних типи семантико-синтаксичної структури елементарних двоскладних речень: 1) суб'єктна синтаксема на позначення активного виконавця дії + предикат руху + дві локативних синтаксеми, що характеризують вихідний і кінцевий пункти руху + інструментальна синтаксема із значенням засобу руху; 2) субстанціальна синтаксема з функцією суб'єкта дії + предикат руху + три локативних синтаксеми, які вказують на вихідний, кінцевий пункти руху та шлях руху; 3) суб'єкт дії + предикат переміщення + об'єктна синтаксема + дві локативних синтаксеми на позначення вихідного й кінцевого пунктів переміщення.

Чотиривалентні дієслова КФД позначають дії особи, спрямовані на предмет з конструктивною або деструктивною метою. Вони об'єднують дієслівні лексеми з конструктивним, деструктивним та із синкретичним конструктивно-деструктивним значеннями, а також ті, що поєднують значення КФД і переміщення. Дієслова диференціюються за двома семантичними ознаками: 1) характер дії; 2) результативність дії.

Чотиривалентні предикати КФД в сучасній українській мові формують чотири основних типи семантико-синтаксичної структури елементарного речення: 1) синтаксема із функцією суб'єкта дії + предикатна синтаксема КФД + дві об'єктних синтаксеми, одна з яких має предметно-результативне значення, а друга позначає джерело або засіб дії + інструментальна синтаксема з функцією знаряддя дії;

- 2) синтаксема з функцією суб'єкта дії + предикат КФД + об'єктна синтаксема, що вказує на предмет дії + об'єктно-локативна синтаксема, яка характеризує предмет, з поверхні чи зсередини якого вилучають інший предмет або на поверхню чи всередину якого його вміщують + інструментальна синтаксема на позначення знаряддя дії;
- 3) синтаксема з функцією суб'єкта дії + предикат КФД + об'єктна синтаксема + адресатна синтаксема + інструментальна синтаксема із значенням знаряддя дії; 4) синтаксема з функцією суб'єкта дії + предикат КФД + об'єктна синтаксема з партитивним значенням або із значенням виду запису + дві об'єктно-локативних синтаксеми, що вказують на вихідний і кінцевий пункти переміщення об'єкта.

У словотвірній структурі дієслівних чотиривалентних предикатів представлений предикат і залежний від нього субстанціальний компонент, що перебуває в згорненому вигляді і вказівка на який міститься в дієслівному префіксі. Специфіка значення дієслівного префікса впливає на лексичне вираження субстанціальної синтаксеми у формально-граматичній структурі речення. У семантико-синтаксичній структурі речень, породжених чотиривалентними дієсловами руху, переміщення, найслабші позиції має локативна синтаксема на позначення вихідного пункту руху, переміщення, оскільки це значення сильніше представлене дієслівним префіксом. Позиції локативної синтаксеми, що вказує на кінцевий пункт руху, переміщення, є найсильнішими, бо відповідне значення дієслівним префіксом виражено найслабше. Про локативну синтаксему з функцією шляху руху сигналізує здебільшого префікс пере-.

Префікси у структурі дієслів КФД здебільшого акцентують на об'єкті дії, що сприяє посиленню лексичного значення твірної основи. Значна частина дієслівних префіксів наголошує на певних синтаксемах, що спричинює їхнє лексичне представлення на формально-граматичному рівні речення. На цю властивість префікса впливає також і семантика твірної основи. З основами чотиривалентних дієслів КФД поєднуються префікси в-,

ви-, від-, до-, за-, з-/с-, на-, при-, пере-, роз-. На їхнє об'єктне значення нашаровуються локативні (в-, ви-, на-) й результативні (від-, до-, за-, з-/с-, при-, роз-) семантичні відтінки.

Формальне заповнення всіх потенційно можливих субстанціальних позицій чотиривалентних предикатів руху, переміщення і КФД у мовленні трапляється нечасто, що залежить від комунікативної потреби та наявності словотворчого афікса в структурі дієслова. Тому їх поділяють на облігаторні та факультативні. Облігаторним є субстанціальний компонент, зумовлений семантико-синтаксичною валентністю предиката, що має лексичне вираження на формально-граматичному рівні речення і через відсутність якого синтаксична конструкція втрачає граматичне і семантичне завершення. Факультативний субстанціальний компонент також детермінований валентністю предиката, але у зв'язку з комунікативними настановами він має нульове лексичне вираження. Відповідно до особливостей спілкування субстанціальні компоненти із власне-предметним значенням можуть мати як статус облігаторних, так і факультативних.

Із трьох потенційних правобічних валентностей предикатів руху, переміщення лексичного вираження можуть потребувати здебільшого одна – дві, які набувають статусу облігаторних, інші стають факультативними. Комбінації облігаторних і факультативних субстанціальних синтаксем бувають досить різноманітними, що спричинило виділення в межах першого та другого типів семантико-синтаксичної структури ще по шість різновидів, а третього – двох.

У межах чотирьох типів семантико-синтаксичної структури, сформованої чотиривалентним предикатом КФД, виділяємо ще по два додаткових різновиди, які репрезентують співвідношення облігаторних і факультативних субстанціальних компонентів.

Між'ярусне співвідношення компонентів семантичної, зокрема семантико-синтаксичної і формально-граматичної структури елементарних двоскладних речень, породжених чотиривалентними предикатами руху,

переміщення та конкретної фізичної дії, має як симетричний, так і асиметричний характер. Ознакою симетричної кореляції є кількісна і якісна відповідність між одиницями структурних рівнів. Асиметрії властива відсутність однозначного функціонального зв'язку між ними. Симетричні співвідношення відрізняють елементарні двоскладні речення, що є вихідними одиницями в трансформаційних процесах, які відбуваються на семантико-синтаксичному рівні і внаслідок яких утворюються похідні двоскладні речення з асиметричною між'ярусною кореляцією.

У двоскладному елементарному реченні, сформованому предикатом руху, переміщення, асиметрія представлена компонентами із синкретичним значенням інструментального суб'єкта та локативного суб'єкта, які репрезентовані на формально-граматичному рівні підметом. Асиметрію між'ярусних співвідношень у реченні, породженому предикатом переміщення, втілено в пасивній двоскладній конструкції, підмет якої співвідноситься з об'єктним суб'єктом, а приприсудковий другорядний член, поєднаний з головним формою слабкого керування, ґрунтуються на інструментальному суб'єкті.

Асиметрична кореляція в елементарному двоскладному реченні, конститутивним компонентом якого є чотиривалентний предикат КФД, представлена функціонуванням синтаксем із синкретичним значенням об'єктного суб'єкта й інструментального суб'єкта, формально-граматичними виразниками яких є відповідно підмет і приприсудковий другорядний член, поєднаний із присудком слабким керуванням. Наявність інструментального суб'єкта в позиції підмета внаслідок редукції суб'єкта дії також засвідчує асиметричні співвідношення.

Елементарні односкладні речення, породжені чотиривалентними предикатами руху, переміщення та КФД, представлені такими структурними типами: означено-особовими, неозначено-особовими, інфінітивними й безособовими з предикативними формами на -но, -то, причому останні зумовлені тільки предикатами переміщення й КФД. Односкладні речення

відрізняє між'ярусна асиметрія. Виділяємо три типи міжрівневої асиметрії у структурі зазначених односкладних речень. Перший тип, властивий інфінітивним реченням, представляє функціонування прислівного другорядного члена речення, поєднаного з головним напівсильним керуванням, що репрезентує адресатний суб'єкт, який у структурах другого різновиду цього типу редукується і отримує нульове лексичне вираження, та головний член, що виражає предикат стану – потенційної дії. Другий тип відзначається тим, що в односкладних означено-особових і неозначено-особових реченнях, головний член, представлений особовою формою дієслова, корелює з предикатом дії а суб'єкт дії, унаслідок редукції, лексично невиражений. Третьому типу властиве співвідношення головного члена односкладного безособового речення з предикатом результативного стану, нульове вираження суб'єкта, здебільшого лівобічна позиція прислівного керованого другорядного члена, що корелює з об'єктною синтаксею.

Прислівні другорядні члени речення бувають зумовленими і не зумовленими семантико-синтаксичною валентністю предиката базового елементарного речення. Прислівні другорядні члени, що наявні в структурі елементарного речення, породженого чотиривалентним предикатом, виражають на формально-граматичному рівні субстанціальні й атрибутивні семантико-синтаксичні відношення.

Приприсудкові керовані другорядні члени у структурі речення, сформованого чотиривалентним предикатом руху, переміщення, співвідносяться з об'єктною, локативними синтаксемами, які вказують на вихідний, кінцевий пункти руху, переміщення та шлях руху, а також з інструментальною синтаксею із функцією засобу руху. Вони поєднуються з присудком сильним, напівсильним і слабким керуванням, у межах напівслабкого залежно від локативного значення – напівслабким першого, другого і третього рівнів. Елементарне двоскладне речення має три приприсудкових керованих другорядних члени, а односкладне – чотири. Це детерміновано кореляцією правобічного керованого компонента, що

поєднаний із головним членом односкладного речення напівслабким керуванням, з суб'єктною синтаксею стану – потенційної дії.

У структурі елементарного двоскладного речення, породженого предикатом КФД, функціонують приприсудкові керовані другорядні члени, що ґрунтуються на правобічних об'єктній, об'єктно-локативній, адресатній та інструментальній синтаксемах. Об'єктній та об'єктно-локативній синтаксемам притаманна варіативність значень, зумовлена семантикою дієслова. Сила керування залежить від значення іменникового компонента, з яким співвідноситься приприсудковий другорядний член. Елементарне двоскладне речення із предикатом КФД так само має три приприсудкових керованих другорядних члени, а односкладне – чотири. Це спричинено тим, що в структурі односкладного речення в лівобічній позиції виступає керований другорядний член із значенням суб'єкта результативного стану – потенційної дії.

Прислівні узгоджені та прилягаючі другорядні члени представляють на формально-граматичному рівні атрибутивні семантико-синтаксичні відношення, які сигналізують про семантичне ускладнення структури вихідного речення. Найпериферійніша позиція у складі речення характерна для прилягаючих другорядних членів.

Детермінантні другорядні члени найбільш автономні у формально-граматичній структурі речення. Детермінанти із значенням причини, умови, мети, допустовості та темпоральним значенням функціонують у складі синтаксичних конструкцій, породжених чотиривалентними дієслівними предикатами руху, переміщення і КФД. Ці структурні компоненти утворені на ґрунті детермінантної підрядної частини складнопідрядного речення з відповідними семантико-синтаксичними відношеннями. Предикат підрядної частини змінюється на відпредикатний іменник, а функцію сполучника перебирає на себе прийменник. Якщо відпредикатний іменник має залежні компоненти, зумовлені валентністю згорненого предиката, то можливий ще

один етап трансформації, унаслідок чого відпредикатний іменник зазнає редукації, а прийменник формує детермінант з непередикатним компонентом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамов Б.А. Синтаксические потенции глагола (в сопоставлении с потенциями других частей речи)// Филол. науки. – 1966. – № 3. – С. 34 – 44.
2. Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. – Л.: Наука, ЛО, 1988. – 239 с.
3. Адмони В.Г. Завершенность конструкции как явление синтаксической формы// Вопр. языкознания. – 1958. – № 1. – С. 111 – 117.
4. Алисова Т.Б. Опыт семантико-грамматической классификации простых предложений// Вопр. языкознания. – 1970. – № 2. – С. 91 – 98.
5. Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса итальянского языка: Семантическая и грамматическая структура простого предложения. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 293 с.
6. Альошина І.Г. Структурно-семантична характеристика дієслів динамічної просторової локалізованості у французькій мові (у зіставленні з українською): Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.17/ Донецьк. держ. ун-т. – Донецьк, 2000. – 20 с.
7. Андерш Й.Ф. Про співвідношення інтенційної і валентної структур дієслова// Укр. мовознавство. – 1980. – Вип. 8. – С. 62 – 65.
8. Андерш Й.Ф. Проблеми синтаксичної семантики в сучасному зарубіжному мовознавстві// Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 11 – 19.
9. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К.: Наук. думка, 1987. – 191 с.
10. Арват Н.М. До питання про семантичну типологію простого речення (на матеріалі східнослов'янських мов)// Мовознавство. – 1979. – № 2. – С. 24 – 31.

11. Арват Н.М. Про асиметрію простого речення// Мовознавство. – 1978. – № 2. – С. 37 – 43.
12. Арват Н.Н. О семантике предложения// Филол. науки. – 1979. – №5. – С. 52 – 61.
13. Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища шк., 1984. – 160 с.
14. Арполенко Г.П., Забеліна В.П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1982. – 310 с.
15. Арутюнова Н.Д. О синтаксической сочетаемости в испанском языке// Филол. науки. – 1962. – № 2. – С. 31 – 40.
16. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – 383 с.
17. Арутюнова Н.Д. Проблемы синтаксиса и семантики в работах Ч.Филлмора// Вопр. языкознания. – 1973. – № 1. – С. 115 – 124.
18. Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1968. – 160 с.
19. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
20. Бархударов Л.С. О поверхностной и глубинной структуре предложения// Вопр. языкознания. – 1973. – № 3. – С. 50 – 61.
21. Безпояско О.К. Відтворення темпоральності відмінковою системою української мови// Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 27 – 33.
22. Безпояско О.К. Дериваційні відношення між реченням і словосполученням // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 32 – 37.

23. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії. – К.: Наук. думка, 1991. – 172 с.
24. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 211 с.
25. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
26. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л. Изд-во Ленинград. ун-та, 1977. – 204 с.
27. Болюх О.В. Семантико-синтаксична структура безособового речення: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ АН України. Ін-т укр. мови. – К., 1992. – 16 с.
28. Бондарко А.В. Проблемы грамматической семантики и русской аспектологии. – Спб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1996. – 220 с.
29. Брицин В.М. Односкладні речення в українській мові: До питання методології їхнього дослідження// Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 81 – 87.
30. Будько М.В. Семантико-синтаксическая структура простого осложненного предложения: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02/ АН Украины. Ин-т укр. языка. – К., 1992. – 16 с.
31. Булаховський Л.А. Питання синтаксису простого речення в сучасній українській мові// Дослідження з синтаксису української мови/ Відп. ред. Л.А.Булаховський . – К.: Наук. думка, 1958. – С. 5 – 29.
32. Бурдаковская Н.Н. Выражение отношения причины в структуре простого предложения в современном украинском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02/ Киев. гос. пед. ин-т им. А.М.Горького. – К., 1990. – 22 с.

33. Бюлер К. Теория языка. Репрезентативная функция. – М.: Издательская группа “Прогресс”, 2000. – 528 с.
34. Вейренк Ж. Синтаксический анализ творительного падежа// Исследования по славянскому языкознанию: Сб. в честь 60-летия проф. С.Б.Бернштейна. – М.: Наука, 1971. – С. 129 – 139.
35. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетаний (На материале русского языка)// Вопр. языкознания. – 1954. – № 3. – С. 3 – 24.
36. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Высш. шк., 1986. – 640 с.
37. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
38. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
39. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
40. Вихованець І.Р. Родовий відмінок на тлі синтаксичної деривації// Мовознавство. – 1983. – № 2. – С. 65 – 71.
41. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
42. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
43. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.

44. Вінтонів М.О. Функціонально-семантичні вияви предикатів дії в сучасній українській мові// Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць/ Наук. ред. А.П.Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – Вип 5. – С. 149 – 157.
45. Вінтонів М.О. Типологія форм присудка в сучасній українській мові: Дис. ...канд. філол. наук. – Донецьк, 1997. – 181 с.
46. Войцехівська В.Г. Придієслівне керування в сучасній українській літературній мові (словосполучення з префіксально-прийменниковою кореляцією): Дис. ...канд. філол. наук. – К., 1969. – 394 с.
47. Войцехівська В.Г. Сполучуваність префіксованих дієслів переміщення// Укр. мовознавство. – 1975. – Вип. 3. – С. 32 – 38.
48. Гак В.Г. Высказывание и ситуация// Проблемы структурной лингвистики, 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 349 – 372.
49. Гак В.Г. К проблеме синтаксической семантики: Семантическая интерпретация “глубинных” и “поверхностных” структур// Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. – М.: Наука, 1969. – С. 77 – 85.
50. Гнатюк Г.М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1982. – 248 с.
51. Гонтар Т.Ф. До проблеми валентності мовних одиниць// Мовознавство. – 1995. – № 2 – 3. – С. 17 – 21.
52. Гордеев Ю.М. Поле направленности (глаголы движения и их распространители) в современном русском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01/ Саратов. гос. ун-т им. Н.Г.Чернышевского. – Саратов, 1974. – 20 с.
53. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.

54. Городенська К.Г. Симетрія та асиметрія між'ярусних співвідношень // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць/ Наук. ред. А.П.Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1998. – Вип. 4. – С. 6 – 11.
55. Городецька В.А. Структура односкладного речення української мови (у порівнянні з російською): Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 1997. – 16 с.
56. Грамматика современного русского литературного языка/ Отв. ред. Н.Ю.Шведова. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
57. Грищенко А.П. Модальність і часова віднесеність як зовнішньосинтаксичні ознаки речення// Синтаксис словосполучення і простого речення (Синтаксичні категорії і зв'язки)/ Відп. ред. М.А.Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 16 – 25.
58. Гуйванюк Н.В. Референційна концепція семантики речення і поняття кореферентності// Лінгвістичні студії: Зб. Наук. праць/ Наук. ред. А.П.Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – Вип. 5. – С. 111 – 114.
59. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць: Автореф. дис. д-ра філол. наук: 10.02.01/ АН України. Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. – К., 1993. – 34 с.
60. Гулыга Е.В. Автосемантия и синсемантия как признак смысловой структуры слова// Филол. науки. – 1967. – № 2. – С. 62 – 72.
61. Гумовская В.В. Семантико-синтаксическая структура предложений с глаголами мысли в современном украинском языке: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.02/ Киев. гос. пед. ин-т им. А.М.Горького. – К., 1988. – 22 с.

62. Джочка І.Ф. Дери́ваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.
63. Джура А.С. Синтаксична транспозиція відмінкових форм (на матеріалі іменникових форм родового відмінка): Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2000. – 19 с.
64. Дзюбишина Н.Я. Роль автосемантичних і синсемантичних дієслів у реченні// Організація тексту (граматика і стилістика)/ Відп. ред. Г.М.Колесник. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 5 – 13.
65. Евстигнеева Г.А. Способы выражения причинно-следственных отношений в научном стиле речи (на материале учебных текстов): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01/ Киев. гос. ун-т им. Т.Г.Шевченко. – К., 1983. – 21 с.
66. Есперсен О. Философия грамматики. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – 404 с.
67. Жигилій Н.Д. Дієслівно-іменні словосполучення на вираження просторових відношень: Дис. ...канд. філол. наук. – К., 1974. – 220 с.
68. Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. – К.: Наук. думка, 1984. – 255 с.
69. Загнітко А.П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці. – К.: НМК ВО, 1990. – 132 с.
70. Загнітко А.П. Позиційна модель речення і валентність дієслова// Мовознавство. – 1994. – № 2 – 3. – С. 48 – 56.
71. Загнітко А.П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (Проблеми теорії): Дис. ...д-ра філол. наук. – К., 1992. – 453 с.

72. Загнітко А.П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова. – К.: НМК ВО, 1990. – 63 с.
73. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
74. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
75. Загнітко А.П. Український синтаксис: Науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс. – К.: ІЗМН, 1996. – Ч. 1. – 201 с.
76. Загнітко А.П. Український синтаксис: Науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс. – К.: ІЗМН, 1996. – Ч. 2. – 240 с.
77. Зандау Г., Зоммерфельдт К.-Е. Семантические условия факультативности реализации валентности// Иностр. яз. в шк. – 1978. – № 2. – С. 21 – 26.
78. Зинченко Т.Н. Выражение условных отношений в простом и сложноподчиненном предложениях (на материале современного русского языка): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01/ Моск. гос. пед. ин-т им. В.И.Ленина. – М., 1975. – 19 с.
79. Змудяк Г.А. Роль логико-семантической валентности в организации структуры предложения (на материале группы глаголов независимого направленного движения): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.05/ Минск. гос. пед. ин-т иностр. языков. – Минск, 1980. – 21 с.
80. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 366 с.
81. Золотова Г.А. О субъекте предложения в современном русском языке// Филол. науки. – 1981. – № 1. – С. 33 – 42.

82. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
83. Иванчикова Е.А. О структурной факультативности и структурной обязательности в синтаксисе// Вопр. языкознания. – 1965. – № 5. – С. 84 – 94.
84. Іваненко З.І. Прийменникові конструкції напрямку руху в українській мові: Навч. посібник. – Чернівці, 1975. – 56 с.
85. Іваницька Н.Б. Функціонально-семантичні параметри абсолютивних дієслів української мови: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2000. – 20 с.
86. Іваницька Н.Л. Вплив сполучуваності повнозначних слів на утворення компонентів синтаксичної структури речення// Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 97 – 103.
87. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.
88. Іваницька Н.Л. Зумовленість синтаксичної структури двоскладного речення валентністю дієслова-присудка// Мовознавство. – 1985. – № 1. – С. 39 – 43.
89. Ільїн В.С. Префікси в сучасній українській мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 166 с.
90. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1995. – 312 с.
91. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности// Вопр. языкознания. – 1987. – № 3. – С. 20 – 32.

92. Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. – Л.: Наука, ЛО, 1986. – 298 с.
93. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
94. Кильдебекова Т.А. Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1985. – 160 с.
95. Кійко Ю.Є. Лексико-семантична група дієслів переміщення в сучасній німецькій мові (парадигматичні та синтагматичні властивості): Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.04/ Київ. держ. лінгвістич. ун-т. – К., 2001. – 20 с.
96. Клименко Н.Ф. Основы морфеміки сучасної української мови: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 182 с.
97. Коваль Л.М. Виділення інформативно недостатніх слів на основі їх сполучувальних характеристик// Наукові записки: Зб. наук. праць. Серія: Філологія/ Відп. ред. Н.Л.Іваницька. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського, 2002. – Вип. 4. – С. 61 – 65.
98. Кормилицына М.А. Семантически осложненное (полипропозитивное) простое предложение в устной речи: Автореф. дис. ...д-ра філол. наук: 10.02.01/ Санкт-Петербург. гос. ун-т. – Спб., 1992. – 36 с.
99. Кочерган М.П. Слово і контекст. Лексична сполучуваність і значення слова. – Львів: Вища шк., Вид-во при Львів. ун-ті, 1980. – 183 с.
100. Курс сучасної української літературної мов: Синтаксис/ За ред. Л.А. Булаховського. – К.: Рад. шк., 1951. – Т. 2. – 408 с.

101. Кухар Н.І. Граматична та семантична типологія факультативних компонентів з атрибутивним значенням// Наукові записки: Зб. наук. праць. Серія: Філологія/ Відп. ред. Н.Л.Іваницька. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського, 2002. – Вип. 4. – С. 65 – 69.
102. Куцова Р.А. Відтворення темпоральності прийменниковими конструкціями сучасної української мови: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ Харків. держ. ун-т. – Х., 1997. – 22 с.
103. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1964. – Ч. 2. – 159 с.
104. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Прогресс, 1978. – 543 с.
105. Лексико-семантические группы русских глаголов: Словарь-справочник/ Под ред. Т.В.Матвеевой. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1988. – 153 с.
106. Ленець К.В. Подвійно префіксовані дієслова з префіксом **по-**// Мовознавство. – 1979. – № 3. – С. 26 – 29.
107. Лесюк Н.П. Словообразовательные гнезда корней со значением движения в современном украинском языке: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.02/ Киев. гос. пед. ин-т им. А.М.Горького. – К., 1982. – 24 с.
108. Леута А.И. Семантико-синтаксическая структура предложений с глагольными предикатами состояния в современном украинском литературном языке: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.02/ Киев. гос. пед. ин-т им. А.М.Горького. – К., 1988. – 22 с.

109. Леута О.І. Валентність, дистрибуція, інтенція як лінгвістичні поняття// Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць НПУ імені М.П. Драгоманова/ Відп. ред. М.Я.Плющ. – К.: НПУ, 2001. – С. 8 – 18.
110. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
111. Ломтев Т.П. Описание структуры предложения на основе его функционального представления// Slavia. – 1965. – № 3. – С. 422 – 430.
112. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 198 с.
113. Ломтев Т.П. Природа синтаксических явлений (к вопросу о предмете синтаксиса)// Филол. науки. – 1961. – № 3. – С. 26 – 37.
114. Лосев А.Ф. О понятии языковой валентности// Изв. АН СССР: Сер. лит. и яз. – 1981. – Т. 40. – № 5. – С. 403 – 412.
115. Лукьянова Г. Семантические характеристики предложно-именных конструкций в современном английском языке// Актуальні проблеми менталінгвістики. – К.: Брама, 1999. – С. 71 – 73.
116. Масицька Т.Є. Семантико-синтаксична валентність дієслова: Дис. ...канд. філол. наук. – Луцьк, 1996. – 217 с.
117. Масицька Т.Є. Семантико-синтаксична валентність дієслова: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 1995. – 16 с.
118. Матвієнко Т.І. Облігаторність та факультативність компонентів валентної моделі дієслів// Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 56 – 58.

119. Межов О.Г. Співвідношення семантико-синтаксичного та формально-синтаксичного членування простого речення з суб'єктними синтаксемами// Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць/ Наук. ред. А.П.Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1998. – Вип 4. – С. 57 – 61.
120. Межов О.Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 1998. – 19 с.
121. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1966. – 324 с.
122. Мещанинов И.И. Глагол. – Л.: Наука, ЛО, 1982. – 272 с.
123. Мигирин В.Н. Принципы изучения членов предложения// Филол. науки. – 1961. – № 3. – С. 38 – 52.
124. Мірченко М.В. Синтаксичні категорії речення: Автореф. дис. ...д-ра філол. наук: 10.02.01/ НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2002. – 36 с.
125. Москальская О.И. Проблемы семантического моделирования в синтаксисе// Вопр. языкознания. – 1973. – № 6. – С. 33 – 43.
126. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса (на материале немецкого языка). – М.: Высш. шк., 1981. – 175 с.
127. Мухин А.М. Синтаксема как функциональная синтаксическая единица (о методе структурного анализа синтаксических элементов)// Филол. науки. – 1961. – № 3. – С. 53 – 65.

128. Мухин А.М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка. – Л.: Наука, 1980. – 303 с.
129. Общее языкознание: Внутренняя структура языка. – М.: Наука, 1972. – 565 с.
130. Овчиннікова І.І. Лексико-семантична класифікація дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта в українській мові: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.02/ Київ. держ. пед. ін-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 1993. – 23 с..
131. Овчиннікова І.І. Лексико-семантична класифікація дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта в українській мові: Дис. ...канд. філол. наук. – К., 1993. – 212 с.
132. Оравец Я.К. К вопросу о глагольной интенции и глагольном управлении// Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969. – С. 176 – 187.
133. Орлова Т.М. Семантична структура та лінгвостилістичні можливості назв руху в сучасній українській мові: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ Запоріз. держ. ун-т. – Запоріжжя, 1999. – 20 с.
134. Пасічник І.А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 1992. – 16 с.
135. Пац Л.І. Функціонально-семантичне поле адресатності у сучасній українській мові: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1998. – 22 с.
136. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.

137. Плющ М.Я. Відмінкова словоформа в поліпредикативній конструкції// Мовознавство. – 1979. – № 1. – С. 13 – 19.
138. Плющ М.Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення. – К.: Вид-во Київ. пед. ін-ту, 1978. – 107 с.
139. Плющ М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К.: Вища шк., 1986. – 175 с.
140. Попович Н.М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ НАН України. Ін-т укр.. мови. – К., 2002. – 19 с.
141. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4-х т. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1 – 2. – 536 с.
142. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4-х т. – М.: Просвещение, 1968. – Т. 3. – 551 с.
143. Почепцов Г.Г. О принципах синтагматической классификации глаголов (на материале глагольной системы современного английского языка)// Филол. науки. – 1969. – № 3. – С. 65 – 76.
144. Почепцов Г.Г. Об обязательном и факультативном окружении// Вопр. языкознания. – 1968. – № 1. – С. 145 – 148.
145. Рогачева Г.Г. Семантическое и формальное варьирование инструментальных синтаксем (на материале современного украинского литературного языка): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02/ Ин-т языкознания им. А.А.Потебни АН УССР. – К., 1988. – 17 с.
146. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.

147. Русская грамматика: В 2-х т./ Гл. ред. Н.Ю.Шведова. – М. Наука, 1980. – Т 1. – 783 с.
148. Русская грамматика: В 2-х т./ Гл. ред. Н.Ю.Шведова. – М. Наука, 1980. – Т. 2. – 709 с.
149. Русская грамматика/ В.Барнетова, Х.Беличова-Кржижкова, О.Лешка и др. – В 2-х т. – Прага: Асад.,1979. – Т. 2: Синтаксис. – 1093 с.
150. Семантические типы предикатов. – М.: Наука, 1982. – 365 с.
151. Синтаксична будова української мови/ Відп. ред. М.А.Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1968. – 204 с.
152. Слинько І.І. Парадигматика простого речення української мови// Мовознавство. – 1980. – № 3. – С. 22 – 29.
153. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
154. Словотвір сучасної української літературної мови/ Відп. ред. М.А. Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
155. Современный русский язык/ Под ред. В.А.Белошапковой. – М.: Высш. шк., 1989. – 800 с.
156. Сосюр Ф. де Курс загальної лінгвістики. – К.: Основи, 1998. – 324 с.
157. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності в структурі словосполучення та речення. – К.: НАН України, Український мовно-інформаційний фонд, 1997. – 216 с.

158. Степанова М.Д. Вопросы валентности в современном языкознании и части речи (на материале немецкого языка)// Лингвистика и методика в высшей школе. – М.: Моск. гос. пед. ин-т иностранных языков им. Мориса Тореза, 1978. – Вып 8. – С. 20 – 34.
159. Степанова М.Д. Проблема теории валентности в современной лингвистике// Иностр. яз. в шк. – 1973. - № 6. – С. 12 –22.
160. Степанова М.Д. Теория валентности и валентный анализ (на материале современного немецкого языка). – М.: Высш. шк., 1973. – 217 с.
161. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высш. шк., 1978. – 258 с.
162. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис/ За ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – Т. 3. – 515 с.
163. Тендер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 654 с.
164. Тимкова В.А. Двоскладні речення з предикатами якості в українській мові: Дис. ...канд. філол. наук. – Вінниця, 1997. – 174 с.
165. Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы/ Под ред. Л.Г.Бабенко. – М.: АстПресс, 1999. – 704 с.
166. Украинская грамматика/ В.М.Русановский, М.А.Жовтобрюх, Е.Г.Городенская, А.П.Грищенко. – К.: Наук. думка, 1986. – 360 с.

167. Українська мова. Енциклопедія/ Ред. кол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. – К.: “Українська енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000. – 752 с.
168. Усатенко Т.П. Глаголы перемещения в современном украинском литературном языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 661/ Львов. Ордена Ленина гос. ун-т им. И.Франка. – Львов, 1970. – 25 с.
169. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – М.: Наука, 1974. – 206 с.
170. Филичева Н.И. Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных языковедов// Вопр. языкознания. – 1969. – № 2. – С. 118 – 125.
171. Филлмор Ч. Дело о падеже// Зарубежная лингвистика: Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1999. – Вып. 3. – С. 127 – 258.
172. Чейф У.Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.
173. Чопик Я.М. Зони атрибутивності у структурі простого речення (семантика і засоби вираження): Дис. ...канд филол. наук. – К., 1991. – 195 с.
174. Чопик Я.М. Зоны атрибутивности в структуре простого предложения (семантика и способы выражения): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02/ Киев. гос. пед. ин-т им. А.М.Горького. – К., 1991. – 23 с.
175. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л.: Учпедгиз, ЛО, 1941. – 620 с.
176. Шведова Н.Ю. К спорам о детерминантах (обстоятельственная и обстоятельственная детерминация простого предложения)// Филол. науки. – 1973. – № 5. – С. 66 – 77.

177. Шведова Н.Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения// Славянское языкознание. – М.: Наука, 1973. – С. 458 – 487.
178. Шелемеха Г.М. Семантико-синтаксичні функції обставини місця у структурі простого речення: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ Укр. держ. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 1996. – 19 с.
180. Шмелев Д.Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. – М.: Наука, 1976. – 152 с.
181. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.
182. Якобсон Р. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – 455 с.
182. Brinkmann H. Die Deutsche Sprache. Gestalt und Leistung. – Dusseldorf, Padagogisches Verl. Schwann, 1962. – 654 S.
183. Erben J. Abriss der Deutschen Grammatik. – Berlin, 1958. – 208 S.
184. Fillmore Ch. Toward a modern theory of case// Research foundation. – 1966. – № 13; Fillmore Ch. Types of lexical information// Studies in Syntax and Semantics. – Dordrecht, 1969; Fillmore Ch. Subject, Speakers and Roles. – Working papers in linguistics. – 1970. – № 4.
185. Jung W. Grammatik der Deutschen Sprache. – Leipzig, 1966. – 518 S.
186. Helbig G. Der Begriff der Valenz als Mittel der Strukturellen Sprachbeschreibung und des Fremdsprachenunterrichts. – Deutsch als Fremdsprache. – Leipzig, 1965. –№ 1.

187. Wieczorek D. Ukrainskij pierfiek na -no, -to na fonie polskogo pierfiekta. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – Slavica LXXXIII. – 115 s.
188. Weisgerber L. Von der Kraften der Deutschen Sprache, II, Die sprachliche Gestaltung der Welt. – Düsseldorf, 1962. – 455 S.
189. Weisgerber L. Von der Kraften der Deutschen Sprache, I, Grundzuge der inhaltbezogenen Grammatik. – Düsseldorf, 1962. – 431 S.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Збанацький Ю. Над Десною. – К.: Рад. письменник, 1951. – 75 с.
2. Іваненко О. Марія. – К.: Дніпро, 1986. – 646 с.
3. Іваничук Р. Твори в 3-х т. – К.: Дніпро, 1988. – Т. 3. – 695 с.
4. Колісник Г. Прелюди Гоголя. – К.: Рад. письменник, 1984. – 472 с.
5. Кононенко Є. Ностальгія// Кур'єр Кривбасу. – 2003. – січень, № 158. – С. 91 – 134.
6. Коцюбинській М. Що записано в книгу життя. – Х.: Фоліо, 1994. – 544 с.
7. Левешко Р. Охоронець. – К.: Факт, 2001. – 160 с.
8. Розстріляне Відродження: Антологія 1917 – 1933: Поезія – проза – драма – есей/ Упоряд. Ю.Лавриненко. – К.: Смолоскип, 2002. – 984 с.
9. Хорунжий Ю. Любов маєш – маєш згоду// Дніпро. – 1987. – № 1 – 2. – С. 12 – 58; № 3 – 4. – С. 2 – 66; № 5 – 6. – С. 5 – 67; № 7 – 8. – С. 5 – 59.
10. Шевчук Р. Син волі. – К.: Рад. письменник, 1984. – 472 с.
11. Шевчук Р. Терновий світ. – К.: Рад. письменник, 1984. – 575 с.
12. Яворівський В. Оглянься з осені. Автопортрет з уяви. – К.: Дніпро, 1984. – 431 с.

Додаток А

Словник чотиривалентних дієслів руху, переміщення

Бігати	Вилазити	Гайнути
Бігти	Вилетіти	Ганяти
Брести	Вилізти	Гасати
Бродити	Вилітати	Гнати
Вбігати	Вимчати	
Вбігти	Вимчатися	Дібратися (добиратися)
Вбрести	Випливати	Дійти
Ввійти (увійти)	Випливти	Депортувати
Ввімчати (ся) (увімчати (ся))	Вирушати	Дістатися
Ввіпхати	Вирушити	Добігати
Ввіпхнути	Висадити	Добігти
Ввірватися	Висаджувати	Добрести
Вибігати	Виходити	Доброджувати
Вибігти	Відкотити	Доїжджати
Вибрести	Відкочувати	Доїздити
Видертися	Відсовувати	Доїхати
Видиратися	Відсунути	Докотити
Виїжджати	Вкотити	Докочувати
Виїздити	Вкочувати	Докульгати
Виїхати	Вриватися	Долазити
Вийти	Втекти	Долетіти
Викладати	Втікати	Долізти
Викласти	Входити	Долітати
Викотити	Вштовхнути	Домчати (ся)
Викочувати	Вштовхувати	Допливати

Допливти		Надпливти
Доплисти	Іти (йти)	Надходити
Доскакати		Наїжджати
Доходити	Їздити	Наїздити
Дочимчикувати	Їхати	Наїхати
Дременути		Нестися
	Котити	Носитися
Забиратися	Котитися	
Забігати	Крокувати	Перебігати
Забігти	Кульгати	Перебігти
Забратися		Перебиратися
Забрести	Летіти	Перебратися
Зайти	Літати	Перебрести
Закотити		Перевісити
Закочувати	Майнути	Перевішувати
Закрокувати	Мандрувати	Перейти
Залазити	Марширувати	Перекладати
Залізти	Мчати (ся)	Перекласти
Запрямувати		Перекотити
Зійти	Набігати	Перекочувати
Зіштовхнути	Надбігати	Перемістити
Зіштовхувати	Надбігти	Переміщати
З'їжджати	Надійти	Переміщувати
З'їздити	Над'їжджати	Перепливати
З'їхати	Над'їздити	Перепливти
Злазити	Над'їхати	Переправитися
Злетіти	Надлетіти	Переправлятися
Злізти	Надлігати	Пересадити
Злітати	Надпливати	Пересаджувати

Переставити	Повідсовувати	Поперепливати
Переставляти	Подорожувати	Попереповзати
Пересовувати	Позабігати	Попереходити
Пересунути	Позаїжджати	Попливти
Переходити	Позаїздити	Поплисти
Підійти	Позакочувати	Поприбігати
Підніматися	Позбігати (ся)	Поприїжджати
Піднятися	Поз'їжджати (ся)	Поприїздити
Підсовувати	Позлазити	Поприлітати
Підсунути	Поїхати	Поприходити
Піти	Покотити	Попрямувати
Плавати	Полетіти	Попхатися
Пливти	Помандрувати	Поскочувати
Плисти	Помчати	Посходити (ся)
Побігти	Понабігати	Почимчикувати
Побрести	Поназбігатися	Поштовхати
Побродити	Поназ'їжджатися	Прибігати
Повернутися	Поназ'їздитися	Прибігти
Повертатися	Поназлігатися	Прибирати
Повибігати	Понаїжджати	Прибрати
Повиїжджати	Поналітати	Прибувати
Повиїздити	Понаходити	Прибути
Повикладати	Поперебігати	Приїжджати
Повикочувати	Поперевішувати	Приїздити
Повилітати	Попереїжджати	Приїхати
Повипливати	Поперекладати	Прийти
Повискакувати	Поперекочувати	Прикотити
Повиходити	Поперелазити	Прикочувати
Повідкочувати	Поперелітати	Прилетіти

Прилітати	Розлітатися	Шлятися
Примчати	Розходитися	
Примчатися	Рухатися	
Припливати	Рушити	
Припливти		
Приплисти	Скакати	
Присунути	Скотити	
Присовувати	Скочувати	
Приходити	Спускатися	
Пришкандибати	Спуститися	
Пришкутильгати	Ступати	
Пробігати	Сунути	
Пробігти (ся)	Сунутися	
Прогулюватися	Сховати	
Прогулятися	Сходити	
Проїхатися	Сходити	
Пройти (ся)		
Просуватися	Тинятися	
Проходжуватися	Тікати	
Проходити		
	Ходити	
Розбігатися		
Розбігтися	Чвалати	
Розбрестися	Чимчикувати	
Розійтися	Чкурнути	
Роз'їжджатися		
Роз'їздитися	Швендяти	
Роз'їхатися	Шкандибати	
Розлетітися	Шкутильгати	

Додаток Б

Словник чотиривалентних дієслів конкретної фізичної дії

Вживити	Викачати	Вирити
Вживляти	Викачувати	Вирізати
Вибивати	Виколоти	Вирізувати
Вибити	Виколупати	Вирізьбити
Вив'язати	Виколупувати	Вирізьблювати
Вив'язувати	Виколювати	Виробити
Вигорнути	Викопати	Виробляти
Вигортати	Викопувати	Висвердлювати
Виготовити	Вилити	Висвердлити
Виготовляти	Виливати	Висипати
Вигравірувати	Виловити	Висипати
Вигравіювати	Виловлювати	Висікати
Вигрібати	Вимальовувати	Висікти
Вигребти	Вималювати	Висмикати
Видавити	Вимести	Висмикнути
Видавлювати	Вимітати	Висмикувати
Виділити	Випаювати	Вистругати
Виділяти	Випаяти	Вистругувати
Видовбати	Випилювати	Витаврувати
Видовбувати	Випиляти	Витатуювати
Видрукувати	Випорпати	Витесати
Видряпати	Виписати	Витискати
Виймати	Виписувати	Витиснути
Вийняти	Виривати	Витісувати
Викарбовувати	Вирисовувати	Виуджувати
Викарбувати	Вирисувати	Виудити

Вихопити	Відписати	Вклеїти
Вихоплювати	Відписувати	Вклеювати
Вичерпати	Відпороти	Вливати
Вичерпувати	Відпорювати	Влити
Відбивати	Відрізати	Вмонтовувати
Відбити	Відрізувати	Вмонтувати
Відгвинтити	Відрубати	Вмуровувати
Відгвинчувати	Відрубувати	Вмурувати
Відділити	Відсипати	Вписати
Відділяти	Відсипати	Вписувати
Від'єднати	Відскоблити	Впорскувати
Від'єднувати	Відскоблювати	Впорснути
Відкидати	Відскрібати	Всипати
Відкидати	Відскребти	Всипати
Відкинути	Відстрілити	Втоптати
Відколоти	Відстрілювати	Втоптувати
Відколупати	Відтинати	Вчавити
Відколупувати	Відтяти	Вчавлювати
Відколювати	Відчистити	
Відкраювати	Відчищати	Довбати
Відкраяти	Відчіплювати	Додруковувати
Відкріпити	Відчіпляти	Додрукувати
Відкріплювати	Відшкрябати	Доклеїти
Відливати	Відшкрябувати	Доклеювати
Відлити	Відщипати	Докреслити
Відокремити	Відщипнути	Докреслювати
Відокремлювати	Відщипувати	Доливати
Відпилювати	Вкарбовувати	Долити
Відпиляти	Вкарбувати	Домальовувати

Дописати	Збивати	Надряпати
Дописувати	Збити	Назбивати
Дорисовувати	Зв'язати	Наклеїти
Дорисувати	Зв'язувати	Наклеювати
Досипати	Здерти	Накреслити
Досипати	Здирати	Накреслювати
Друкувати	З'єднати	Наливати
	З'єднувати	Налити
Забрати	Зішкребти	Намазати
Забирати	Зішкрібати	Намазувати
Закарбовувати	Зливати	Нанизати
Закарбувати	Злити	Нанизувати
Закачати	Зображати	Насипати
Закачувати	Зображувати	Насипати
Закріпити	Зобразити	Написати
Закріплювати	Зробити	Нотувати
Замальовувати	Зціджувати	
Замалювати	Зцідити	Обірвати
Занотовувати	Зчистити	Обривати
Занотувати	Зчищати	
Записати		Переливати
Записувати	Лити	Перелити
Заривати		Перемальовувати
Зарисовувати	Малювати	Перемалювати
Зарисувати		Переписати
Зарити	Набирати	Переписувати
Засипати	Набрати	Пересипати
Засипати	Надписати	Пересипати
Зачерпнути	Надписувати	Писати

Підкреслити	Посвердли́ти	Сипну́ти
Підкреслюва́ти	Поскобл́ити	Склеї́ти
Повибива́ти	Посколупува́ти	Склеюва́ти
Повидовбува́ти	Прибива́ти	Списати́
Повийма́ти	Прибити́	Списува́ти
Повикреслюва́ти	Приварити́	Сховати́
Повиколюва́ти	Приварюва́ти	
Повипаюва́ти	Приклеї́ти	Черпати́
Повипилюва́ти	Приклеюва́ти	
Повирізува́ти	Пришива́ти	
Повиточува́ти	Пришити́	
Повідбива́ти	Пробива́ти	
Повідгортати́	Пробити́	
Повідгріба́ти	Продряпува́ти	
Повідкидати́	Продряпати́	
Повідламува́ти	Проріза́ти	
Повідчіплюва́ти	Просвердли́ти	
Повписува́ти	Просвердлюва́ти	
Позаписува́ти		
Позсипати́	Роздовба́ти	
Понаклеюва́ти	Роздовбува́ти	
Понаписува́ти	Розкидати́	
Понасипати́	Розкидати́	
Попідкреслюва́ти	Розколупа́ти	
Поприбива́ти	Розколупува́ти	
Попродовбува́ти	Розмаза́ти	
Попрорізува́ти	Розмазува́ти	
Попросвердлюва́ти		
Порозмазува́ти	Сипати́	

